प्रवेश सं० ४९८३

विषय: धर्मशास्त्रम्

ग्रन्थकार श्रीनाथ: आचार्यचूडामणि: मम० श्रीकराचार्यपुत्र:

नाम आचारचन्द्रिका.

पत्र सं० १-१२८

अक्षर सं० (पंक्ती) ४५

पंक्ति सं० (पृष्ठ) ८

श्लोक सं०

आधार का०.

आकार १२.२" x ४.२"

लिपि: दे.ना.

13407

पु०

आ० २९३९

[illegible]

আত্মারামহিমাং [illegible]   আত্মার ছদ্মমানঃ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्रीरामः
१

ओं नमो गणेशाय ॥ विचार्य मन्वादिमुनीन्द्रसंहितादिताः समस्तकर्माणि विशेषतो मया ॥ आचारचूडामणि[illegible]
[illegible]नेतुरीयवर्णोचितकर्मपद्धतिः ॥ आचारचंद्रिका चित्त[illegible]रामोदरा[illegible] ॥ भूयात्परगुणान्तरश्रीजुषां
[illegible]विदुषामियं ॥ अत्र यद्यपि विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ॥ परतो महिकरु[illegible]तद्वत् तस्य निष्फलमि
ति ॥ मनुवचनाद्विप्रसेवाव्यतिरिक्तेषु कर्मणि शूद्रस्य फलाभावादप्रवृत्तिरेवावगम्यते ॥ तत्संहितापुराणादिषु
शूद्राणामपि कर्मविशेषेषु शौचाचमनपंचयज्ञादिष्वधिकारश्रुतेरत्रापि प्रवृत्तिरनुमीयते ॥ मनुवचनस्य तु
विशिष्टं फलं निष्फलमस्य फलं फलत्रयमेवेति व्याख्यानमिति पारिजातकारादयः ॥ वस्तुतस्तु अतद्र्थ
नाद्रेणतामनादृत्येत्यर्थः ॥ अत एव विष्णुपुराणे द्विजशुश्रूषणेरेष पाकयज्ञाधिकारवानिति ॥ रा[illegible]
[illegible]लोकान्। शूद्रोऽक्ष्यतरस्तत्र ॥ तथा च विष्णुपुराणे ॥ वर्णत्रयस्य शुश्रूषां कुर्वन् शूद्रः करोति य ॥ म

राम
१

[illegible]

[illegible]दिनं [illegible]ग्रहणाद्यं बलिमिति बलिप्रज्ञोपहारं अतो द्विजशुश्रूषावानेव शूद्रस्तत्रनिषिद्धे वैदिक
कर्मस्वधिकारी नास्तीति सिद्धं ॥ अथ शूद्राणां संक्षेपतो विहितनिषिद्धकर्माणि ॥ तत्र बृहस्पतिः ॥ शौचं ब्राह्मणसे
वा [illegible]नित्यमक्रोधमेवच ॥ शूद्रधर्मे तथा [illegible]नमस्कारोऽस्य देशितः ॥ अत एव याज्ञवल्क्यः ॥ भार्यारतिः शुचिर्भृत्य
भर्ता श्राद्धक्रियापरः ॥ नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न हापयेत् ॥ भार्यास्वभार्या तन्मात्ररतिः परदाररतिरित्यर्थः ॥
परिसंख्या [illegible]अवश्यं मरणीय मातापित्रादयः ॥ नमस्कारेणेति नमः इति स्वरूपेणेत्यर्थः ॥ मंत्रेत्यहोप
[illegible] ॥ स्वधा [illegible]वदैकिकरेवमासुर[illegible]यावत्पौराणिक[illegible]पारस्य शूद्राणामनधिकारः ॥ अत्र कश्चित्
[illegible]कश्चित्पद[illegible]पुराणे [illegible]धिका[illegible] ॥ इति विष्णुपुराणवचनात् ॥ म
[illegible]पौराणिक [illegible]वैदिकमंत्रमात्रविष
[illegible]

॥२॥ यद्यप्यहं तन्त्रनिबन्धकारि ... नो मन्त्रैर्येऽधिकारिणो विधिः॥ तस्य शास्त्रेऽधिकारो ... स्पृष्टा मस्पृष्टस्य चेदिति मनुवच
नात्॥ तथा शूद्रं पुरस्कृत्य पुराणं शृणुयाद्धि ... नरसिंहस्य पूजनमिति॥ नरसिंहपुराणवचनात्॥ पठन् द्विजो वाद
यन् स्वमीयात् शृण्वन् हि शूद्रो महत्त्वमीयात् इति रामायणे द्विजशूद्रयोर्भिन्नपाठश्रवणयोरेवाधिकारप्रतिपादनाच्च
पञ्च भविष्यपुराणे शूद्रस्य पुराणेऽधिकार उक्तः स तन्मात्रस्य सतस्य विशिष्टतेजोमयस्यैव तेषां न तु तद्दासास्य
शूद्रस्याप्यधिकारः॥ तदुक्तमापस्तम्बेन तेषां तेजो विशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते तदन्वीक्ष्य प्रयुञ्जानः सीदत्यवर
जोऽवरल इति अवरजोऽर्वाचीनः अवरस्मात् कृतादिस्मृत्यर्थः॥ नन्वेते सर्वेषु वर्णेषु तथाश्रमेषु नारी
षु नानाह्वयजन्मभेदभिन्नाफलानामभिवाञ्छितानां प्रागेव गोपालकमन्त्र एव इति आगमशास्त्रे पौराणिकमन्त्रे
शूद्राणामधिकारश्रुतिर्विरुद्धेन मैवं मन्त्रपाठ एव नरसिंहपुराणादिषु शूद्राणामनधिकारो जपध्यानादौ आगम राम ॥२॥

शास्त्रेऽधिकार इत्यविरोधात् अत्र नमः पदेन मन्त्रपदेन नमाह ... सिद्धेरेव अनुष्ठेयान्त इत्यदेवतादिप्रकाशनात्मकस्प्र
योजनसिद्धिस्तु ब्राह्मणपठितमन्त्रादेव अत एव वराहपुराणे अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते इति गृह्यते
सम्बध्यत इत्यर्थः॥ एतच्चाद्यस्याहं प्रकरणीयत्वात्तन्मात्रपरं न तदितरविषयमिति पाख्यास्यामः॥ तन्त्र अनुष्ठेयादि
प्रकाशनमन्त्राणां कथमिसाकांक्षस्य सर्वत्र जागरूकतया विशेषात्वेनास्य प्रकारणानियम्यत्वादिति तथाच
स्मृतिः सत्यं समस्तथा स्नानमहिंसेन्द्रियनिग्रहः॥ हव्यनेतयत्र राजेन्द्र सब्राह्मण इति स्मृतः॥ शूद्रे चैवं भवेद्ब्रह्म तन्त्र
ला ... न विद्यते शूद्रोपि विप्रो मन्तव्यः शूद्रो विप्रो निक्षिप्य इति॥ तथा शंख॥ शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा सर्वशिल्पा
नि ... सर्वपरपानां शूद्रधर्म उदाहृत॥ सर्वपरपानामिति॥ निषिद्धेतरत्रसकलविक्रेयाणामिस
र्॥ विक्रय ... ॥ मधुचर्मसुरालाक्षामांसानि ... मिति॥ कालिकाप
... ज्ञातं ... ॥ नरकोऽच्छ ... विक्र ... पर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गोम: ०
॥२॥

... आस्तु शौनक ॥ ... शौन ...

... मनुष्यश्च ... चर्यो ... पानच्छ

... शूद्रो ... उच्छिष्टाशनमित्यत्र ... पथ्यागर्वमाश्रयेत् ॥ ... दिवोत्तर: ... र्योस्यच पोनु

... नमस्कारो मंत्रः पाकयज्ञैः स्वयं ... के एकजातिरि ... पनयनाख्यसंस्कारेणावतत्त

पादप्रक्षालनं ... कारे गाचमनो ... नामितरेषां स्वस्पर्शादीनां निवृत्तिः एतच्चासच्छूद्राभिप्रायं सच्छूद्र

णां तु ... च्छो ... तिमनुवचनात्सांगमेवाचमनं भवतीयोंकांशायां ब्राह्मणविहितानां ब्राह्म

णविप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् कायत्रैदशिकाभ्यामानपित्र्येणकदाचनेत्यादिवचनोपात्ततीर्थाना

मुपादानेन चात्र विप्रग्रहणादितरनिरासः विप्रपदस्याचमनकर्तृमात्रोपलक्षकत्वात् अन्यथा स्त्रिया राम:
२

दीनामथसंग्रहापत्तेः आचारविरोधाच्च उच्छिष्टाशनमिति न्यायवर्तिनां शूद्राणामेव नसच्छूद्रापमतिदया

... च्छिष्टं न हविष्कृतमिति मनुवचनान्तरं तु तदितरपरमित्यविरोधः पाकयज्ञैरिति चत्वारः पाकयज्ञा हुतोऽहुत

प्रहुतः प्राशितः इति पारस्करोक्ताः पाकयज्ञाः एते च जपोऽहुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ब्राह्महुतं

द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणमिति मनुवचनात् जपहोमबलिद्विजार्चनपितृतर्पणरूपाः अस्मादपि व

चनात् शूद्रस्य मंत्रजपाद्यधिकार इति स्वयमित्यभिधानात् शूद्रः स्वयमेतानि कुर्यात् एके ग्रहणाद सच्छूद्रो

... कुर्यादिति व्यवस्थितो विकल्पः शूद्राश्च शूद्रा वा ... न इति महाजनपरिगृहीतवचनाद्यजु

... नैव स्वं कर्म कुर्युः तत्रापि यत्पौराणिकं संवादितं देवविशेषतः कुर्वन्तीति अस्मात् हि कं तत्र

... स्वकं कर्म ... पन्न कुरुते नरः ॥ अज्ञानादथवा लोभात्स तेन पतितो भवेत् ॥ स्वकं स्वीप

... कर्म ... सोत्य संकरित्यर्थः ॥ तेनेति स्वकर्मपरित्यागेन ॥ ... कर्मणाम वश्यकर्तव्यतो

... योग ॥ राजे ...

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

चिन्तं चिन्तयेत्। एतदुपायमूलं स्वकायक्लेशानिति ततः शय्याया उत्थाय परिधानवासः परित्यज्य वासोन्तरं परिधायाच
॥४॥ म्यतस्थानाद्रिषुप्रक्षेपयोग्यदेशमतिक्रम्य नैर्ऋतीं दक्षिणां वा दिशं गत्वा तोरकपात्रो गृहीतनिषिद्धमृत्तिको वा
ससाशिरोवगुण्ठपमौनी घ्राणं मुखं च वाससाच्छाद्य दिवा सन्ध्यास्तत्रमुदङ्मुखो रात्रौ दक्षिणामुखः प्राणवाधनये
यथासुखमुखो वाऽयज्ञीयशुष्ककाष्ठतृणपर्णादिपिहितभूभागे निषिद्धे मलमूत्रोत्सर्गमुपविश्य कुर्या
त्। निषिद्धमृत्तिकाश्च आखूत्करवल्मीकपांसुपङ्ककर्दमवालुकान्तर्जलगृहलेपसकीटहलोत्ख
तशौचान्तरावशिष्टाः निषिद्धस्थानानि च कूपपल्वलतडागनदीप्रस्रवणपर्वतगोष्ठगोमयभस्माग्निका
सफालकृष्टतुषाङ्गारकपालजीर्णदेवायतनवर्त्मराजमार्गचतुष्पथश्मशानवल्मीकक्षेत्रखलरम्य
स्थानजलसमीपाश्वत्थान्तरपङ्कशाद्वलवृक्षमूलस्वयंविदीर्णभूभागविवरचत्वरद्वारशस्यपूर्णक्षेत्रोप
जीव्यच्छायाऽसंच्छायादीनि स्वयमपि न सोपानत्कः न गच्छन्न गोब्राह्मणाग्निचन्द्रादित्यजलदेवताः

सन्ध्याभिमुखः पथाहस्यः दिवसस्याद्यभागे च कृत्यं तस्य समाप्यते द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पंचमे तथा
षष्ठे च सप्तमे चैवाष्टमे च पृथक्पृथक्। अत्र च दिवसपदेन उषःकालादिप्रदोषान्तकालोपादानं दशे
रोवदिवसमुपक्रम्य उषःकालादिप्रदोषान्तकालीनकर्माभिधानात्। मनुः। ब्राह्मे मुहूर्ते बुध्येत धर्मान्
र्थौ च चानुचिन्तयेत्। कायक्लेशांश्च तन्मूलान्वेदतत्त्वार्थमेव च। ब्राह्ममुहूर्तश्च पंचदशधा विभक्ताया
रात्रेश्चतुर्दशो भागः। पंचदशे भागे उषःकाले उत्थानस्य ततः कृत्यं समुत्थायेति विशिष्यमाण विष्णुपुरा
णवचनादवगमात्। कल्यकालात्पूर्वस्य तस्यैव प्रबोधकालत्वप्रतीतेरिति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु प्रदोष
पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन वा नयेत्। यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पत इति लिख्यमाण दक्ष
वचनात्। रात्रेश्चतुर्थयाम एव ब्राह्मो मुहूर्तो वेदरूपब्रह्मसम्बन्धित्वादिति। विष्णुपुराणे। ब्राह्मे मुहूर्ते
त्वस्थे च मानसे मतिमान्नृप। उत्थाय चिन्तयेद्धर्ममर्थं च [illegible]विरोधिनौ। [illegible]पीडयानयोः काममुभयोरपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्मे[illegible]नरदन्तं चतैवतनद्धसस्नुत्थायकुर्यो मे [illegible] वानेन [illegible] विक्षेपमतीन्या भिक्षुकं उव:
४॥ ॥ [illegible] मूत्रपः काले मैथुने भिन्नरेव नाकपाश्रसम्बन्धात् [illegible] त्सर्गः इत्युपक्षेपे नैर्ऋत्यां वशयन्त्स्यान मेवावि
[illegible] व्यायेत्यनेनप्रकृतत्वात् आलम्ब्य मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा गत्वेति शे
[illegible] दक्षिणापरां नैर्ऋतीं तथा नियम्य प्रयतो वाचं संवीतांगोऽवगुण्ठितः संवीतांगो वस्त्रादिना वाल्यर्थानुरो
[illegible] केचित् वस्तुतस्तु निवीतं सम्वीतं अन्वियमिति तैत्तिरीयश्रुतेः सम्वीतमंगेयस्येति व्यधिकर
[illegible] कंठावलंबितोत्तरीय इत्यर्थः यत्कर्णेषु ब्रह्मसूत्र इत्युक्तं तत् रेकवस्त्रत्वे द्विजातीनां स्य
धेकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वेति सांख्यायन वचनात् तथा यमः कृत्वा यज्ञोपवीतं तु पृष्ठतः कण्ठ
लंबितं विण्मूत्रे च गृहीकुर्यात् कर्णे समाहित इति शूद्राणां तु यज्ञोपवीताभावात् एकवस्त्रत्वेन
[illegible] रिति अवगुण्ठितो वस्त्रादिना प्रावृतो नरः शिरः प्रावृत्य वस्त्रेणेति स्मृतेः ब्रह्माण्डपुराणे उद्ध

नोद्धृत्य मृत्तिकां चैव वाग्यतः हारीतः घ्राणास्यं वास सा वेष्टयित्वा मलमूत्रे उत्सृजेदिति शेषः मनुः उ
भे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्यादुदङ्मुखः दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथाविधि छायायामंधकारे वा रा
त्रावहनि वा द्विजः यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणाबाधभयेषु च यथा वायुपुराणे शुष्केस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा प
त्रैर्वेणुदलेन वा मृन्मयैर्भाजनैर्वा पिधिरस्त्कसवसुन्धरां बौधायनः शुष्कतृणमयज्ञियं लोष्टं वान्तिरस्क
त्याहोरात्रयोरुदग्दक्षिणामुखः प्रावृत्य सोच्चरेत् एवमेहेतमयज्ञियं यज्ञोपयुक्तकुशपत्रफलाद्यतिरिक्तं अव
मेहेत मूत्रं त्यजेदित्यर्थः ॥ अथ निषिद्धा मृत्तिकाः ॥ तत्र मनुः ॥ आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात्ससिकतां यथा
॥ विप्र इति शौच कर्तृमात्रोपलक्षणं ॥ तथा विष्णुपुराणे ॥ वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदं मन्तर्जलात्तथा
शौचावशिष्टां गेहाच्च नाद्यात् लेपसंभवां ॥ अंतः प्राण्यवपन्नां च हलोत्खातां च पार्थिवां परित्यजेन्मृद
स्त्वेताः सकला शौचसाधने ॥ अन्तः स्पन्नाः [illegible] युक्ता मित्यर्थः ॥ शातातपः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ ९॥ [illegible]वोदेशेचसंग्राह्याः शर्करादि[illegible]वर्जिता [illegible] तथा॥ अष्टांगसंग्रहे
[illegible]द्दास्यचम्मरंतनइतिहलायुधलिखि[illegible]कृष्ण[illegible] अङ्गानिदिङुस्थानानि॥ तच्च यमः पद्मलानितडा
गानिनदीप्रस्रवणानिच॥ नगगोमयभस्मानिफालकृष्टानिवर्जयेत्॥ तुषांगारकपालानिदेवताय
तनानिच॥ राजमार्गश्मशानानिसत्राणिचखलानिच॥ उपरुद्धोनसेवेतच्छायांकूपंचतुष्पथं॥ उद
के[illegible]कान्तंचपंथानंचविवर्जयेत्॥ वर्जयेद्वृक्षमूलानिचैत्यश्वभ्रविलानिच॥ उपरुद्धोविण्मूत्राभ्यां
पीडितोनसेवेतमूत्रपुरीषोत्सर्गार्थमित्यर्थस्यात्॥ पंथानंवर्जयेदित्युक्तापिराजमार्गचतुष्पथग्रह
णं॥ तथाशाद्वलदेशंचयत्नेनपरिवर्जयेत्॥ मयाशेषसाहारणायश्वभ्रवि[illegible]शीर्णभूमिभागः विलमूषि राम:
कादिगर्तः शाद्वलोऽसक्तस्निग्धभूमिभागइतिरत्नाकरः॥ विष्णुः॥ नोषरेणापरोक्षेचोर्नोद्याने[illegible]
कसमीपयोर्नगोव्रजेनाकाशे॥ नाकाशइतिनाहालकादिस्थितइत्यर्थः॥ देवलः॥ च्छायागोष्ठन

दीकूपचित्यनपथिभस्मसु॥ अग्न्यौकाशेपश्मशानेचविण्मूत्रेनसमाचरेत्॥ हारीतः॥ नचद्वारोपद्वारयोर्नतीर्थे
र्थेनशस्यप्ररोहेनक्षेत्रेनसेवेतनयत्रभूमौनपुत्तिपानांहस्ताणामथस्तात्॥ विष्णुपुराणे॥ आमच्छायातरुच्छा
यांगोसूर्याग्निनिलांस्तथा॥ गुरुद्विजातीश्चबुधोनमेहेतकदाचन॥ एतानभिमुखीकृत्येत्यर्थः॥ इतिहलायुधः॥
एतेषामभिमुखइतिचपरमार्थः॥ अतएवापस्तम्बः॥ नसोपानत्कोमूत्रपुरीषेकुर्यात्॥ तथा॥ गोर्देवता
याश्चाभिमुखोमूत्रपुरीषयोःकर्मवर्जयेदिति॥ यमः॥ प्रत्यादित्यंनमेहेतनपश्येदात्मनःसकृत्॥ दृष्ट्वासूर्यं
निरीक्षेतगामग्निंब्राह्मणंस्तथा॥ प्रत्यादित्यंप्रत्यनिलंप्रतिगांचप्रतिद्विजं॥ प्रतिसोमंप्रतिजलंप्रतिजलंप्र
तिसंध्येचनित्यशः॥ हन्तिमेहयतःप्रज्ञांप्रतिपज्जनमेवच॥ मेहयन्तियएतेषुतेभवन्तिगताप्रुष[illegible]विरमपुरा
णे॥ नरौरुच्छायवसुधंतस्वपादतमस्तकः॥ तिष्ठन्नातिचिरंतत्रनैवकिंचिदुदीरयेत्॥ तत्रैवमूत्रपुरीष
स्थाने॥ एतेमत्समत्रोत्सर्गकृत्वाशुष्कतृणकाष्ठादिनाभु[illegible]र्जयेत्॥ [illegible] लमलोगारकृशेः॥ तथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

चहारीतः॥ लोष्टेनपरिमृज्जीतशुष्ककाष्ठेनवा॥ लिंगगुदं ... शेषः॥ ... लोष्टाद्भिर्मूत्रपुरीषाणा
७ मपकर्षंकुर्यादितिगोतमीयो लोष्टनिषेधो विहितद्रव्यान्तरलाभविषयः॥ पर्णनिषेधस्तु स्वयंशीर्णेतरप
र्णविषयः अतएवपारस्करः॥ स्वयंशीर्णेनपर्णेनकाष्ठेनवापरिमृज्जीतेति तथाचव्यासः नास्माम्
लफलांगारैरुन्मृज्यात अनन्तरंचगृहीतशिश्नस्त्थायापस्थानान्तरंगत्वाउद्धृतोदकेनवामहस्तेनप्र
थमंकेवलेनजलेनलिंगंप्रक्षाल्यत्रिपर्वपूरितमृत्तिकाभ्यामनन्तरंचप्रक्षाल्यपुनःकेवलजलेनगुदं
प्रक्षाल्यपश्चात् त्रिपर्वपूरिकयामृदागुदंप्रलिप्यनिःस्पृश्यप्रक्षालयेत एवंयावद्गंधलेपक्षयःस्यात्
यावच्चात्मानंशुद्धंमन्येततावदेवमृद्योजयोमृदाद्भिश्चशौचंकुर्यादिति एतदुक्तंयाज्ञवल्क्येन गृहीतशिश्न
स्तोत्थायमृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलैः गंधलेपक्षयकरंशौचंकुर्यादतंद्रितः अतंद्रितोनिरलसःब्रह्मांडपुरा गमः १
णे मुनिर्निर्णिक्तमस्तंस्यान्मस्तेनेदृशएवच दातव्यमुदकंतावद्यावत्स्यान्मृत्तिकाक्षयःमुनिर्णिक्तेकेवले

नजलेनप्रक्षालितेगुदादौगन्धलेपापकर्षणेशौचसाध्यस्यतदशुद्धिःपूर्वंमृदाचेतिगोतमवचनात् अतःमुनि
र्णिक्तेशुष्कतृणादिनामार्जितेगुदादावितिकेषांचिद्व्याख्यानमपास्तं शौचेदक्षिणहस्तंनावयुंजीत वामेदि
दक्षिणंहस्तमधःशौचेनयोजयेत् तथैववामहस्तेननाभेरूर्द्ध्वंनशोधयेत प्रकृतिस्थितिरेषास्यात्कारणाद्
भयक्रियेतिदेवलवचनात्कारणाद्रोगादेः॥ शौचेचमन्वादिस्मृतिभिर्याविहितासाशूद्राणांननियताकिं
तुतावत्स्यात्स्ननयाधिकयावायदिगंधलेपक्षयसंभावनयामनःशुद्धिःस्यात्तदाशौचानिवर्तिता यथा
विष्णुपुराणे एकालिंगेगुदेतिस्रोदशवामकरेतथा॥ हस्तद्वयेचसप्तस्यान्मृदःशौचोपपादिकाः यथा
पम॥ लिंगेत्वेकागुदेतिस्रोवामेपाणौचतुर्दश॥ ततःपुनरुभाभ्यांचदातव्याःसप्तमृत्तिकाः॥ तथापरैनसि
॥ मृत्तिकासंग्रहएकालिंगेअपानेपंचएककस्मिन्हस्तेदशउभयोःसप्तस्यादिः॥ तथाशंख॥ अपानेमृत्ति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥८॥ काः स्मृता लिंगे द्वे परिकीर्तिते। एकास्या द्विंशतिर्हस्ते द्वयोर्त्तेयाश्चतुर्दशेति। केवलमूत्रे रस्य। एकां लिंगेम्
दंदद्याद्वामे हस्ते तु मत्त्रयं। उभयोर्हस्तयोर्द्वे तु मूत्रशौचं प्रकीर्त्तितं तथा बौधायनः मूत्रे मृदाद्भिः प्रक्षालनं
त्रिः पायोर्मूत्रवद्रेतसः सप्तुत्सर्गे एतासां च संख्यानां विष्णुपुराणाद्युक्ताधिकं गंधानुलेपनिहृतिमत्तुर
व्यवस्थेयं स्त्रीशूद्रानुपनीतद्विजेतरेषां चैताः संख्याः निपताएव तदुक्तं ब्रह्मपुराणे येन यावदुपनी
येन द्विजः शूद्रस्तथांगना गंधलेपक्षयकरं शौचं तेषां विधीयते प्रमाणं शौचसंख्यानां न शिष्टैरुपदिश्य
ते यावच्छुद्धिं समन्येत तावच्छौचं समाचरेत् येषामपि नियतास्तेषामसन्तविहिततया त्रिपंचादेः सं
ख्यातः प्रागन्धलेपशंकाविगमेपि विहितास्तत्तसंख्यापर्यन्तमवश्यं शौचमित्याह दक्षः न्यूनाधि राम ८
केन कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सुना प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विहितातिक्रमे कृते इति एषा च व्यवस्था हस्तपा

हारि शौचे ज्ञेया तथा मनुः वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविट्कर्णविण्नखाः श्लेष्माश्रुदूषिकास्वेदो द्वादशैते
नृणां मलाः बौधायनः आददीत मृदोपः षट् सुपूर्वेषु शुद्धये उत्तरेषु तु षट् स्वद्भिः केवलाभिर्विशुद्ध्य
ति इत्थं शौचानन्तरं स्थानान्तरे गत्वा वामहस्तेन श उभयोर्हस्तयोः सप्तार्द्रामलकमाना अव्यान्तराम्
शेरत्वा यावत्मरूपमम: स्यात्तावत्तोयेन प्रक्षालयेत् यावन्नावामनः शुद्धिरात्मनः स्यात्तावन्मृज्जलैर्व
करशोधनं कुर्यात् ततो नखशोधनं कृत्वा पुनस्त्रिस्त्रो मृदोद्भिः सह एवमेव हस्तौ प्रक्षालयेत् ततः पा
दयोः प्रत्येकमेका उपघातशंकायां तिस्रो वा पूर्ववन्मृदो देयाः तदुक्तं शंखेन तिस्रस्तु मृत्तिका देयाः
कृत्वा वै नखशोधनं तिस्रस्तु पादयोर्देयाः शौचकामस्य नित्यशः तथा बौधायनः सकृत्सकृता
दयोरिति एवमुक्तसंख्याक्रमेण न्यूनाधिकाभिर्वा पादशौचं यथा मनः शुद्धिः कुर्यादिति ॥ एतच्च शौचं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts.

१९ रिवासमयुगत्रावर्ईपश्चिपादमेकपीडांपु...संभवंकुर्वीत॥ द्युपुजानचः॥ अब्दिशौचंयथाशोक्तं
निश्पर्ईतस्यानिर्दिशेत॥ पाश्चात्परमुकजंवः आर्त्तः कुर्वीयुथा...निनिततः शौचभूमिंप्रक्षाल्यपा
त्रान्तरासंभवेनदेवपात्रेमृगुक्तस्त्रेणशोधयित्वाहिरण्यवम्याविष्णुंस्मरेदिति॥ यदाहजमग्न्यपुरागः॥ यस्मिन्
स्थानेकृतंशौचंवारिणानहिशोधयेत्॥ नस्य्यहि...मवेन्नस्यमृत्तिकांचेन्नशोधयेत्॥ तथाशौचानन्तरंहा
रीतः॥ तिसृभिःपादौप्रक्षाल्यगोमयेनमरावाकमंडलुंपरिमृज्यपूर्ववदुपस्पृश्यादित्यंसोममग्निंनिरीक्षेत॥
तथाशंखलिखितौ॥ कमंडलुमुपस्पृश्यप्रक्षाल्यपाणीपादौचाचम्यईशानंमनसाध्यायेत॥ आदित्यंदिवा
चन्द्रंरात्रौउभयासंभवे॥ अग्निमेवतिरत्नाकरः॥ ईशानंईश्वरंविष्णुमित्यर्थः॥ हिरण्यवम्यततः॥ ध्रुवंस्तुत्वाविष्णुंसनातनमिति॥ ब्रह्मपुराणवचनादिति॥ अथाचमनविधिः॥ तत्रसामान्यतआचमननिमित्तानि॥ उच्छिष्टे

एम ९

तोविण्मूत्रस्पर्शेवशाशोणितमज्जाकर्णविण्नखश्लेष्मामुदूषिकास्वेदानांदेहच्युतानांस्पर्शः॥ नीवीविस्रंसनंवस्त्रप
रिधानंनिद्रास्वप्नःपक्षिणःप्रतिरिक्तः हस्तोद्यमःनिःस्नेहपंचनखास्थिस्पर्शः॥ चांडालम्लेच्छसंभाषणंउच्छिष्ट
जनाभिभाषणंमूत्रपुरीषोत्सर्गःकामतस्त्वेवलोकनंदेवताभिगमनकामनारथ्याक्रमणंउदकांतरणोत्तरस्नाननि
ष्ठीवनानिअन्तभाषणं॥ पतितचर्मकारादिजकवेणधीवरनरस्पर्शः॥ दन्तधावनपूर्वापरकालः॥ अभ्यंगःपादावसे
चनंशिखामोक्षणं॥ आचमनंआचमननिमित्तसंदेहचांडालादिदर्शनंवेति॥ यदाहपैठीनसिः॥ उच्छिष्टेनो
विण्मूत्रसंस्पृष्टअन्त्याचम्यप्रयतोभवति॥ प्रक्षाल्यतंप्रदेशं॥ तंप्रदेशंउच्छिष्टादिलिप्तकायभागंमृद्वाचमनप्र
क्षालनयोःपाठक्रमस्यातुक्रमादरः॥ तथाबौधायनः॥ दैहिकानांमलानांच्युतानांस्पर्शेनीवीविस्रंसपरि
...चोपस्पृशेत॥ तथामनुः॥ सुप्त्वाक्षुत्वाचभुक्त्वाचनिष्ठीव्योक्त्वानृतानिच॥ पीत्वापोध्येष्यमाणश्चआचामेत्प्र व३

२० नोपिस्नात्वा तथा पत्न्या सुप्ते स्ववंश्ये सिंहालिकाया आलंभे रिक्तपाणि वयसा मुह्य उपस्पृशेत् । तथा नरास्थ
तुष्टो मनुः आचमेदेव तु निःस्नेहं गामालभ्य अर्कमीक्ष्य वा । तथा विष्णुः रथ्यामाक्रम्य साग्नि मूत्रपुरीषयोः
पंचनखास्थ्यस्नेहं स्पृष्ट्वा आचामेत् चांडालसंभाषणस्नेह भाषणानि चक्रवर्तेतिशेषः तथा वायुपु
राणे निष्ठीविंतं तथा भंगे तथा पादावसेचने उच्छिष्टस्य च सम्भाषा रथ्युपहतस्य च संदेहेषु च सर्वेषु
शिखांमुक्त्वा तथैव च विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेव मुपस्पृशेत् । उच्छिष्टस्य च संस्पर्शे दर्शने चान्त्यवासिनां
अन्त्यवासिनो त्र चांडालाद्य इति रत्नाकरः आचमनविधमनन्तरं देवलः रेतो मूत्र सकृन्मोक्षे भोजने ष्व स्मृ॰
परिश्रमे शौचमेवं विधं प्रोक्तमीषच्चामत्र वर्त्तते एवं विधं सर्वांगसमन्त्राचमनमित्यर्थः अन्यत्राचमने ऽष [illegible]
तकिंचिदंगहीनमपीत्यर्थः देवलः कामतस्तु निरीक्ष्यैव रेतो विरामत्रमेव च देवाभिगमकामे च द्विजो नित्य

मुपस्पृशेत् देवाभिगमने च्छायामाचमेदेव तत्तत्कुर्यादित्यर्थः तथा हारीतः स्त्रीशूद्रोच्छिष्टाभिभाषणे मू स्मृ॰ग॰ २
त्रपुरीषोत्सर्गे दर्शने देवतामभिगंतुकाम आचामेत् रथ्यामाक्रम्य तथा जलात्तु उत्तीर्णो नोत्तरे दनुपस्पृ
श्य यमः उत्तीर्योदकमाचम्य अवतीर्याप उपस्पृशेत् एवं स्यात् श्रेयसा युक्तो वरुणश्चापि पूजितः सम्व
र्त्तः चर्मारं रजकं वेणं धीवरं नटमेव च एतान्स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत्प्रयतो पि सन् ब्रह्मपुराणे अ
घमर्षणस्य संलापे सुप्ते चारन्तवावने आचम्य प्रयतो भक्त्या ततः शुद्धो भवेन्नरः अघमर्षणश्चांडालादि अ
शुद्धिराचमननिमित्तानि भोजन पूर्वापरौ स्नानं पानं स्ववथुर्निद्रा विस्खलनं अलोमको ष्ठाधरस्पर्शः
मूत्रपुरीषष्ठीवनोत्सर्गः निद्रा परुषभाषणं कठिनश्लेष्मसागः विरुज श्वासः रमणं श्मशानगमनं चेति
[illegible] स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे आचान्तः पुनराचामेद्वासो पि परिधा

११ यच तथापस्तम्बः भोस्यमाणस्तु प्रयतो द्विराचामेत् द्विरोष्ठः ओष्ठौ च संस्पृश्य यत्रालोमकौ शङ्ख
लिखितौ मूत्रपुरीषष्ठीवनादि कृत्वा प्रक्षाल्याभिधाने पुनरुपस्पृशेत् पैठीनसिः कलिलकाशम्बा
सागमेरथ्याचत्वरश्मशानानि चाक्रम्याचान्तः पुनराचामेत् कलिलं कर्दिनं श्लेष्मास्रासोत्रवि
कृतः अमस्यसरातनत्वात् अत्र च द्विराचमने पाणिपादप्रक्षालनं सकृदेव दृष्टार्थस्यैकत्वात् अ
स्यमार्जनं चावर्त्तते दृष्टभेदात् आस्यस्पर्शादिकमथावर्त्तते अदृष्टार्थत्वात् आचान्तस्य पुनराच
मनविधानात् सांगस्यैवावृत्तेरिति मैथिलाः अथाचमनप्रयोगः शुचिदेशोपविष्टः प्राङ्मुख उद
ङ्मुखो वा पैत्ते करदक्षिणामुखो वा मपदादिग्रस्तं अध्वश्रमादिनोपघाते आजानुप्रक्षाल्य आमणिब एम
न्धं हस्तौ प्रक्षालयेत् ततो बद्धशिखः शुचिवस्त्रद्वयमनन्तकृतसमपादद्वयः प्राङ्मुख उदङ्मुखो ११

वाप्रसन्नाम्भा अन्तर्जानुकरः ब्राह्मेण दैवेन प्राजापत्येन वा तीर्थेनानिषिद्धजलेनवीक्षितेनाशब्दमनव
स्वरं सकृदोष्ठस्पर्शेन यथाह देवलः प्रथमं प्राङ्मुखस्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः उदङ्मुखो वा दैव
सैपैत्रे के दक्षिणामुखः शनैः क्रमेणैसर्थः स चाग्रे वक्ष्यते अत्र दैवपित्र्यकर्मणोर्विशेषमुखतानिय
मादन्यत्र यथासुखमुखताप्रतीयत इति केचित् वस्तुतस्तु प्रसक्तपादावसेचनमित्यापस्तम्बवचना
दन्यत्राचमने केवलपादप्रक्षालने च प्राङ्मुखत्वमेवेति तथा पारस्करः सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं
प्रक्षालयतीति पुनर्देवलः शिखां बध्वा वसित्वा च निर्णिक्तेवाससी शुभे तूष्णीं भूत्वा समापाद्य नोद्ग
च्छन्न विलोकयन् समाधाय मन इति शेषः नविलोकयन्नितिदिश इति शेषः दिशश्चानवलोकय
न्निति वचनात् तथा भविष्ये समौ च चरणौ कृत्वा तथा बद्धशिखो नृप अन्यत्र प्रयतो चापि नक्का

एजनस्तुदूरतः प्रसन्नाभिमुखोद्विस्त्रिराचान्तः शुचितामियात् ॥ आपस्तम्बः ॥ इत्येवमद्भिराजानुप्रक्षा
२२ ल्यचरणौपृथक् हस्तौचमणिवन्धाभ्यांपश्चादासीनसंयतः ॥ आजानितिअश्वत्थमादिनातत्पर्यन्तम
शौचे आजंघातइतिहारीतोक्तेसामान्यतः हारीतः ॥ अन्तरुत्तरीयकृत्वात्रिरपःशब्दंपिबेत् अ
शब्दमितिसोतकरादिरहितंयथास्यादित्यर्थः तथादेवलः अथातः प्रथमंतीर्थाद्दक्षिणात्रिःपि
बेज्जलं अशब्दमनवस्रावमवहिर्जानुवदुदमिति मनुः ब्राह्मेणविप्रस्तीर्थेननित्यकालमुपस्पृशेत्
कायत्रैदशिकाभ्यांवानपित्र्येणकदाचन कायंप्राजापत्यंत्रैदशिकंदैवंनित्यकालमित्यनेनब्राह्मणा २२
दिनाब्राह्मतीर्थविशेषएवतीर्थान्तरमितिव्यवस्थितविकल्पउक्तः पितृतीर्थंत्वापद्यपिविवर्जयेदि
त्यर्थः ब्राह्मादितीर्थानिआहयाज्ञवल्क्यः कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रंकरस्यच प्रजापतिपितृब्रह्म

देवतीर्थान्युपक्रमादिति आदेशिनीप्रदेशिनी अत्रविप्रइत्याचमनकर्तमात्रोपलक्षणंसर्वेषामेवाच
मनेतीर्थस्याकांक्षितत्वादतः शूद्रेणापितत्तत्तीर्थेनाचमनंकार्यमितिप्रागेवोक्तमिति ॥ तथाचमने
याज्ञवल्क्यः कंठतालुगाभिस्तुयथासंख्यंद्विजातयः ॥ शुद्ध्येरन्स्त्रीचशूद्रश्चसकृत्स्पृष्टाभिरन्त
तः तालुगाभिरद्भिरित्यर्थः ॥ सान्निध्यात्ताल्वतइतिकेचित् अन्ततओष्ठप्रान्तइतिकल्पतरुः त
तोमुखंसंस्पृश्यांगुष्ठमूलेनओष्ठौनालोमकौद्विःपरिमृज्यतथैवतर्जनीमध्यमानामिकाभिःसंहता
भिः लोमस्थानेओष्ठावद्भिःस्पृशेत् ॥ अद्भिरेवांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यांसंहताभ्यांदक्षिणेतरेघ्राणेएवमंगु
ष्ठानामिकाभ्यांचक्षुषीश्रोत्रेचअंगुष्ठकनिष्ठाभ्यांनाभिंकरतलेनहृदयंसर्वांगुलीभिःशिरःतदग्रेण
बाहूचस्पृशेदितितदितरस्मृत्यर्थानांतुनांगस्पर्शः ॥ किंत्वाचमनमात्रमेवेत्युक्तंप्रागेवाततोभ्रमाद्वरकं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

।२३। किंचिद्धृत्वपादावभ्युक्ष्य शिरोभ्युक्ष्य विष्णुं स्मरेदिति ॥ यथाह नरसिंहपुराणे दक्षिणं तु करं कृत्वा गोक
र्णाकृति वा पुनः ॥ त्रिः पिबेद्वीक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् ॥ गोकर्णाकृति वेति वाकारः षट्त्रिंश
न्मतोक्तविकल्पार्थः ॥ यथा संहितांगुलिना तोयं पाणिना दक्षिणेन तु ॥ मुक्त्वांगुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषेणाचम
नं विदुरिति ॥ त्रिः पिबेदिति शब्देन रपुरुषविषयं ह्रस्वः ॥ प्रक्षाल्य पाणिपादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितं संह
त्यांगुलिभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ॥ अंगुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरं ॥ अंगुष्ठानामिकाभ्यां च च
क्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ॥ नाभिं कनिष्ठांगुष्ठेन हृदयं च तलेन वै ॥ सर्वाभिस्तु शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृ राम:
शेत् ॥ संहत्येति मुखमित्यर्थः ॥ द्विः प्रमृज्यादिति ऊर्ध्वलोमसमस्तानिति परिशिष्टटीकाकृतः ॥ तत्र आ २३
सीनस्त्रिराचामेद्धृदयंगमाभिरद्भिर्द्विरोष्ठौ परिमार्ज्येत्यापस्तम्बवचनेन तथा अन्तर्जानुररत्नी कृत्वा त्रिर

पोऽद्भिः पिबेत् ॥ द्विः प्रमृज्यौष्ठाविति हारीतवचनेनोष्ठयोरेव मार्जनावगतेः ॥ संहत्येति संश्लिष्टाः कृत्वाति
सृभिस्तर्जनीमध्यमाऽनामाभिरंगुष्ठानन्तरं क्रमप्राप्तत्वात् ॥ आस्यमेव मितिसंबन्धेनेत्यर्थः ॥ उपस्पृशेत् स
मीपेन तु च्छिद्रस्थाने ओष्ठाविसर्थः ॥ अत एव व्यासः ॥ अक्षिणी नासिके कर्णौ चोष्ठौ च तदनन्तरं ॥ ततः
स्पृशेत्ताभिरेव पुनरपश्चसंस्पृशेदिति ॥ पुनः पुनरिति घ्राणचक्षुःश्रोत्राणां प्रत्येकसंस्पर्शनार्थं न तु
चक्षुषोः श्रोत्रयोश्च प्रत्येकं वारद्वयस्पर्शनार्थं गौरवात् अत एव शंखः ॥ तर्जन्यंगुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासा
पुटद्वयं ॥ अंगुष्ठानामिकाभ्यां च स्पृशेच्चक्षुर्द्वयं ततः ॥ अंगुष्ठस्यानामिकया योगेन श्रवणौ स्पृशेदिति
पूर्वमास्यं स्पृष्ट्वा पश्चाद्घ्राणमनन्तरं ॥ चक्षुषी पुनः श्रोत्रे पुनर्नाभिमित्यर्थः ॥ इति कल्पतरुः ॥ तथा
[illegible] ॥ द्विः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ॥ ब्रह्मा विष्णु [illegible] ग

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गाचयमुनाचैवप्रीयेतेपरिमार्जनात् ॥ नासत्यदस्रौप्रीयेतेस्पृष्टे नासापुटद्वये ॥ स्पृष्टेलोचनयुग्मेतुप्रीयेतेश
॥२४॥ शिभास्करौ ॥ कर्णयुग्मेतुसंस्पृष्टेप्रीयेतेह्यनिलानलौ ॥ स्कन्धयोः स्पर्शनादेवप्रीयन्तेसर्वपर्वताः ॥
नाभेःसंस्पर्शनान्नागाः प्रीयन्तेह्यस्यनित्यशः ॥ संस्पृष्टेहृदयेचास्यप्रीयन्तेसर्वदेवताः ॥ मूर्द्धसंस्पर्शना
दस्यप्रीतस्तुपुरुषोभवेत् ॥ इन्द्रियस्पर्शनादनन्तरं भविष्ये ॥ यदम्भसाङ्गुरकेंद्रीरसमुत्सृजतिमानवः ॥ श्वो
मुक्तिप्रमुखान्नागांस्तेनप्रीणात्यसंशयं ॥ यथाहदेवलः ॥ ततःकृत्वांगुलिस्पर्शंदद्यात्सम्प्रोक्षनाभिषु ॥
मूर्द्धानंचरणौचाद्भिः संप्रोक्ष्यायशुचिर्भवेत् ॥ यदाहगोभिलः ॥ त्रिराचामेतद्भिःपरिमृज्यातपादावभ्यु
क्ष्याशिरोभ्युक्षेदिति ॥ तथाव्यासः ॥ त्रिःप्राश्नीयादपःपूर्वंद्विःप्रमृज्यात्ततोमुखं ॥ पादावभ्युक्ष्यमूर्द्धान
नमभ्युक्षेत्तदनन्तरमित्यादिवचनैराचमनात्परतएवपादशिरोभ्युक्षणं यच्चानेकमुनिवचनेषुइ

न्द्रियस्पर्शादिक्रमभेदाभिधानंतद्वैकल्पिकमितिरत्नाकरादयः ॥ आचमनकर्त्ताचनसोपानत्कः नजानु
नोर्ध्वस्ताज्जलस्थः नोष्णीषीनमुक्तकेशः नप्रावृतकण्ठशिराः नाक्रान्तपादपाणिःशौचः नागच्छन्नच
लन्नप्रणंस्पृशन्नहसन्नजल्पन्नहृदयंनदिशश्चावलोकयन् केशान्निवीमधःकायमस्पृशन्नह
स्तेनधरणींस्पृशन्नतन्मनाःसुकुर्वन्नामेध्यदेशेनतदस्थानवहिर्जानुहस्तः ॥ भोजनोत्तराचमनादन्यत्रना
सनस्थः नोत्थितोनप्रौढपादेनकृतावसक्थिकइति ॥ यथाहदेवलः ॥ सोपानत्कोजलस्थोवामुक्त
केशोथवाद्विजः ॥ उष्णीषीवापिनाचामेद्वस्त्रेणावेष्ट्यवाशिरः ॥ नगच्छन्नशयानोवानचलन्नप्रणन्
स्पृशन् ॥ नहसन्नैवसंजल्पन्नात्मानमभिवीक्षयन् ॥ केशान्नीवीमधःकायंनस्पृशन्धरणीमपि ॥ यदिस्पृ
शतिचेत्तानिभूयःप्रक्षालयेत्करं ॥ आत्मानंहृदयंअधःकायंनाभ्यपेक्ष ॥ व्यासः ॥ अपःपाणिन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥१५॥ स्वाग्रेण आचामेद्यस्तु ब्राह्मणः॥ सुमन्तुनस्समंतस्पृष्टस्वैवमृषिरब्रवीत्॥ प्रचेताः॥ नानन्तर्वासान्नाद्युक्कर्वे-
न्नामेध्यदेशे॥ अन्तर्वासः परिधानवस्त्रं तद्रहितो न यद्दस्पृश्य॥ तथा योगियाज्ञवल्क्यः॥ नोत्तरीयैकदेशेन
कृत्वापिस्वोत्तरीयकमिति॥ मरीचिः॥ न बहिर्जानुस्त्वरया नासनस्थो न चोत्थितः॥ उत्कासनस्थो याचामेन्ना-
न्यकाले कदाचन॥ न पादुकास्थो नासनविस्थो पाचामेन्न कदाचन॥ व्यासः॥ अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोप्य-
शुचिर्भवेत्॥ भविष्ये॥ नयः कृत्वावसक्थ्यस्तु प्रौढपादो रुदन्तच प्रौढपादमाह शातातपः॥ आसनारूढपादस्तु
जानुवोर्जंघयोस्तथा॥ कृत्वावसक्थिकां वापि प्रौढपादः स उच्यते॥ ब्रह्मपुराणे॥ कंठशिरो वा प्रावृत्य रथ्यापन्-
गतोपि वा॥ आचामेदितिशेषः॥ तथा जानुई च न लेति धृत्वाचान्तः शुचितामियात्॥ अवस्थाच्छन्नकक्षोपि एमः १५
समाचान्तो न शुद्ध्यति॥ आचमनार्थोदकपात्राणि तैजसपाषाणकाचालाबुवंशकरकाणि विहितानि कांस्य-

पुसरंगसीसकपित्तलमन्मयानि निषिद्धानि यदाह सुमंतुः॥ चर्मतैजसपाषाणकाचेंबनगतं जलं॥ उ-
च्छिष्टः स्वयमादाय समाचांतो विशुद्ध्यति॥ आपस्तंबः॥ अलाबुताम्रवंशस्थं करकस्थं च पत्रयः आचम्य स्वय-
मानीय शुद्धो भवति मानवः॥ उशनाः॥ कांस्यायसेन पात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः॥ आचान्तः शतकृत्वोपि न
कदाचिच्छुचिर्भवेत्॥ आचमनविहितजले च प्रकृतिस्थं केशतुहुरहीनं भूगतममेध्यायामं गोतृप्तियोग्यं स-
केशं तुहुरसकीटं चिरसंदुर्गन्धं पादप्रक्षालनावशिष्टमसावनाश्वादितं॥ वर्षधारागोतृप्तियोग्यं केदारजलं अशु-
चिरत्नमेकपाणिरत्नं शूद्रहस्तगतमशुचिदेशागतं स्वकारणादुष्टं च निषिद्धमिति॥ यदाह याज्ञवल्क्यः॥ अद्भिस्तु
प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः॥ तथा मनुः॥ आपः शुद्धा भूमिगता वैतृप्तिर्यासु गोर्भवेत्॥ अव्याप्ताश्चेदमेध्ये-
न गंधवर्णरसान्विता॥ बौधायनः॥ पादप्रक्षालनोच्छिष्टेन नाचामेत्॥ यद्यावमेऽदृशोमसावपि स्वेति॥ आ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१६ पस्तंबः ॥ नवर्षधाराभिराचामेत् न प्रदरोदकेन तप्ताभिश्चाकारणात् ॥ न प्रदरोदकेन प्रदरः स्वयंविदीर्णभू
भागः अकारणात् रोगादिकारणं विनेत्यर्थः तप्ताभिरप्याचामेदित्यर्थः ॥ अन्तिकागमे इति प्रकृते गो
भिलः नस्पृष्टाभूचैकपाणिनावर्जिताभिः मूत्रसाहचर्यादेकपाणिनाचामेन तप्ताभिः ॥ यद्वा प्रयत आ
चामयेदिति आपस्तंबवचनात् साहचर्यात् कमंडल्वधिकारे मूत्रपुरीषे कुर्वन् दक्षिणस्थ गृह्णाति
सव्य आचमनीयमिति बौधायनवचनाच्च आचमनीयमाचमनार्थं कमंडलुं तथा स्मृतिसमुच्चये द
हस्तजः करगृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषयोः मूत्रतुल्यं च पानीयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् वशिष्ठः
प्रदरादपि याग्गोतर्पणासमर्थाः स्युर्न वर्णरसदुष्टाभिर्याः स्युरशुभागमाः वर्णरसदुष्टाः द्रव्यान्तरसंगे राम १६
न दूषितवर्णारसाः अशुभ आगमो यासां तास्तथा अशुभत्वं च निंदितदेशपात्रादिनेति तथाचमनार्थ

कावत्तकस्य तत्र मार्कंडेयपुराणं कर्णोराचमनं स्पर्शो गोपृष्ठस्यार्कदर्शनं कर्णोरालंभनं चापि दक्षिण
श्रवणस्य च यथाविभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे परम्परं अविद्यमाने पूर्वस्मिन्नुत्तरप्राप्तिरिष्यते पराशरः
क्षुते निष्ठीविते चैव दन्ताश्लिष्टे तथानृते पतितानां च संभाषे दक्षिणश्रवणं स्पृशेत् शातातपः वात
कर्माणि निष्ठीव्य दन्तश्लिष्टे नृते तथा क्षुते पतितसंभाषे दक्षिणश्रवणं स्पृशेत् ॥ बौधायनः आ
र्द्रं तृणं भूमिं चोपस्पृशेत् ॥ आपस्तंबः आर्द्रं वा शकृदोषधिं वा भूमिं वा ॥ शकृद्गोमयमित्यर्थः ॥ तदेव
माचमनाशक्तौ गोपृष्ठस्पर्शनं अर्कदर्शनं स्वदक्षिणकर्णस्पर्शनं आर्द्रौषधिगोमयभूम्यन्यतमस्प
र्शनं वा कुर्यादिति ॥ अथाचमनापवादः ॥ अंगे पतितेष्वमुखनिःसृतविन्दुषु स्पृष्टेषु मुखान्तः प्रवि
ष्टश्मश्रुणि जिह्वानभिमृष्टदन्तालग्नमन्नादौ तस्य चाचमनानन्तरं निस्रवणे श्मश्रुगते लेपे परस्याचा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१८ मस्तकात्जलविंदूनां पादस्पर्शे दन्तलग्ने च्युते तैलादिस्नेहे कटुतिक्तकषायफलताम्बूले सुरंद
गक्षशोचनाचामेत नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोंगं नयान्ति याः न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्ता
न्तरवेष्टितं मुख्या मुखे भवाः यान्ति गच्छन्ति श्मश्रूणि आस्यगतानि मुखान्तर्गतानि दन्तान्तरवेष्टितं द २२
न्तमध्यप्रविष्टं गौतमः दन्तश्लिष्टे दन्तवदन्यत्र जिह्वामर्षणात् प्राक् च्युतेरित्येके च्युते आस्रवन्निग
रन्नेव तच्छुचिः प्राक् च्युतेरित्येके इति जिह्वाश्लिष्टमपि दन्तलग्नं परिनच्यवतेतरां शुचीसर्यः
तेनायमर्थः दन्तलग्नं जिह्वास्पृष्टं आचमनार्थकमाचमनीयं परिनच्यवतेतरां दन्तलग्नेसत्यपि आ राम
चमनेन कार्यं तथा देवलः भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं भवेत् दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्ये १८
त दन्तवत् न तत्र बहुशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः भवेदशौचमत्यन्तं तृणवेधाद्व्रणे कृते च्युतेरि

त्यादि परिदन्तलग्नमाचमनोत्तरं च्यवतेतरां आस्रावयन्मुखान्तर्जलवत् निगरन्नेव शुद्ध इति यथा
वशिष्ठः दन्तवद्दन्तलग्नेषु यच्चाप्यन्तर्मुखे भवेत् आचान्तस्यावशिष्टं स्यान्निगरन्नेव तच्छुचिः यच्चा
पीति दन्तच्युतादन्यदपि अन्नकणादि यत्प्रक्षालनावशिष्टं आचमनोत्तरमुपलभ्यते तदपि निगरन्नेव
५ स्मृ शुचीसर्यः वशिष्ठः नत्रैश्रुगतो लेपः स्वशुचिरिति शेषः मनुः स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः
परान् भौमिकैस्ते समाः ज्ञातान्न तैरप्रयतो भवेत् शातातपः दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्ये स्नेहे तथैव च ता
म्बूले चेक्षुदंडे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः फलेति कटुकषायजातीफलादौ तथा च लघुहारीतः
कषाये कटुताम्बूले भक्ष्ये स्नेहानुलेपने नाचामेदिति शेषः प्रसंगादन्यदपि यथा मनुः उत्सृष्टेन तु संस्प
ष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् द्रव्यमन्नपानादिव्यतिरिक्तं तथा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥१८॥ वृत्स्यानि॥ प्रचरन्नन्नपाने पु[illegible]ष्पमपस्पर्शन॥ नैमि[illegible]मपवीरेस्तुनः॥ अरण्येतुर
हे रात्रौ चौरव्याघ्राकुले [illegible]॥ कृत्वा मूत्रपुरीषे च द्रव्यहस्तो न दुष्यति॥ शौचं तु कुर्यात्प्रथमं पादं प्रक्षालयेत्त
तः॥ उपस्पृश्य नरः [illegible]ग्रहीतं तु विना भिपात्॥ द्रव्यहस्तो म्रदीतं द्रव्य॥ अथ दन्तधावनं॥ तत्र सन्ध्या
या पूर्वं सुप्रक्षालितपाणिपादमुख आचान्तः पूर्वमुख उदङ्मुखो वा उपविश्य अन्तर्जानुकृतबाहुः॥
यथासम्भवं वितस्तिप्रादेशान्यतरपरिमितेन त्वक्सहितेनापाटितेन कनिष्ठाग्रसमस्थूलेन कण्टु
नाचूर्णिताग्रेण द्वादशाङ्गुलेन सुप्रक्षालितेन निषिद्धवृक्षोद्भवेन काष्ठेन नामा इति दन्तघर्षणं कुर्यात्
काष्ठासम्भवे निषिद्धदिने द्वादशभिर्जलगण्डूषैर्मन्त्रेण मुखस्य शुद्धिं कुर्यात्॥ दक्षः॥ उषःका
ले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत्॥ ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकं॥ उषःकालोप्यसमद

तेशेषलालाः दन्तधावनं दन्तानां मलापकर्षणं॥ दृष्टानातपः मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः॥ तस्मात्स
र्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनं॥ अप्रयतोऽशुचिः भक्षयेदिति गोणपार्हस्नानहर्मपूर्वोत्तरगमनादिप्राप्तार्थं ए
वं चरन्तधावनमपि स्वतन्त्रमेव कर्मेति दन्तान्विशोध्य स्नायादित्यादिदर्शनात्॥ स्नानांगत्वमप्युक्तं॥ म
हाभारते॥ प्राङ्मुखस्योपविष्टस्तु भक्षयेद्वाग्यतो नरः॥ दन्तधावनमिति प्रकृतं दन्तधावनानुकल्पो विष्णुपुरा
णे॥ प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मुखं च सुसमाहितः॥ दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जान्वन्तरेण तु॥ काष्ठं वितस्ति
मात्रं च कीटादिभिरदूषितं॥ नरसिंहपुराणे॥ अष्टाङ्गुलेन मानेनेति यदुक्तं तच्छरोगविषयं नारदाद्युक्त
वार्ध्येयमष्टाङ्गुलमपाटितमिति च्छेरोगपरिशिष्टवचनात् वितस्तिसम्भवे तु प्रादेशमात्रेण प्रादेशमात्रमपि वा ते
न स्नानशौचयोरिति॥ नरसिंहपुराणवचनात्॥ विष्णुः॥ कषायसमरङ्कुरं मधुरं द्वादशाङ्गुलं॥ मातङ्के

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१९ चपतवाग्मस्येद्दन्तधावनं सकूर्चेमर्थरलितंप्रातर्भक्ष्येत्सनेनदन्तधावनस्यकालद्वयमुक्तंएतच्चयतिवि
षयमितिप्राञ्चः ॥ तथाच्हारीतः ॥ नार्द्रंनातिशुष्कंनातिस्थूलमपोथिताग्रंअनोष्ठग्रन्थि आर्द्रमितिप्रस
च्छिन्नंनातिशुष्कमित्युक्तेः अपोथिताग्रमनीषच्चूर्णिताग्रमित्यर्थः ॥ अनोष्ठेग्रन्थिर्यस्यग्रन्थेर्नोष्ठंस्पृशती
त्यर्थः अत्रैवविहितवृक्षाः ॥ खदिरकदम्बकरंजवटतिंतिडीवेणुपृष्ठआम्रनिम्बअपामार्गविल्वार्कोदुम्बर
केरकिंदरसालीरिट्सनातककरवीरशालमालतीअर्जुनारग्यःतिक्तकटुकषायानिषिद्धेतराग्राह्याः नरसिं
हपुराणे खदिरश्चकदम्बश्चकरंजश्चवटस्तथा तिंतिडीवेणुपृष्ठश्चआम्रनिंबौतथैवच अपामार्गश्चविल्व
श्चअर्कश्चोदुम्बरस्तथा प्रातःप्रशस्ताःकथितादन्तधावनकर्मणि भारते तिक्तंकषायंकटुकंसुगंधिक राम
टुकान्वितं क्षीरिणोवृक्षगुल्माग्रान्भक्ष्येद्दन्तधावनं अत्रैवनिषिद्धवृक्षाः पलाशकोविदारश्लेष्मातकति १९

न्दुकशाकवृक्षनिर्गुंडीवेणुपृष्ठेतरत्रपवटसवदरीकरंजशमीशिंशपाकपित्थामलकीहरीतकीशालाश्व
कर्णमयूरशिखापिप्पलमंजीरगुग्गुलशोकशिग्रुपारिभद्रशाल्मलितालारग्योग्राह्याः मधुराम्लवृक्ष
शुष्कच्छिन्नपाटिताग्रत्वग्विहीनग्रंथिमुखाश्च यथाहारीतः पलाशकोविदारश्लेष्मातकतिन्दुकशाकवृ
क्षनिर्गुंडीवेणुवर्जंकुब्जक शुष्कवदरीकरंजसमीविल्वदधित्थहरीतकाश्वकर्णशालामलकानिचेसेके को
विदारःश्वेतपुष्पःश्लेष्मातकोवहुवा[illegible]रःनिर्गुंडीसिंधुवारःशिखंडीमयूरशिखाशिग्रुःशोभाञ्जनः विगु
नपालाशंदन्तधावनंस्यात्तच्चैवश्लेष्मातकानिरविभीतकधवकोविदारसमीपिलुपिप्पलेंगुदगुग्गु
ल्वर्जनकरंजनिर्गुंडीशिग्रुतिलकतिंदुकपारिभद्राम्लिकाशाल्मलीनमधुरंनाम्लंनोर्द्ध्वशुष्कंनच्छिन्नंन
शुशिरंनपूतिगंधिनपिपिच्छिलंगंधारिच्छिन्नं ॥ ऊर्द्ध्वशुष्कंवृक्षस्थमेवयच्छुष्कमित्यर्थः ॥ भारते नार्द्रंसप

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२० त्रैसच्छिद्रं मूर्द्धपुष्पं च पाटितं ॥ त्वग्विहीनं नग्नस्थिमुखं तथा पालाशशैशपं । पालाशं च कुशं काशं भक्षयेद्य
शिंशपां नावद्भवति चांडालो यावद्ब्रह्म नैव पश्यति ॥ वशिष्ठः ॥ गुवाकस्तालहिंताल्लोनतथानालीचके
तकी खर्जूरी नारिकेलौ च सप्तैते तृणराजकाः तृणराजशिरापत्रैर्यः कुर्याद्दन्तधावनं नावद्भवति चां
डालो यावद्ब्रह्मं नैव पश्यति अविहिताः प्रतिषिद्धा नम्बादयः विहितनिषिद्धाः करजादयः विहितालाः
भे विहितनिषिद्धादरः तदलाभे अविहिताप्रतिषिद्धग्रहणं तथा मृत्तिकालोष्टपाषाणनखांगुलि
भिर्दन्तधावनं वर्जयेत् अशक्तावंगुष्ठानामिकाभ्यां दन्तान्वर्षयेत् तथाहद्याज्ञवल्क्यः मृत्तिका
लोष्टपाषाणैर्नखैरंगुलिनातथा सक्ताचानामिकांगुष्ठे वर्जयेद्दन्तधावनं शातातपः दन्तधावन ग्रमः
मंगुल्याम्रस्यस्तवर्णां तथा मृत्तिकाभक्षणं चैव तुल्यं गोमांसभक्षणं प्रचेताः मध्यान्हस्नानका २०

लेतुयः कुर्याद्दन्तधावनं ॥ निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह अथ प्रतिषिद्धदिनानि प्रतिप
न्नवमी षष्ठी चतुर्दश्यष्टमी अमावास्या पूर्णिमा रविसंक्रान्तिदिनानि ॥ यथा नरसिंहपुराणे ॥ प्रतिपद्दर्शष
ष्ठीषु नवम्यां चैव सप्तमाः ॥ दन्तानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलं ॥ वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनीयानि निसशः
॥ भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥ तथा पुराणे ॥ अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धे तथा दिने अ
पां द्वादशगंडूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते ॥ ततो दन्तकाष्ठं प्रक्षाल्य शुचौ देशे प्रक्षिपेत् ॥ प्रक्षाल्य चैव शुचौ देशे द
न्तधावनमुत्सृजेत् ॥ पतितैर्निस्वधेनस्मिन्भोज्यमाप्रोत्पभीप्सितं ॥ ततश्चाप्रायसे प्रातःस्नानमपि कु
र्वीत ॥ उभे संध्ये तु स्नानं संप्राप्य रोग्यस्तु गृह ॥ स्थितैरिसादिना द्विजानामेव संध्यावंदनाग्निहवनाभ्यां प्रातः
स्नानविधानात् शूद्राणां तु न स्नानाधिकारान्तरर्थं प्रातःस्नाननियमः ॥ यस्तु नः स्वकर्म त्रैवर्णिकशुश्रूषा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२१ दिनिषिद्धप्रसक्तायपरिहारार्थंचकाम्यत्वप्रख्यापनार्थंच॥ तथामाघादौकाम्यस्नानंतच्छूद्राणामप्यविरु
द्धमेव तथाचविष्णुः॥ अलक्ष्मीःकालकर्णीचदुःस्वप्नंदुर्विचिन्तितं॥ अस्मात्स्नानेनाभिषिक्तस्यनश्यन्तइ
तिवारणा॥ कालकर्णीरक्षसीदुर्विचिन्तितंअशुभचिन्तितंअस्मात्स्नानेनउद्धृतेनानुद्धृतेनवा॥ अत्रैवर
सः॥ अत्यन्तमलिनःकायोनवच्छिद्रसमन्वितः॥ स्रवत्येषदिवारात्रौप्रातःस्नानंविशोधनं॥ क्लिद्यन्ति
हिप्रसुप्तस्यइन्द्रियाणिस्रवन्तिच॥ अंगानिसमतांयान्तिउत्तमान्यधमानिच॥ प्रातःस्नानंप्रशंसन्तिदृ
ष्टादृष्टकरंमहत्॥ सर्वमर्हतिशुद्धात्माप्रातःस्नायीजपादिकं॥ उत्तमानिमुखादीनिक्लेदसम्पर्कादध राम:
मांगतुल्यानिभवन्तीत्यर्थः॥ अदृष्टंनिरस्तत्वेनपापक्षयहेतुत्वेनचकाम्यस्नानमाहविष्णुः॥ कार्त्तिकस २१
कलंमासंप्रातःस्नायीजितेन्द्रियः॥ जपन्हविष्यभुक्शान्तःसर्वपापैःप्रमुच्यते॥ तथामरीचिःद्विपला

भोगानवंद्रसूर्यग्रहोपमान्॥ प्रातःस्नायीभवेन्नित्यंद्वौमासौमाघफाल्गुनौ॥ प्रातःशब्दःसूर्योदय
पूर्वकालपरः॥ यथाविष्णुः॥ प्रातःस्नायादरुणकिरणग्रस्तांप्राचीमवलोक्यस्नायादितिएतदपिअंभो
वगाहनमात्रंशूद्राणामंभोवगाहनंस्नानंविहितंसार्ववर्णिकमितिवचनात्॥ काम्यंतुमाघस्नानादिय
थाविध्येवेतिततोधौतवाससीपरिधायहिराचम्य॥ भीष्टदेवतांविचिन्त्यब्राह्मणादीन्प्रणम्यतेषांय
थाशक्तिपरितोषंकुर्यादिति॥ ततःकेशप्रसाधनमगस्त्याचमनदूर्वाद्यालभनंचकुर्यात्आत्मानंघृते
दर्पणेवापश्येत्॥ पापिष्ठंदुर्भगांमद्यंनग्नमुत्कृत्तनासिकंनपश्येत्॥ श्रोत्रियंसुभगांगामग्निमग्निहो
त्रिणंराजानंचपश्येत्॥ यथाविष्णुपुराणे॥ आचम्यचततःकुर्यात्प्राज्ञःकेशप्रसाधनं॥ आदर्शांजन
मंगल्यदूर्वाद्यालंभनानिच॥ ब्रह्मपुराणे॥ स्वमात्मानंघृतेपश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितं॥ चक्षुरोगपरीशि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२२ यं पापिष्ठं दुर्भगां मद्यं नग्नमुत्क्रान्तनासिकं ॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणं ॥ तथा श्रोत्रियं सु
भगां गामग्निं गां चैवाग्निचितं तथा ॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स विमुच्यत इति ॥ तथा नारदः ॥ लोकेस्मि
न्मंगलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥ एतानि सततं पश्येन्न
मस्येदर्चयेच्च यः ॥ प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथास्यायुर्न हीयते ॥ वामनपुराणे ॥ दूर्वां दधि सर्पिरथोदकुंभं धे
नुं सवत्सां वृषभं सुवर्णं ॥ अश्वत्थरासभं च समालभेत ततस्तु कुर्यान्निजजातिधर्मं ॥ देशानुशिष्टं कु
लधर्ममग्र्यं स्वजातिधर्मान्न हि संत्यजेच्च ॥ निजजातिधर्मानिति स्वजातिविहितान्नार्जनादिरूपः ततो
द्वितीये ऽर्द्धप्रहरे यत्किंचिदर्थशास्त्रादिकमभ्यसेत् ॥ दक्षः ॥ द्वितीये च ततो भागे वेदाभ्यासो विधीयते
ततस्तृतीयार्द्धप्रहरे यथाशक्त्यर्थार्जनं कुर्यात् ॥ यदाह दक्षः ॥ तृतीये च ततो भागे पोष्यवर्गार्थसाधनं

ततश्चतुर्थार्द्धप्रहरे मध्याह्नस्नानमाचरेत् ॥ तत्र पद्मपुराणे ॥ नैर्मल्यं भावशुद्धिश्च विना स्नानं न जायते ॥ तस्मा
न्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते ॥ अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ॥ येषु स्नानं तान्याह मनुः ॥
नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ॥ स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥ देवखातोऽकृत्रिमजला
शयः नद्यादिर्न्वोदह इति प्रसिद्धः ॥ गर्तमाह कात्यायनः ॥ धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ॥ न ता
नदीशब्दवहा गर्तास्ते परिकीर्तिताः ॥ इति धनुर्हस्तचतुष्कं प्रस्रवणं निर्झरः ॥ तथा शङ्खः ॥ सर्वे प्र
स्रवणाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ॥ नद्यः पुण्यास्तथा सर्वा जाह्नवी तु विशेषतः ॥ व्यासः ॥ त्रिरात्र
फलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ॥ समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥ जलान्तरे स्नाने त्रिरात्रे
पि यत्फलं तन्नद्यामसमुद्रगायामेकरात्रेणेत्यर्थः एवमन्यत्रापि छंदोगपरिशिष्टे ॥ यस्मिन्दूये श्रावणे

दिसर्वानद्योरजस्वलाः॥तासुस्नानंनकुर्वीतवर्जयित्वासमुद्रगाः॥अत्रस्नाननिषेधादाचमनादौन
॥२२॥ दोषः॥तथाताम्रलिपिवचनाद्दृष्टतोयकेनदोषइतिकेचित्॥वस्तुतस्तुरजस्वलाइतिहेतूपन्यासात्
स्नानमात्रस्यैवानुपयोगोऽवगम्यतइत्येवयुक्तमिति॥रजोदोषापवादमाहतत्रैव॥उपाकर्मणिचो
त्सर्गेप्रेतस्नानेतथैवच॥चन्द्रसूर्यग्रहेचैवरजोदोषोनविद्यते॥योगियाज्ञवल्क्यः॥अभ्युतेविद्य
मानेतुउदकेसुमनोहरे॥नास्नोदकेनरःस्नायान्नदीचोत्सृज्यकृत्रिमे॥मनुः॥परकीयनिपानेषुन
स्नायाद्धिकदाचन॥निपानकर्तुःस्नात्वातुदुष्कृतांशेनलिप्यते॥तत्रैवस्नानप्रकारमाहयाज्ञव
ल्क्यः॥पंचपिंडाननुद्धृत्यनस्नायात्परवारिषु॥बौधायनः॥उद्धृत्यवापीन्पिंडान्कुर्यादापत्सुसर्वदा
निरुद्धासुतुमृत्पिंडान्कूपात्त्रीनघटांस्तथा॥अत्रपरकृतानसेतुनकूपांश्चवर्जयेदिति॥शंख

वचनात्॥अत्सदेशेपिपरकृतत्वाविशेषात्पंचपिंडोद्धारइति॥मनुः॥नस्नानमाचरेद्भुक्त्वानातुरोनमहा
निशि॥नवासोभिःसहाजस्रंनाविज्ञातेजलाशये॥पराशरः॥दिवाकरकरैःपूतंदिवास्नानंप्रश
स्यते॥अप्रशस्तंनिशिस्नानंराहोरन्यत्रदर्शनात्॥देवलः॥राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धि
षु॥स्नानदानादिकंकुर्युर्निशिकाम्यव्रतेषुच॥तथापरिरात्रेप्रथमयामेपिनित्यक्रियामाह॥बृ
हन्नारदीयपुराणे॥दिवोदितानिकार्याणिस्वकालाचरितानिचेत्॥शर्वर्याःप्रथमेयामेतानिकु
र्यादतन्द्रितः॥इति॥जाबालः॥त्रयोदश्यांतथापायांदशम्यांचविशेषतः॥शूद्रविट्क्षत्रियाःस्नान
नाचरेयुःकथंचन॥अयंचनिषेधोगंगाप्राप्तस्यस्नानस्यजन्तुवेषस्यअतनमथासिद्धस्यैवतेषुस्नान
स्यप्राप्तादितिअतएवगंगावाक्यावलीलिखितानिप्रचेतोवचनानि॥दर्शस्नानंनकुर्वीतमा

२४ नापित्रोस्तु जीवितोः॥ न वर्मां च न चैत्र नैमित्तान्तरसंभवः॥ प्रतिपद्यनपसः स्यात् तीयापांसप
त्निकः॥ दशम्यामथ नः स्नानात् सर्वं हन्ति त्रयोदशी॥ पुत्रजन्मनि संक्रान्त्यां श्राद्धे जन्मदिने तथा
नित्यस्नाने च कर्तव्ये तिथिदोषो न विद्यते॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ ब्रह्मक्षत्रविशां चैव मंत्रवत्स्ना
नमिष्यते॥ तूष्णीमेव तु शूद्रस्य सनमस्कारकं स्मृतमिति॥ हारीतः॥ न स्नानं वर्णकयोरग्रमध्य
च्छेदनमत्र देवगुरुब्राह्मणेभ्यः॥ स्नासनेनेति स्नानं यत्कृशादिवर्णकं कुंकुमाद्युद्वर्तनं॥ तदेवं
नद्यां देवखाते वा प्रतिष्ठिते स्वीये परकीये वा पंचपिंडानुद्धृत्य तदभावे कूपेषु द्धृततोयेन घटीत्रयम
न्यस्नायादित्युक्तं तत्र प्रयोगः॥ वल्मीकमूषिकान्तर्जलश्मशानदेवस्थलदेवालयस्थप २५
रस्नानावशिष्टेतरमृत्तिकां वर्जं जानचिताजातपुष्करणीकृतपिंडोपयुक्तपितृतर्पणोपयुक्त

मूत्रोच्चारोच्छिष्टकर्मान्तरनिर्मुक्तेतरसमानकुशान्वामयं गृहीत्वा नद्यादौ स्रोतोऽभिमुखः स्वस्रो
तः स्वसूर्याभिमुखः कृतमौनः स्नायात्॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ मृत्तिकां गोमयं दर्भान् पुष्पाणि सुरभीणि
च॥ आहरेत् स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः॥ अत्रैव निषिद्धमृत्तिकामाह दक्षः॥ मृत्तिकाः सप्त न
ग्राह्याः वल्मीके मूषिके स्थले॥ अन्तर्जले श्मशाने च वृक्षमूले सुरालये॥ परस्नानविशिष्टाश्च श्रेयस्कामैः
सदा नरैः॥ कर्मणि साम्यकुशानाह॥ लघुहारीतः॥ पथि दर्भाश्चितौ दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु॥ स्तरणा
सनपिंडेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत्॥ तथा॥ पिंडार्थं ये स्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणं॥ मूत्रोच्छिष्टे ह
ताये च तेषां त्यागो विधीयते॥ मरीचिः॥ मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः॥ अयातयामास्ते दर्भा विनि
योज्याः पुनः पुनः॥ तथा षट्त्रिंशन्मते॥ उच्चारे मैथुने चैव प्रस्रावे दन्तधावने॥ स्नानभोजनजप्येषु मौनं कुर्यात्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रथाहमु॥ तथा भविष्ये॥ नैशास्नानस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोग्निः श्रियं हरेत्॥ अंजानस्यपमस्त्वापुः स्नान्त्याहरे
२५ स्त्रिष्विति स्नातुरिति स्नानं कुर्वीत॥ मराद्याहरणनिषिद्धकालमाह॥ शातातपः॥ न मूरं नोदकं वापि नापि सा
यं तु गोमयं॥ न गोमूत्रं प्रदोषे तु गृह्णीयाद्बुद्धिमान्नरः॥ नरसिंहपुराणे॥ नद्यां स्वतंतु च स्नायान्मति स्रोतःस्थि
तो नरः॥ तडागादिषु तोयेषु प्रसर्कं स्नानमाचरेत्॥ प्रसर्कं प्रसर्कोभिमुखमित्यर्थः॥ अत एव कात्यायनः॥ आ
त्म्रे स्नानिमूरेदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो मज्जेदापो स्नानिसारि॥ अथ निषेधः॥ पादेन पाणिना वाससा दंभो
न हन्यात् नाधुरकं प्रक्षोभनैयेत्॥ न स्नानं कुर्वन् कर्मान्तरमनुतिष्ठेत्॥ स्वयमीपनाजीर्णावान् श्रुतो नस्त्रो वहुवास
नताम्बूलादि भक्षयेन्न वा गतिं कुर्यात्॥ नरसिंहपुराणे॥ पादेन पाणिना वापि पक्षावस्त्रेण चोदकं॥ न हन्यान्नैव २५
वाशेतेन च प्रक्षोभयेद्बुधः॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ न कुर्यात्कस्यचित्पीडां कर्मणा मनसापि वा॥ आपुरस्त्वभिषेकं तु

कर्माण्यन्यानि वाचरेत्॥ तथा व्यासः॥ स्नानं मध्यंदिने कुर्यात्सुजीर्णे निरामयः॥ न भुक्त्वालंकृतो रोगी नात्या
ते भसि नाकुले॥ अथ पौराणिकत्वेन विशेषोपयोगितया मूलं नणां पद्मपुराणीयस्नानप्रयोगः॥ तत्र प्रथमम्मभाष
येन मृत्सीमाप्लवनं कृत्वा॥ स्थैवमेव जले पादमेकं स्थले चापरं पादं विधाय दर्भपाणिराचान्तः प्राङ्मुख उदङ्मु
खो वा संकल्पं कृत्वा नमो नारायणायेति चतुरस्रं चतुर्हस्तं परितस्तीर्थं प्रकल्पयेत् तत्र नमो नमः इति गंगामावाह
येत् ततो नमो नारायणायेति मूलमंत्रेण सप्तवारान् शिरसि जलाञ्जलीन्दद्यात् ततो यापनयनं तु न परिष्टनवेष्टे
करे शेन पाणिना नापि केशान् विधूनयेत्॥ ततो धौते शविभूतिनेदा वासी परिधाय मूर्द्धानं विना ऊरूकौ च प्रक्षाल्य
हिरण्यमेत ततो गंगातीर [illegible] कंठ [illegible] हृदय [illegible] हृदये षु तीलकानि कुर्यात् स्नात्वा
चमनं नरक्तेमलिनेन [illegible] संभवेन नीरं नाद्रैनैकं च वासः परिधाय तर्पणं समाप्य स्ना

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२६ नवस्त्रंनपीडयेत् नैनेलंवनांचस्पृशेत्॥ म्लेछान्त्यजपतितैःसहसंभाषितंततःकुशयुक्तआसनेउप
विश्यसुवर्णमनामिकायांतर्जन्यांरजतंपवित्रंचदक्षिणकरेसम्भवेवामकरेतर्जन्यांसामान्यकुशांश्च
कृत्वापारमाचामेत्सर्वत्रपूतोभवतीतियत्नात्पठेत् तथांगिराः विनामंत्रेणयत्स्नानंयच्चस्नानंविनोदकं
असदुःख्यातंतुयज्ञमंतत्सर्वनिष्फलंभवेत् स्नानसंकल्पेचःशिष्टाचारएवप्रमाणमिति पद्मपुराणे ती
र्थंप्रकल्पयेद्विद्वान्मूलमंत्रेणधर्मवित् नमोनारायणायेतिमूलमंत्रउदाहृतः दर्भपाणिस्तुविधिनाचान्तो
नोनियतःशुचिः चतुर्हस्तसमायुक्तंचतुरस्रंसमन्ततः प्रकल्प्यावाहयेद्गंगामेभिर्मंत्रैर्विचक्षणः वि
ष्णोःपादप्रसूतासिवैष्णवीविष्णुपूजिता पाहिनस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् तिस्रःकोट्यो २६
र्द्धकोटीचतीर्थानांवायुरब्रवीत् दिविभुव्यन्तरिक्षेचतानितेसन्तिजाह्नवी नन्दिनीत्येवतेनामदेवेषुन

लिनीतिच दक्षापृथ्वीचसुभगाविश्वकायाशिवासिता विद्याधरीसुप्रसन्नातथालोकप्रसाधनी क्षेमाच
जाह्नवीचैवशान्ताशान्तिप्रदायिनी नलिनीनंदिनीसीतामालिनीचमलापहा विष्णुपादाब्जसंभूतागं
गात्रिपथगामिनी एतानिपुण्यनामानिस्नानकालेप्रकीर्तयेत्॥ भवेत्संनिहितातत्रगंगात्रिपथगामिनी
सप्तवाराभिजप्तेनकरसंपुटयोजितं मूर्ध्निकुर्याज्जलंभूयस्त्रिचतुःपंचसप्तधा स्नानंकुर्यान्मृदातद्वदामंत्र्य
नविधानतः॥ अश्वक्रान्तेरथक्रान्तेविष्णुक्रान्तेवसुंधरे मृत्तिकेहरमेपापंयन्मयादुष्कृतंकृतं उद्धृतासिवराहे
णकृष्णेनशतबाहुना॥ नमस्तेसर्वभूतानांप्रभवारणिसुव्रते॥ एतेमंत्राःशूद्रेणपठनीयाःपौराणिकमंत्रप
ठानधिकारस्यपूर्वमुक्तत्वात्नाम्नामभिलापेतुनदोषः॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ प्रक्षाल्यहस्तावाचम्यनमस्कृत्यस
जलंततः॥ ध्यायेन्नारायणंदेवंस्नानादिषुचकर्मसु॥ मारतोरजतंसतिभंप्राप्येतसीधंशिथिलार्पितं॥ जल

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ स्वप्ननिमित्तं वैवेष्टवासासमूहूर्ति। शिथिलार्पितं नगाटवद्दुभ्रमस्यथ॥ मार्कंडेयपुराणे। अपमृत्सान्तव
स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिना॥ नचापि धूनयेत् केशान् वाससी चन निर्धुनेत्। अयचाम्बरनिषेधो ऽन्त
र्वासएकदेशविषयः। स्नातो नाङ्गानि निमृज्यात् स्नानशाट्या पाणिना चेति विष्णुवचनात्। पराशरः॥
स्नात्वा वशित्वा वासोन्यमद्भिः क्षालयेन्नरः। अपवित्रीकृते तेन कौपिनं प्रेतिवारिणा॥ योगियाज्ञवल्क्यः
स्नात्वैव वाससी धौते चाक्लिष्टे परिधाय च। प्रक्षाल्योरू मृदाद्भिश्च हस्तौ प्रक्षाल्य वैन तथा। अभावे धौत
वस्त्रस्य शाणक्षौमाजिनानि च। कुतपं योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत्। जावालः॥ सार्द्रमेकं च वसनं २०
परिदध्यात् कथंचन। नरसिंहपुराणे। नरक्तमुल्वणं वासो न नीलं च प्रशस्यते। मलाक्तं च दशाहीनं वर्ज
येदम्बरं बुधः। योगियाज्ञवल्क्यः। यावद्देवान्षीश्चैव पितॄंश्चैव न तर्पयेत्। तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्ना

तं च तोयके। निःपीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रं तु तर्पणात्। निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह॥ भ
विष्ये। गंगातीरसमुद्भूतां मृदं मूर्ध्नि विभर्त्ति यः। विभर्त्ति रूपं लोकस्य तमोनाशाय केवलं। शिरःकंठे
ललाटे च बाहुभ्यां हृदये तथा। नाभौ पृष्ठे प्रशानं पार्श्वयोस्तु द्वयं द्वयं। इति। यज्ञोदानं जपो होमः स्वाध्या
यश्च सुरार्चनं॥ सर्वं तन्निष्फलं विद्यादूर्ध्वपुंड्रं विना कृतं॥ इति नारदीयपुराणवचनात्। नातिलकी क
र्म कुर्यादिति महाजनपरिगृहीत वाक्याच्च स्नानात्परमेव संध्यातर्पणोत्थाक तिलक क्रिया अस्मे तु तिल
कस्य फलश्रवणात् प्रधानत्वस्थितेनोत्तर्पणान्तसांगप्रधानस्नानमध्ये ऽनुपपन्नमेव॥ यथा योगियाज्ञ
वल्क्यः॥ उपस्थानादियस्तस्मिन्मंत्रवान् कीर्त्तितो विधिः॥ निवेदनानंतं स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः। ना
साम पाम्रुपस्थानं तरुं हित्वाजिं च मंत्रेण स्नाना हीयतं कासायनेन विहितं तत्तदाविर्म्मि वरेने देवागानुवि

॥२८॥ रइति मंत्रेण विहितयत् तदन्तं स्नानं स्नानप्रयोग इत्यर्थः ॥ तथा जावालिरपि ॥ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रि
विधं स्नानमुच्यते ॥ तर्पणं तु भवेत् तस्य अंगत्वेन व्यवस्थितमिति प्रथमतर्पणस्य स्नानांगत्वे सिद्धे नैकस्मि
न् कर्मणि तत्कर्मान्यज्जायते यत इति च्छंदोगपरिशिष्टवचनात् तर्पणानन्तरमेव तिलकमित्याहुः त
च्चिन्त्यं तर्पणस्य स्नानांगत्वेपि पंचयज्ञान्तर्गतप्रधानपितृयज्ञरूपत्वात्तत्र तिलकं विना वैगुण्यापत्तेः
॥ प्रयोगमध्ये कर्तव्यतायां बाधकाभावान्न च तिलकफलश्रुतेः स्वतंत्रकर्मत्वमेव नांगत्वमिति वा
च्यं अंगभूततिलकस्यैव गंगाकूलमृद्ग्रहणफलवोद्देशात् करणापःप्रणायेत्यग्निकामस्येति वन्न
स्वतंत्रप्रधानकर्मत्वमिति ॥ अत एवाहुः कर्मणां विप्रः संध्याहीनो यतः स्मृत इति वचनात् संध्या २८॥
याः सर्वकर्मांगत्वप्रमितौ तर्पणरूपपितृयज्ञांगतया स्नानप्रयोगमध्ये यत्र स्थानं प्रामाणिकमिति ॥

तथा स्कंदपुराणे ॥ अपि पापपरेणेनित्यं संतुष्टहृदयस्थोपि मानवः ॥ आलिप्य विभुयात् पाति भक्त्या तत्तीरमृत्तिका
मिति ॥ तत्सदेन महत् गंगापरामर्षः ॥ तर्पणात् पूर्वं तु वेदजपरूपो ब्रह्मयज्ञः सूद्रेण नमस्कारमंत्रः का
र्यः ॥ नमस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न हापयेत् ॥ इति याज्ञवल्क्यस्मृतेः ॥ तथा च्छंदोगपरिशिष्टे ॥ ब्रह्म
यज्ञमुपक्रम्य सचार्वाक् तर्पणात् कार्यः ॥ पश्चाद्वा प्रातराहुते वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तका
त् ॥ अर्वाक् तर्पणाद्वेदो वेदरूपजपः ॥ प्रातराहुतेः पश्चादष्टधा विभक्तदिनद्वितीयभागे अध्यापन
रूपः ॥ वैश्वदेवावसाने वा मदेव्यगानरूप इति विधेयत्वरूप इति कालरूपनिमित्तत्वात् अन्यत्र न
कार्यः ॥ तथा कात्यायनः ॥ विप्रानित्य तु वाक् पुरुषस्य स्कं शिवसंकल्पमंडलं ब्राह्मणोरूपस्थाय प्रदक्षि
णीकृत्य नमस्कृत्य उपविशेत् ॥ दर्भेषु दर्भपाणिः स्वाध्यायं च यथाशक्त्या वारभ्योतिजपेदिति शेषः ॥ अ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥२९॥ स्यादेवचनात्कुशासनः पवित्रान्तरपाणिः ब्रह्मयज्ञं तथाचरेदिति दर्भपाणिरिति विशेषतो विधानादिति केचि
त्। लघुहारीतः। जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे। अशून्यं तु करं कुर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः॥ अत्र
केचित्करं दक्षिणं सुवर्णसमभिव्याहारात् अत एव हेमप्रकरणे देवीपुराणे। अनामिकायां तु धार्यं दक्षि
णस्य करस्य चेति रजतकुशत्रयधारणमिति तच्चैवं तत्संदिशति तर्जन्यां रजतं धार्यमिति प्रचारो निर्मूल एव
एकसुवर्णधारणेऽपि बहुवचनं सुवर्णत्वजातेरैधित्थवह्वनुकारावपिहृत्तेः। कुशैरिति बहुवचनं तु कपि
ञ्जलाधिकरणन्यायात्त्रित्वपर्यवसायी स्यादुः। तन्न करमित्यत्र उद्देश्यविशेषणत्वेनैकत्वस्य हविरुमप
त्वविवक्षितत्वात् न च सुवर्णसमभिव्याहारैकत्वविवक्षा कुशसमभिव्याहारेण करद्वयपरत्वस्यापि सुव राम: ॥२९॥
र्णसमभिव्याहाराविरोधात् अत एव छन्दोगपरिशिष्टं। अतः संध्यादिकर्मसु सद्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः

स एव त्रिकर इति करद्वये कुशधारणमाह अत एव रजतधारणमपि दक्षिणकरे स्वेत्सपि निरस्तं सकुशाभावात् किं
त्वत्कन्यायाद्वास्वकाभावादुपस्थितकरद्वय एव अत एव रजतधारणं सुवर्णरजतैरिति बहुवचनमप्यर्थव
त्सुवर्णैः प्रागुक्तवचनाविरोधान्नैवमिति तर्जन्यां रजतं धार्यमिति प्रचारस्यापि पितृदैवतस्यापि तत्तो
येन तर्जनीमूले धारणमुचितमित्येवमूलमिति न साहचर्यादरः अत एव सुवर्णरजतसाहचर्यात्कु
शधारणाचारोपित तर्जन्यनामिकामूले सर्वं जन्नीनमिति कुशैरिति बहुवचनमपि ञ्जलाधिकरण कपिं४
न्यायान्न त्रित्वपरत्वं किंतु बहूनां कुशानां करयोर्यथाई धारणपरमेव तत्रवामे इह स्वल्पाघवस्था
वतामुपग्रहकुशानां दक्षिणे त्वनन्तर्गर्भ [illegible] परिमितकुशापग्रहं यान्मकपवित्रस्य धारणाइ
रमेवार्दमग्न्यकं चानक्ति॥ छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः। अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥२५॥ प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥ तथा [illegible] स्तीर्णाः स्युः कुशा दीर्घास्तु बर्हिषः ॥ दर्भाः पवित्रमि
त्युक्तमतः संध्यादिकर्मसु ॥ सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः इति ह्रस्वाः कुशाः पार्वणाः
च पवित्रादिप्रचाराः दीर्घाः बर्हिसंज्ञकाः प्रातारयार्थाः दर्भा एवानन्तर्गर्भित्वादि लक्षणोपेताः पवित्रमित्युक्त
मतः सन्ध्यादिपार्वणे दैविककर्मसु विशेषाभावात् सर्वेषामेवोपयोगाय ॥ आसः सोपग्रहे दक्षिणस्तु करस्त
णः पवित्रसहितः कार्य एवमपि कुशैरिसुपपद्यते कुशबर्हिसम्बन्धित्वेनाजहत्स्वार्थलक्षणया कुशपर
त्वात् तदवयवपरत्वात् दर्भाः पवित्रमित्यत्र बहुवचनं तु ह्रस्वादिदर्भमात्रव्याप्त्यर्थं इत्थं च लाघवात् ॥ छंदोगपरि
शिष्टेन संदेहे कमानि सनत्वसिद्धेत्र कुतः कपिंजलाधिकरणन्यायावकाश इति सर्वमनवद्यमिति ॥ एवं ब्रह्म
यज्ञे कर्म समाप्य तर्पणं कुर्यात् तत्र प्रयोगः यथाकृताचमनः सुवर्णपवित्र रजतयुत दक्षिणपाणिर्बद्धकुशेन च

वामपाणिः शुचिदेशस्थः शुद्धवासो युग्म भूतः स्थल एव दर्भास्तृते ॥ यदा तु स्थले सम्भवति जलस्थो जल एव तर्पये
त् न तु स्थलस्थो जले जलस्थो वा स्थले तर्पणं तु प्रथमं देवानामेव तत्र कृत सव्योपवीतः प्राङ्मुखो भूमिगत द
क्षिणजानुः प्रागग्रास्तृतकुशोपरि हस्तं दत्त्वा नमस्कारावाहनं वा तत्र विकीर्य नम इति जलाद्वा ताम्रादि पात्रेण
जलं गृहीत्वा तत्र यवो क्षिप्त्वा च पित्वा देवतीर्थेन ऋजुकुशत्रयेणैतेन यवोदकेन एकैकाञ्जलिना देवांस्तर्पयेत्
जले चेज्जलं जल एव दर्भे दत्त्वा पूर्वदराग्र यवानपि दक्षिणेन करेण वामस्ते निक्षिप्य तर्पयेदिति विशेषः प
श्चान्मो ब्रह्मा तृप्यतां एवं विष्णुः रुद्रः प्रजापतिः वेदाः छंदांसि देवाः ऋषयः पुराणानि पुराणाचार्याः गंधर्वा इत
राचार्याः सम्वत्सरः सावयवः देव्यः अप्सरसः देवानुगाः नागाः सागराः पर्वताः सरितः मनुष्याः यक्षाः रक्षांसि
पिशाचाः सुपर्णाः भूतानि पशवः वनस्पतयः ओषधयः भूतग्रामश्चतुर्विधः वसवः रुद्राः आदित्याः मरीचि अ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रिः अङ्गिराः पुलहः क्रतुः प्रचेताः वशिष्ठः भृगुः नारदः ततोऽप्यमूलमच्चं मनसा जपन् अमुकं तर्पयामीति
३१ आत्मेष्टदेवतां तर्पयेत्। ततउत्तराभिमुखः उत्तराग्रान् कुशानास्तीर्य निवीती तरीयः कुशमध्येन कनिष्ठाङ्गु
लिमूलगलितोदकेन सकृत्तिलयुक्तेनयवोदकेन वा सनकादितर्पणं कुर्यात् यथा नमः सनकस्तृप्य
तां नमः एवं सनंदः सनातनः कपिलः आसुरिः वोढुः पंचशिख इति प्रत्येकमंजलिद्वयेन तर्पयेत्। ततोद
क्षिणमुखो वामोत्तरीयो दक्षिणाग्रान् कुशानास्तीर्य पातितवामजानुः कुशमूलेन पितृतीर्थेन द्विगुपितृ
तर्पणं कुर्यात् यथा नमः कव्यवालस्तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै नमः एवं नमः सोमः यमः अर्यमा अग्नि
ष्वात्ताः सोमपाः बर्हिषदः एते प्रत्येकमेकैकांजलिना तर्पणीयाः अञ्जलित्रयेण सेकेनो वा तत्पितृकं
तु पस्तादन्तां तर्पयेत् येभ्यः पिता कुर्यात्तेभ्यो वा कुर्यात् मृतपितृकस्तु एतदन्तां तर्पयेत् येभ्यः पिता कुर्या

तेभ्यो वा कुर्यात् मृतपितृकस्तु द्विजपितृतर्पणान्ते यमपितृतर्पणानन्तरं पितृतर्पणं च कुर्यात्। यमतर्पणं
तु काम्यमतेनावश्यकं यथा नमो यमाय नमः एवं धर्मराजाय ३ मृत्यवे ३ अन्तकाय ३ वैवस्वताय ३
कालाय ३ सर्वभूतक्षयाय ३ औदुम्बराय ३ दध्नाय ३ नीलाय ३ परमेष्ठिने ३ वृकोदराय ३ चित्राय
३ चित्रगुप्ताय ३ एवं प्रत्येकमंजलित्रयं दद्यात्। ततः पितृतर्पणं दक्षिणाग्रास्तरणकुशोपरि हस्तं दत्वा
नमो नमः स्वावाह्य तिलान् विकीर्य नमः इति जप्त्वा स्थले चेत् जले तिलान् क्षिप्त्वा भग्नद्विगुणितकुश
त्रयेण पितृतीर्थेन तेनोदकेन पितॄन् तर्पयेत् सति सम्भवे सुवर्णरजतताम्रखड्गादिपात्रेण पितृतीर्थस्थीते
दकेन पितृतीर्थस्पर्शन प्रत्येकमंजलित्रयं दद्यात् ... स्थलेन देवतर्पणवद्विशेषो वोढव्यः तिलस्थाप
नम पिता ... कुर्यान् ... अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन् तृप्यस्वैतत्सतिलोदकं तस्मै

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३२ नमः एवं द्विः अपरमुच्चार्यैव तर्पयेत् प्रसंजलिकं सैवरोन नमो नम इति अपेन एवं पितामहादिरुद्रप्रमाताम
हान्तं तर्पयेत् ततो मातृत्रादितर्पणं यथा॥ अमुकगोत्रे मातरमुकदासि तृप्यस्व एतत् सतिलोदकं तुभ्यं
नमः प्रत्येकमंजलिं दद्यात् स्नेहादृन्ते लित्रयमिति केचित् एवं पितामही प्रपितामही मातामह्या
दित्रयमातृसपत्नी मातृस्वसृमातुलानीनां सम्बन्धुसन्निधिक्रमेणाञ्जकृतनर्पणवाक्ये रेकैकांज
लिना तर्पणं यथाकामममं मांश्च शक्तस्तर्पयेत् ततो नमो नम इति अंजलित्रयं दद्यात्॥ अत्र प्रथ
मांजलौ देवतर्पणवत् प्राङ्मुखप्रचारः एवं तर्पणं निर्वर्त्य स्नानशाटीमन्त्रेण प्रक्षाल्य नमो नम इति
मन्त्रेणानिष्पीडयेत् ततो रंभोजन्हिराचामेत् ततो नमो नमो नम इति सूर्याय जलांजलिं दद्यात् ततो नमो ब्र
ह्मणे नमः नमो विष्णवे नमः॥ नमो रुद्राय नमः॥ नमः सवित्रे नमः॥ नमो मित्राय नमः॥ नमो वरु

४प णाय नमः॥ नमो दिग्भ्यो नमः॥ नमो दिग्देवताभ्यो नम इति प्रत्येकं जलांजलीन् दद्यात् ततः शुद्धस्थलपद्मं चन्दना
दिना निर्माय कुशपुष्पतिलयवदूर्वारक्तचन्दनाद्युपेतमर्घं सूर्याय नमो नम इति मन्त्रेण दद्यात् ततः प्रदक्षि
णत्रयं कृत्वा सूर्यं नमस्कुर्यात् ततस्तीर्थं प्रनम्य अन्यत्राह्मणादीन् प्रणम्य उदपात्रहस्तः सोपानस्कः कि
मन्त्रं पुन्विदं स्पृशन् गृहं गच्छेत्॥ ततः प्रक्षालितपाणिपादः आचम्योपविश्य स्वेष्टदेवतापूजां निर्वर्त्य प्र
दक्षिणात्रयं कृत्वा देवतां प्रणमेत्॥ यथाह शङ्खः॥ उदकेनोदकं कुर्यात् पितृभ्यः प्रीतिमावहन्॥ उत्ती
र्य च शुचौ देशे कुर्यादुदकतर्पणं॥ तथा विष्णुपुराणे॥ शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणं॥ तेषामेव तु ती
र्थेन प्रकुर्याच्च समाहितः॥ क्वाचित्तीर्थमंत्रस्य प्रमितिः बौधायनः विष्णुः॥ स्नानवस्त्रार्द्रवासा देवर्षिपितृ
तर्पणमम्भस्थ एव कुर्यात् परिवर्जितवासाः श्रोतीरमवतीर्य व्यवस्थामाह॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ पराशुचि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३२ स्थलेवास्यादुदके देवतापितॄन् । तर्पयेत्तु यथाकामम् अप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् इति । एवं च नोदके षु न पात्रे
षु न क्रुद्धो नैकपाणिना । नोपतिष्ठति तत्तोयं यद्भूमौ न प्रदीयते ॥ इत्यादिशंखादिवचनानां तथा आपो
देवगणाः सर्वे आपः पितृगणाः स्मृताः । तस्माज्जले जलं देयं पितृभ्यो हितमात्मनः ॥ इत्यादिकार्ष्णा
जिनप्रभृतीनां वचनानामपि स्थलस्थस्य स्थले जलस्थस्य जले न तर्पणविधायकानां व्यवस्था कार्या
तथा सुमन्तुः जलार्द्रवासाः स्थलगो यः प्रदद्यात् जलांजलिं । वस्त्रनिश्च्योतजं प्रेताः परिवार्य पिबन्ति
च यमः भूमौ यद्दापो दीयन्ते दाता चैव जले स्थितः । वृथा तदीयते तोयं नोपतिष्ठेत् महातनुः । अत्र
करणोपफलातिशयोः करणोपसत्यापाभाव इति व्यवस्था विधिशिष्टत्वात् अत्रान्यपानामपि तर्पणे सो
सोमादिभ्यः प्रागभिहितं तत्राचारप्रमाणं एवं नाम्नः इति अत्र च पितृतर्पणस्यापि तत्पक्षसु तत्परा

मिति श्रुते स्वागरूपत्वात्तत्प्रकाशकत्वेनापि लप्स्यतामिति सेक्तत्वं नाम्नानुप्रणवादिनेपरिभाषा
बलाच्च तृप्यन्तां पदमुक्तः यथा नमः कव्यवालनृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै नम इति एवं च क
व्यवालादिष्वपि पितृपदप्रयोगेन पितृधर्मप्राप्तेः कार्यः दैवतर्पणस्यत देवयज्ञादिपदप्रयोगा
भावो तृप्यतामिति सेक्तत्वमिति परिभाषाबलाच्च देवास्तृप्यन्तामित्यन्त एव प्रयोगः अत्रापि तृप्य
तामित्यस्य मंत्रत्वाच्छत्रपक्षे बाधः तेन नमो ब्रह्मणे नम इत्येव तेषां प्रयोग इति सोमवचनेन निष्प्र
माणकमेव तथा भविष्यपितृवत् कव्यवालाद्यान् ॥ दिव्यान् पितृगणान् सर्वान् तर्पयेत् दर्भमूले
न पितृतर्पणपूर्वैः यमतर्पणं तु फलस्मृतेः काम्यत्वान्नावश्यकं ॥ छंदोगपरिशिष्टे यमाय धर्म
राजाय मृत्यवे चान्तकाय च । वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ औदुम्बराय दध्नाय नीलाय प

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३५ रमेष्ठिने चक्रोद्रायपवित्रायदित्रगुप्तायवैनमः॥ एकैकस्यतिलैर्मिश्रांस्त्रीस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन्
यावज्जीवकृतंपापंतत्क्षणादेवनश्यति यमः॥ इत्वाजलांजलीन्सप्तकृष्णपक्षेचतुर्दशीधर्म
राजंसमुद्दिश्यसर्वपापैःप्रमुच्यतइति ततःपितृतर्पणं पद्मपुराणे अपसव्यंततःकृत्वासव्यं
जानुचभूतले पित्रादीन्नामगोत्रेणतथामातामहानपि विष्णुपुराणे पितॄणांप्रीणनार्थायत्रि
रपःपृथिवीपते पितामहेभ्यश्चतथाप्रीणायेत्प्रपितामहान् मातामातामहास्तत्पित्रेतत्पित्रेच
समाहितः दद्यात्पित्रेणतीर्थेनकाम्यंचान्यच्छृणुष्वमे मात्रेप्रमात्रेतन्मात्रेगुरुपत्न्यैतथाम
गुरवेमातुलादीनांस्निग्धमित्रायभूभुजे यमः त्रींस्त्रीन्जलाञ्जलीन्दद्यादुच्चैरुच्चतरंततः गो
शृंगमात्रमुद्धृत्यजलमध्येजलेक्षिपेत् अस्यार्थः पित्रादिषट्कोञ्जलित्रयेणतरोत्तरद्धिः क

योगोशृंगमात्रमितिन्तृतीयांजलौचैस्तुनिर्देशः जलमध्यइतिजलस्थतर्पणपक्षेयोगियाज्ञवल्क्यः॥ यद्युद्धृतंप
सिंचेद्देहेतिलान्संमिश्रयेज्जले अतोन्यथातुसव्येनतिलायाह्याविचक्षणैः॥ यद्युद्धृतजलेनतर्पणंकरोति
तदातर्पणीयजलपात्रान्तरस्थेतिलान्मिश्रयेत् ततस्तिलमिश्रजलैर्दक्षिणेनांजलिपूरपित्रानतर्पयेत्॥
अतोन्यथाजलस्थोपरितर्पयेत्॥ तदासव्येनतर्पणार्थास्तिलायाह्यावामहस्तेनगृहीतेखड्गाद्यन्यतमपा
त्रमवहितेवास्थापनीयाइत्यर्थः॥ ततोंजलिंबध्वादक्षिणेनजलेनपूर्ववत्तर्पयेदिति अत्रकेचित्सव्येनवाम
हस्तेनतर्पणंनातिलायाह्या अतोयत्रतत्रस्थाप्यास्तिलानवामहस्तेनगृहीत्वांजलौप्रक्षिप्यतर्पयेदित्यर्थः
ग्रहणस्यसाक्षात्तर्पणार्थत्वस्यौत्सर्गिकत्वादित्याहुः तन्मंदं यद्युद्धृतमितिपूर्वार्द्धेजलपात्रस्यजलरूपाधिकर
णेतिलस्थापनस्पष्टकृतत्वादतोन्यथेत्युत्तरार्द्धेपिप्राह्यजलाधारेतत्स्थानेतर्पणार्थतिलस्थापनाकरणा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३५ न्नरस्यैवविधानुमोदिसात् किंचास्मन्मतेतिलप्रक्षेपेदक्षिणस्तत्रविज्ञेयः कर्मणांपारगः करइतिपरिभाषेवा
कांक्षानिरासेनसाकांक्षस्याधिकरणविधिरितिपूर्वार्द्धस्वरसासिद्धमपेक्षितत्वविधानंपरिभाषायावाधकंअ
वन्मतेविचारंमदक्षिणस्यपरिभाषाप्रामस्यवाधस्तु तिसव्येनेत्यधिकरणस्यापिग्रहणसाधकत्वमत्वविवक्ष
याकरणत्वंस्यात्साप्यचतीतिवत् किंचैवंतिलग्रहणस्यमिश्रणार्थत्वपर्यवसानेअतोऽन्यथानुसव्येनेत्यने
नेवपूर्वार्द्धेतिलमिश्रणेनैवान्वितेनविवक्षितसिद्धौशेषवैयर्थ्यं किंचदक्षिणेपितृतीर्थेनजलंसिंचेद्यथा
विधि दक्षिणेनैवग्रहणीयात्पितृतीर्थसमीपतइतियोगियाज्ञवल्क्यवचनाज्जलग्रहणसाधनतादक्षि
करस्यावश्यकीत्वसाहचर्यातिलग्रहणसाधनत्वमपितस्यैववाधकाभावात् अतएवरत्नाकरलिखितंम
रीचिवचनमपि वामहस्तेतिलाग्राह्याभुक्तहस्तस्तुदक्षिणइतिभुक्तहस्तोऽसंकुचितपितृतीर्थइत्यर्थः

गृह्यसव्येनदक्षिणेनहस्तेनकृतेसाकांक्षायांअनन्तरंअध्याहृतवामकरो अधिकरणतयावोद्धव्यःवामे
नैवतिलाग्राह्याइतिप्रवादोनिर्मूलएवकल्पतरुक्षीरस्वरत्नाकरादिषुदृष्टत्वादितितिलतर्पणंचनिषि
३६ द्धदिनेकार्यं यथास्मृतिः निषिद्धदिनमासाद्ययःकुर्यात्तिलतर्पणं रुधिरंतद्भवेत्तोयंदाताचनरकंव्रजेत
तथामरीचिः रविशुक्रदिनेचैवद्वादश्यांश्राद्धवासरे सप्तम्यांजन्मदिवसेनकुर्यात्तिलतर्पणं मत्स्यपुरा
णे संक्रान्त्यांनिशिसप्तम्यांरविशुक्रदिनेतथा श्राद्धेजन्मदिनेचैवनकुर्यात्तिलतर्पणं श्राद्धपक्षमावा
स्याश्राद्धेतरपरं नीलषष्ठीविमोक्षेणअमावास्यांतिलोदकैः वर्षासुदीपदानेनपितृणामनृणोभवेत
इतिमत्स्यपुराणात् एतत्सर्वसामान्यजलेनतर्पणंतीर्थेतुतिलंविनातर्पणंनिषेधोपराहस्कंदपुराणात्ती
र्थमात्रेतुकर्तव्यंसतिलेनैवतर्पणं योऽन्यथातर्पयेन्मूढःसचिह्नायांकृमिर्भवेत् विशेषेणतुजाह्नव्यांसर्वे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शान्तर्पयेत्पितॄन्॥ तत्कालस्तु कथं तत्र प्रयतेहि कथं चन॥ स्मृतिः॥ अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च
३६ उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मन्वन्तरे सूर्यशुक्रादिवारे च न दुष्येत्तिलतर्पणं॥ संक्रान्त्यामित्ययन
विषुवयोर्विशेषणं ओतप्रोतिकायनादिव्यावर्तनाय अन्यथा अयनादिपदवैयर्थ्यात् संक्रान्तौ नि
शि सन्ध्यामित्यादि मत्स्यपुराणविरोधात्त्वेति अमावास्यां तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकं
म्बरं समासाद्य मधुमिश्रं तर्पणं विशेषात् कुशसंसर्गत्वात् पीयूषादधिकं भवेत्॥ अत्र वचनान्मधु
न स्नात्वा प्रयोगे पि न दोषः॥ औदुम्बरमिति तवर्गपाठः स्मृत्यः॥ तिलसंख्यामाह बृहस्पतिः॥ तर्पणे पि
तृयज्ञादौ तिलो बिल्वोपमो भवेत्॥ अशीतिभिस्तिलैस्तेन पितॄणां प्रीतिरुत्तमा॥ अग्निसम्भवपा
देन न खिञ्चेत् सतिविस्तरं॥ इति गङ्गावाक्यावलीकारः गङ्गायां विशेषमाह॥ गङ्गामधिकृत्य भविष्यपु

राणे॥ यावन्तश्च तिलाः पुत्रैः गृहीताः पितृकर्मणि॥ तावद्वर्षसहस्राणि पितरः स्वर्गगामिनः॥ मरीचिः॥
तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितं॥ तदभावे प्रसिंचेत्तु दर्भान्मन्त्रेण वा पुनः॥ इत्थं च विना रूप्यसु
वर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा॥ विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते॥ इति शंखवचनं सुवर्णादिसम
स्तभावविषयं न त्वेकदेशाभावपरमिति ध्येयं तर्पणजलाञ्जलिग्रहणं च पितृतीर्थेनैव॥ यथा याज्ञ
वल्क्यः॥ दक्षिणेन पितृतीर्थेन जलं सिंचेद्यथाविधि॥ दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थसमीपतः॥
इति दक्षिणे करे इत्यर्थः॥ मरीचिः॥ मुक्तहस्तं तु दातव्यं मुद्रां तत्र न दर्शयेत्॥ मुद्रा तर्जन्यंगुष्ठयोगेन पितृ
तीर्थाविरोधः॥ सति संभवे तर्पणपात्रमाह शंखः॥ सौवर्णेन पात्रेण राजतेनौदुम्बरेण खड्गपात्रेण शं
कुनाप्युदकं पितृतीर्थस्पृशन्दद्यात्॥ अत्र पितृतीर्थपराहृसारूप्यसुवर्णेनेत्यत्रापि पितॄणां नोपतिष्ठ

Indira Gandhi National Centre for the Arts.

३२ तेऽस्याभिधानाच्च॥ तथा हारीतः॥ कांश्चेनेनतुपात्रेणाजतौदुम्बरेण वा॥ इत्तमस्यपतांयाति खङ्गेनार्यकृतेन
वा॥ तर्पणवाक्यं तु शर्मा तर्पणकर्मणीति गोभिलीयेन सामान्यतोभिधानात्॥ असम्बुद्धिः प्रथमान्तेनै
वप्रत्युत्रसावेन नेतिलोकमिति येन तर्पणोपारस्करवचनं तन्नन्मात्रे अपवादकं अत एव छं
दोगानामपि येन तर्पणं हितौयान्तनामगोत्राद्युमेवेति सोममिश्राः श्रीदत्तादयोप्येवं वस्तुतस्तु स्व
शाखाश्रयमनुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तस्य चेष्टितमिति छंदोगपरि
शिष्टवचने स्वशाखाश्रयसायेन परशाखाश्रयनिषेधोऽवगम्यते स्वशाखायां च यत्राह्निकतर्प
णे प्रकृतावनुक्तमपि सम्बोधनान्तं वाक्यं तद्विकृतभूतयेन तर्पणं च असावेन नेति लोककमि
त्यनेन निर्णीयते अत एव ज्योतिष्टोमे द्वादशशतदक्षिणाविभागो अनुक्तविकृतीभूतशतगते

नार्त्विजोदीक्षयन्तीत्यनेन निर्णीत इति कथं तर्हि न परशाखिकस्य शर्मा तर्पणकर्मणि तस्य ग्रहण
मिति न च तत्प्यतामिति सेक्तव्यं नाम्नानुप्रणवादिने तिवचनात् तत्प्यतामिसन्वप्रयोगप्रथमान्तस्
व प्रयोग इति वाच्यं शुचिवस्खरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणमिसादि तर्पणविधायकवाक्ये च तर्पण
कर्तव्यतायाअवगमात्तस्य काशकांक्षे परत्वेन तत्प्रत्यानुप्रयोगप्राप्तेर्योग्यतया क्वचित्तत्प्यतामिसस्य
प्राप्यतामिसनेमदित्वात् क्वचिद्योग्यतया तत्प्यसेसस्यापि प्रयोगो बाधकाभावात्॥ अन्यथा येन
तर्पणोऽनिस्तारात्॥ किं च कात्यायनेन ब्रह्माणं तर्पयेदित्युपक्रम्य यमतर्पणान्तमुक्त्वा उदीरत
मङ्गिरसा आयान्तु न ऊर्जं॥ पितृभ्यो ये चेह मधुवातेति त्र्यचं च जपन् प्रसिंचेत् तत्प्यध्वमिति च त्रिरि
ति॥ पित्रादित्रयमुद्दिश्य मिलितं तत्प्यध्वमित्यनेन वारत्रयं तर्पणं विहितं अत्र तत्प्यध्वमिसस्यउप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रर्थकत्तस्यनामसमुद्दिष्टप्रथमांतपराकाङ्क्षेतितत्रावश्यकसम्बोधकपदप्रयोगांगीकारेहुनाविकर
णाकम्मायात्स्वधाकारप्रयोग्नस्तरंतुकस्तोनमःशब्दप्रयोग्यः अतःस्त्रीतर्पणेकव्यवालादितर्पणेचन
मस्कारस्वधान्वितमिति योगियाज्ञवल्क्यवचनात् स्वधानमइतिपदद्वयमेवप्रयोक्तव्यमितिश्रीद
त्तस्य:गौडीयास्तु अमुकामुकगोत्रेनतृप्यमन्त्वंस्वधानमःइतिश्राद्धीयान्नोत्सर्गाभिलापवो
धकब्रह्मपुराणवचनंव्याचक्षाणाःनमइतिस्त्रीशूद्रविषयंनतुद्वयमेवद्विजैरपिप्रयोज्यंएके
नेवनिराकाङ्क्षत्वादितिसयुक्तिकमेवाहुरिति विष्णुपुराणे इदंचापिजपेदम्बुदद्यानेत्तुयान
प उपकारायभूतानांकृतदेवादितर्पणः देवासुरास्तथायक्षानागागंधर्वराक्षसाः पिशाचाग
ह्यकाःसिद्धाःकूष्मांडास्तरवःखगाः जलेचराभूमिलयावाद्याहाराश्चजन्तवः तृप्तिमेतेप्र

यान्त्वाशुमद्दत्तेनाम्बुनाखिलाः॥ नरकेषुसमस्तेषुयातनासुचयेस्थिताः॥ तेषामप्यायनायैतद्दी
यतेसलिलंमया॥ येवान्धवावान्धवावायेन्यजन्मनिवान्धवाः॥ तेतृप्तिमखिलायान्तुयेचास्मत्तो
यकांक्षिणः॥ इतीदंकाम्यतर्पणमेभिःश्लोकैर्द्विजैःकार्यंशूद्रेणतुपौराणिकत्वादेवनस्थाने
नमइतिवाच्यमिति॥ वशिष्ठः॥ स्नानशाटींतुरातवामदक्षिसोविशुद्धये॥ पराशरः॥ जलमध्येतु
यःकश्चिद्ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः॥ निष्पीडयतितद्वस्त्रंस्नानंतस्यहथाभवेत्॥ वस्त्रमपितर्पणम
कृत्वाननिष्पीडनीयंकिंतुतदुत्तरमेवयथास्नानानन्तरं॥ शंखः॥ उदकस्याप्रदानाद्धिस्नान
शाटीनपीडयेत्॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ वस्त्रनिष्पीडनंतोयंस्नानस्योच्छिष्टभागिनां॥ भागधेयंश्रु
तिंप्राहतस्मान्निष्पीडयेत्स्थले॥ तथाव्यासः॥ नस्नानशाटींजलेपीडयेन्नपारयो॥ योगियाज्ञ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३९ वल्क्यः अन्तमकरविरिसस्य अपसव्येनपीडनं। अन्तमकरत्वहितिस्नाहीयान्तविकरणवरिस
र्यः तेनोच्छिष्टभागिनोवुद्दिस्थीकृत्सवस्त्रपीडनोदकंदातव्यमितिप्रतीयते मंत्रमाह गोभिलः
येचास्माकंकुलेजाताअपुत्रागोत्रिणोमृताः तेगृह्णन्तुमयादत्तंवस्त्रनिष्पीडनोदकमिति इ
तितर्पणविधिः तर्पणानन्तरं योगियाज्ञवल्क्यः निष्पीड्यस्नानवस्त्रंतुआचम्यप्रयतःशुचिः
देवानामर्चनंकुर्याद्ब्रह्मादीनाममत्सरं ब्राह्मवैष्णवरौद्रैस्तुसावित्रैर्मन्त्रवारुणैः दिग्भ्योदि
ग्देवताभ्यश्चक्षिपेत्पुष्पंतलाञ्जलीन् पद्मपुराणे आचम्यविधिनासम्यगालिखेत्पद्ममग्रतः
अक्षताद्भिःसपुष्पाभिःसतिलारुणचंदनैः अर्घ्यपात्रेणयत्नेनसूर्यनामानुकीर्तनैः त ३९
तोर्घंभानवेदद्यात्तिलपुष्पसमन्वितं तथाविष्णुपुराणेपि आचम्यतुततोदद्यात्सूर्यायस

लिलांजलिं नमोविवस्वतेब्रह्मन्भास्वतेविष्णुतेजसेजगत्सवित्रेशुचयेसवित्रेकर्मदायिने
ततोगृहार्चनंकुर्यादभीष्टसुरपूजनं योगियाज्ञवल्क्योपि प्रक्षाल्यतीरदेशंतुगत्वास्वधर्म
माचरेत् अवन्त्यादिषुचाचम्यसोपानतक्रोड्यसंस्पृशन् स्वागतःसोदपात्रस्तुयत्नेनशुचि
रेवसः तेनोदकेनद्रव्याणिसंप्रोक्ष्यचउनर्गृहे ततःकर्माणिकुर्वीतनित्यंवैयानिकानिचि
त् सौवर्णराजतंताम्रंमृन्मयपात्रंप्रकीर्तितं तदभावेसृतंपात्रमश्मनोमनुधारितं असं
स्पृशन्निसंस्पृश्यादीनितिशेषः यत्नेनेत्यसंस्पृशन्नितिसम्बन्धः कर्माणीतिस्वाभीष्टदे
वतापूजादीनीत्यर्थः अनन्तरंवैश्वदेवंकुर्यादिति तत्रप्रयोगः यथाकुशत्रयंगोमयंकु
शत्रयंजलपात्रमितिदक्षिणाग्रमुत्तरसमाप्यसंस्थाप्यएकंकुशत्रयंगोमयंचपृथक्संर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४ स्याप्रथमन्यस्तकुशत्रयेणोत्तराग्रं परिसमुह्य उत्तरतः कुशांस्त्यक्त्वा पूर्वस्थापितगोमयेन तां भूमि
मुपलिप्य हस्तमात्रमितं देशं चतुरस्रं परिकल्प्य पूर्वस्थापितकुशमूलेन तन्मध्ये प्रागग्रं प्रादे
शमितिरेखात्रयं दक्षिणादित उत्तरान्तं समुल्लिख्य कुशत्रयमुत्तरस्यां निरस्याङ्गुष्ठसहिता
नामिकाग्रेणात द्रेखात्रयमुन्नलीकृत्य सामुपसेन ॥ एवं पंचभूमिसंस्कारान्कुर्यात् अत्रावैवे
ते संस्काराः जलेन परिसमूहनोपलेपनमात्रं शुचिदेशस्य सर्वकर्मांगत्वात् ॥ ततस्तदुप
रि ताम्राद्यन्यतमपात्रं जलपूर्णं निधाय तत्र घृताभावे नक्तकृशेर्दैवतीर्थेन चोत्तानकरेण प्रा
प्राङ्मुखः पातितदक्षिणजानुरुपवीती द्वादशपर्वपूरिकाणामभावे आर्द्रामलकमात्राय
जुहुयात् यथासति संभवे भूः स्वाहेति हुते पठितेन मह इति प्रथमाहुतिं दत्त्वा इदमग्नय इति

वदेत् भुवः स्वाहेति पठिते हुते द्वितीयमाहुतिं दत्त्वा इदमग्निवायुसूर्येभ्य इति वदेत् ॥ ओं देवकृत
स्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेति मन्त्रे हुते पठितेन मह इति हुत्वा इदमग्नय इति वदेत् ओं मनुष्य
कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेति मन्त्रे हुते पठितेन मह इति हुत्वा इदमग्नय इति वदेत् पितृ
कृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेति हुतपादानन्तरं नमइति हुत्वा इदमग्नय इति वदेत् त
तो मनसा यममुद्दिश्य तूष्णीमेकाहुतिं जुहुयात् ॥ ओं अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेति हुतपाद
नन्तरं भूपिष्टान्नमात्मनेन मइति हुत्वा इदमग्नये स्विष्टिकृते इति वदेत् ॥ यथाह दक्षः ॥ पंचमे
च तनो भागे संविभागो यथार्हतः ॥ पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोपदिश्यते ॥ अष्टधा विभक्त
दिनस्य पंचमे भागे अयं पंचमः शस्तः कालः ॥ आसुरी रात्रिरस्य तत्र तस्मात्तां सुविवर्जयेदित्यत्र पर्यु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दासेनराज्ञीनरककालसैवसर्वेकर्मसुविहितत्वात्कौटपरेनसूनानामुपलक्षणंसम्विभज्ञे
५१ अन्नाद्यमस्मिन्निति संविभागो वैश्वदेवादिः मनुः पंचसूनागृहस्थस्यचुल्लीपेषण्युपस्करः
५२ कंडनीचोदकुंभश्चबध्यतेयास्तुवाहयन् सूनाप्राणिवधःस्थानं उपस्करः संमार्जनीप्रभृतिगृ
होपकरणंचबध्यतेहिंसोत्पन्नपापेनसम्बध्यतेवाहयन् तयाना सांक्रमेणसर्वासांनिष्कृत
र्थंमहर्षिभिःपंचकॢप्तामहायज्ञाःप्रत्यहंगृहमेधिनां निष्कृतिःपापान्मोक्षः एतेनतत्तत्स
पक्षयहेतुताप्येषामानुषङ्गिकीत्युक्तं अतएवस्वयंकेचित्तदुपात्तस्यदुरितस्येत्युक्तंम
विष्णुपुराणे छंदोगपरिशिष्टे पंचानामथसत्राणांमहतामुच्यतेविधिः येरिस्वासततं
विप्रःप्राप्नुयात्सद्मशाश्वतं देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात् महासत्राणिजानी

यात्तएवहिमहामखाः अध्यापनंब्रह्मयज्ञःपितृयज्ञस्तुतर्पणं होमोदैवोबलिर्भौतोनृयज्ञोऽति
थिपूजनं श्राद्धंवापितृयज्ञःस्यात्पित्र्योबलिरथापिवा यश्चश्रुतिजपःप्रोक्तोब्रह्मयज्ञःसउच्य
ते सचार्वाक्तर्पणात्कार्यःपश्चाद्वाप्रातराहुते ॥ वैश्वदेवावसानेवानान्यत्रेतिनिमित्तकात् ॥
वैश्वदेवावसानेवामदेव्यगानरूपोब्रह्मयज्ञः एतेनत्रयाणांब्रह्मयज्ञानामेतेत्रयोवैकल्पिकाः का
लाव्यवस्थिताइत्युक्तंतत्रश्रुतिजपरूपस्तर्पणात्प्राक् अध्यापनरूपस्तुप्रातराहुतेःपरंद्वि
सोद्वितीयभागेवामदेव्यगानात्मकस्तुवैश्वदेवावसानइतिएतत्कालत्रयनिमित्ताद्धतेऽन्य
हानेकुर्यादित्यर्थः कर्मणोनित्यत्वात्कालस्यचांगत्वान्निसेकिंचिद्गहान्यापिकर्तव्यता
याःप्राप्तेःकालस्याधिकारिविशेषणत्वात्तदभावेअधिकारान्नकर्तव्यमितिस्यापपद्मलोपंनिषे

४२ थः वैश्वदेवाख्यसानेयः सतुवस्यन्तेवैश्वदेविकेति च्छंदोगपरिशिष्टवचनात्॥ अत्र च तर्पणमपित्रवलिनिसस्त्राद्द
नोपिन्त्यमत्तात्तुक्ताशक्तमेरेनसमुच्चयासमुच्चयोवाध्यो॥ अतएवमनुः॥ यदेवसंतर्पयत्साद्भिपिन्ह्नस्नात
द्विजोत्तमः॥ तेनैवसर्वमाप्नोतिपितृयज्ञक्रियाफलमिति॥ व्यासः॥ वैवाहिकेग्नौकुर्वीतपाकयज्ञमशेषतः॥ वै
वाहिकआवसथ्योग्निः एतच्चसंभवेसति अन्यथातुलौकिकेवैदिकेवापिहुतोच्छिष्टेजलेक्षितौ॥ वैश्वदेवः प्रक
र्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये॥ इतिशातातपवचनात् लौकिकाग्नावपिलौकिकेपाकसाधनाग्नौवैदिकेआवसथ्येहु
तोच्छिष्टेअग्न्येनहोमंकृत्वासुक्तेग्नौसोमपक्षएवपरिसंवहनोपलेपनोल्लेखनोन्वलीकरणावोक्षणात्मकपंच
संस्कारान्नत्वात्तुपरिसमूहनोपलेपनमात्रं अतएवपारस्करसूत्रे उद्धृत्यावोक्षितेग्निमुपसमाधायेतिनत्वाथा
नोग्रह्यस्थालीपाकानांकर्मसुपक्रम्यपंचसंस्कारउक्ताः सएवविधिर्यत्रक्कचितहोमइत्युक्तापियद्धृतावोक्षि

तइत्युक्तेरेखोल्लेखादित्रयंअग्निस्थापनएवपरिसमूहनोपलेपनेतुसर्वत्रेतिहरिभाष्यव्याख्यानादितितथाजलहो
मपक्षेपर्युक्षणमपिनकार्यंवैश्वदेवादन्यत्रउद्धृत्यपर्युक्ष्यस्वाहाकारैर्जुहुयादितिसूत्रपारस्करसूत्रेएषएवविधिर्यत्रक्कचि
द्धोमइत्यनेनरेखोल्लेखनादिमध्येपर्युक्षणस्यापिप्राप्तेःपर्युक्ष्येतिविधानंप्रावृतकुशोदिकानिरासार्थमेवसाचकुशं
डिकावन्हावेवेतिपर्युक्षणमपितत्रैवेतिअतएवत्रिवर्षेसर्वप्राणिप्रसाद्यपर्युक्ष्याग्निंसमन्त्राद्विदितिअत्राग्निपदंप्रयुक्त
मितिच्छंदोगपरिशिष्टं॥ सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्तव्योबलिकर्मच॥ अनश्नतापिसततमन्यथाकिल्बिषीभवेदितिव्या
सैवैश्वदेवंप्रकुर्वीतस्वशाखाविहितंततः संस्कृतान्नेहविष्यैश्चविशिष्टलवणादिभिः तैरेवान्नैरेवंविदध्यादेपमाद्य
ग्निरणा॥ च्छंदोगपरिशिष्टं॥ हविष्येषुयवामुख्यास्तदन्वुव्रीहयोमताः॥ माषकोद्रवगौरादीन्सर्वालाभेपिवर्जयेत्॥ गौर
स्तुशर्षपः आहुतिमानोंचआर्द्रामलकमानेनकर्महोमहविर्बलीना॥ प्राणाहुतिंबलिंचैवभूरंगात्रविशोवनीभि

४३ निष्यासवचनात् न्येयंसतिसंभवेप्राणपाहुतिर्होरदशपर्वपरिकाइतिच्छंदोगपरिशिष्टवचनाद्वात्येयमिति॥ अत्रैवरत्ना
करश्चवस्थावैश्वदेवस्यान्नस्यपर्युक्ष्यस्वाहाकारैर्जुहुयात्। ब्रह्मणेप्रजापतयेगृह्याभ्यः कश्यपायानुमतयइतिपा
रस्करदर्शनात् तथा संभवच्छेत्ततोवह्निंदद्यात्स्वाहुतिः क्रमात्प्रथमंब्रह्मणेदद्यात्प्रजानांपतयेततः। तृतीयं
चैवगृह्याभ्यः कश्यपायततः परं। ततोनुमतयेदद्याद्दद्याद्भूतबलिंततइतिमार्कंडेयपुराणाच्चब्रह्मप्रजापतिगृ
ह्याकश्यपानुमतिदेवताः पंचाहुतयएवसाग्निभिर्निरग्निभिश्चवाजसनेयनिमित्तकोहोतव्यः तथाबलयोपिप्र
तेभ्यइसादिनापारस्करेणयथास्थानविभागेष्विसादिनामार्कंडेयपुराणेनचोक्ताएवदातव्याःयेतुअश्यादिर्गो
तमेनोक्तोहोमःशाकलएव। अनाहिताग्नेरेवैषद्युम्नेबलिभिःसहेतिच्छंदोगपरिशिष्टवचनेन। निरग्निवि
षयेअग्न्यादिःअग्न्याचग्निर्हुतंतरिर्विश्वेदेवाःप्रजापतिः। तथायूपस्यकाष्ठस्यवर्चनेकृतेस्याणवान्याहुतिर्जुहो

तिदेवकृतस्येसादिनाहोमोदिग्देवताभ्यःयथास्वद्वारिमरुद्भ्यःगृहदेवताभ्यःप्रविश्यब्रह्मणेअद्भ्यःउदकुंभेआका
शायअन्तरीक्षेनक्तंचरेभ्यःसायमिति। गोतमेनबलयउक्तास्तेनिरग्नेश्छंदोगस्यवरतरस्याग्नेस्तुपारस्क
राद्देविशेषाभावात्स्वगृह्योक्तस्यैवहोमस्यबलेश्चाचरणमुचितमितिएतन्मतानुसारिणासोमेनाप्येवमेव
लिखितमितितन्नतथातोगृह्यस्थालीपाकानांकर्मेत्युपक्रम्यपारस्करेणवैश्वदेवबलिकर्मणोरुक्तत्वादेवम
देकवाक्यतापन्नस्यमार्कंडेयपुराणस्यापिसाग्निवाजसनेयिहोमबलिविधायकत्वेयेवसंभवच्छेत्ततोवन्हि
मित्युक्तत्वाच्चनपारस्करेणनिरग्निविशेषेःउक्तत्वादाचार्यमतमेवादर्तुमुचितमितिवाच्यंप्रणवपरिशिष्ट
ग्निपुराणानांनिरग्नेर्विशेषतोविधानाद्दाचार्यस्योपक्रमबाधकत्वनायाअनार्यत्वात्॥ अतएवच्छंदोगपरि
शिष्टकृतोपिगोभिलस्यसत्रंकृतःस्वरसेनसाग्निनिरग्निसाधारणइत्यग्न्यादिरिसादिनास्पष्टीकृतेयथाप्रणवे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

परिशिष्टं अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा तथा मंत्रैः सकलैः भूतेभ्यश्च बलिं दत्वा ततोऽश्नीयादनग्निमान्॥ तथाग्निप
राणोपि॥ अन्नं व्याहृतिभिः पूर्वं हुत्वा मंत्रैश्च शाकलैः॥ भूतेभ्यश्च बलिं दत्वा ततोऽश्नीयादनग्निक इति यत्र स्वग
ह्यविशेषो नास्ति तत्र पौराणिकस्यैवादरः साधारणत्वात् शाखान्तराधिकरणन्यायात् शूद्राणां तु विशेष
तः पौराणिकस्यैव विधेरर्हत्वमुचितत्वाच्चेति व्याहृतिभिर्भूः स्वाहेत्यादिभिरष्टाभिः शाकलैश्चेति चकारात
यमाय स्विष्टकृते चाहुतिद्वयं देयं साकलमंत्रास्तु देवकृतस्यैनस इत्याद्यः इत्याद्यमनुष्यकृतस्यैनस इ
ति द्वितीयः पितृकृतस्येत्यादिस्तृतीयः आत्मकृतस्येत्यादिश्चतुर्थः एनसएइत्यादिपंचमः नस इत्यादि
षष्ठः अपराह्णनिद्वयं च ज्योतिष्टोमे यूपकाष्ठहोम एव न वैश्वदेवे तदुक्तं स्कन्दपुराणे काशीखंडेऽन्न
राद्या आहुतीस्तिस्रः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः॥ प्रणवादिका ओं भूर्भुवः स्वः स्वाहेति विप्रो दद्याद्यथास

तं तथा स्वकृतस्याद्या जुहुयाच्च षडाहुतीः यमाय तस्मीमेकां च तथा स्विष्टकृते द्वयमिति ततो बलिकर्म कु
र्यात् तत्र प्रयोगः यथा वैश्वदेविकप्रदेशादुत्तरतः पश्चिमतो वान्येषामन्नेन तस्मी भूमौ जलं दत्वा न
मो विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः इत्यभिधाय तदुपरि जलं दत्वा नमः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नम इति बलिं दत्वा इदं सर्वेभ्यो भू
तेभ्य इत्युक्त्वा तदुपरि जलं दद्यात् ततः सव्यदक्षिणो प्राचीनावीती पातितवामजानुर्दक्षिणाग्रकुशेषु
सतिलजलेन पितृतीर्थेन तस्मी भूमौ जलं दत्वा नमः पितृभ्यो नम इति बलिं दत्वा इदं पितृभ्य इत्यभिधाय
तदुपरि जलं दद्यात् ततः उपवीती जलस्पर्शावलीनामेशाम्यां दिशि बलिपात्रप्रक्षालनजलसहिता
मान्नशेषेण नमो यक्ष्मैतत इत्यनेन पात्रं न्युब्जं कृत्वा बलिं दद्यात् ततो बलीनां दक्षिणतः तथैवान्नान
न्तरेण श्वभ्यो नमः वायसेभ्यो नमः चांडालपतितरोगिभ्यो नम इति बलित्रयं दत्वा तद्दक्षिणे नमो धर्मराज

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥४५॥ चित्रगुप्ताभ्यांनमइतिवलिंदत्वाइदंधर्मराजचित्रगुप्ताभ्यामित्यभिधायतदुपरिजलंसमाप्यआचम्यदक्षि
स्यत्वावामदेवंकुर्यात् यथानलपूर्णपात्रंसंस्थाप्यकुशैर्नमोनमइत्यभिषिंचेदिति ततःपिंडवहुलीना
मुत्तरप्रतिपत्तिंकुर्यात् ततोगृहांगणेस्थित्वागोदोहनमात्रंकालमतिथिप्राप्तयेप्रतीक्षेततदूर्ध्वंवा
स्वेच्छयातत्रभ्यागतानतिथीन्स्वागतादिनाहिरण्यगर्भबुध्यापूजयेत्श्रोत्रियान्भिक्षुकांश्चकालास्
मान्भोजयेदिति तदुक्तंस्कन्दपुराणेकाशीखंडे विश्वेभ्यश्चापिदेवेभ्योनमोदद्यात्ततोवलिं सर्वेभ्य
श्चापिभूतेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे दक्षिणेपिपितृभ्यश्चप्राचीनावीतिकोवदेत् निर्णेजनोदकान्नेन
ऐशान्यांयक्ष्मणेर्पयेत् यत्तुमार्कंडेयपुराणे स्वधानमइतिप्रोक्तापितृभ्यश्चापिदक्षिणेकृत्वापस
व्यंवायव्यांयक्ष्मैतत्तेऽवनेजनं अन्नेनशेषमिश्रंदत्तोयंदद्याद्यथाविधीतिवायव्येयक्ष्मवलिरुक्तः स

तत्प्राकरणिकसाग्निकर्तृकहोमवलिसाहचर्यात्साग्निविषयएवविकल्पः ऐच्छिकइत्यन्येति तथा
काम्यावलयोविष्णुपुराणोक्ताः ॥ यथायक्ष्मवल्यनन्तरंविष्णुपुराणे ततोन्यदन्नमादायभूमिभागेशु
चौपुनः ॥ दद्यादशेषभूतेभ्यःस्वेच्छयातत्समाहितः ॥ देवामनुष्याःपशवोवयांसिसिद्धाःसयक्षोरगदै
त्यसंघाः ॥ प्रेताःपिशाचास्तरवःसमस्तायेचान्नमिच्छन्तिमयाप्रदत्तं ॥ पिपीलिकाकीटपतंगकाद्या
वुभुक्षिताःकर्मनिबन्धवद्धाः प्रयान्तुतत्तृप्तिमिदंमयान्नंतेभ्योविसृष्टंसुखिनोभवन्तु ॥ येषांनमाता
नपितानवन्धुर्नैवान्नसिद्धिर्नतथान्नमस्ति ॥ तत्तृप्तयेन्नंभुविदत्तमेतत्तेयान्तुतृप्तिंमुदिताभवं
तु ॥ भूतानिसर्वाणितथान्नमेतदहंचविष्णुर्नततोन्यदस्ति ॥ तस्मादहंभूतनिकायभूतमन्नंप्रयच्छा
मिभवायतेषां ॥ चतुर्दशोभूतगणोयएषतत्रस्थितायेखिलभूतसंघाः ॥ तृप्त्यर्थमन्नंहिमयाविसृष्टं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तेषामिमं ते सुरसिता भवन्तु॥ इत्युच्चार्य नरो दद्याद्‌ अन्नं श्रद्धा समन्वितः॥ उविभूतोपकारायम्दहीसवाग्र
४६ योयन॥ श्वचांडालविहंगानां भुवि दद्यात्ततो नर इति॥ अत्र स्वेच्छयेत्युपादानात्‌ काम्यतावगम्यते॥
॥ तथान्न मिसेकवचनात्‌ पंचभिः श्लोकैरेक एव बलिः॥ तथा मनुः॥ शुनां च पतितानां च श्वपचानां
च रोगिणां॥ वायसानां कृमीणां च शनकैर्विकिरेद्भुवि॥ शनकैः क्रमेण॥ ऐन्द्रवारुणवायव्यायाम्यावै
नैर्ऋताः खगाः॥ वायसाः प्रगृह्णन्तु भूमौ पिंडं मयार्पितं॥ चालौ द्वौ श्यावशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ॥
ताभ्यां पिंडं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ॥ इत्यानेन विधानेन बलिं पश्चादुपस्पृशेत्‌॥ अत्र काम्यब
लिमंत्रे याम्याइसेव पाठो ननु सौम्याइति पौर्णमास्यामद्यापोगे वायसाः पंचपत्निरैन्द्राच्च वरुणाद्य
यो धर्मो दूश्च निर्ऋतेः॥ काकोमत्तो श्ववरणादिति अनन्तरं धर्मराजचित्रगुप्ताभ्यां नम इति सोमलिख

नानुरोधात्तयोरपि बलिदानमाचरन्ति॥ बलीनां परिमाणमाह परिशिष्टं॥ नचाववार्या बलयो भवन्ति महामार्जार
श्रवणप्रमाणादिति॥ अत्रैव बाह्या अपकृष्टा न भवन्ति आश्विको तु न दोष इति बलीनां तु प्रथमं तत्स्थाने
जलदैर्य अनन्तरमुपरि च जलदैर्य॥ यथा मार्कंडेयपुराणे॥ ततोऽस्तोपमुपारायतेषामाचमनाय वै॥ स्थानेषु च
क्षिपेत्प्राज्ञो नाम्ना चोद्दिश्य देवता॥ तथा छन्दोगपरिशिष्टं॥ सर्वेषामुभयतोऽद्भिः परिषेकः पिंडवच्च पश्चिमा
प्रतिपत्तिरिति पश्चिमा — परेन देवतोद्देशेन सक्तानां बलीनां भूमौ निक्षेपेनेतरा पश्चिमाद्या प्रतिपत्तिरुक्तेव
परा तु पिंडान्‌ गोजविप्रेभ्यो दद्याद्ग्नौ जलेपि वा॥ इत्युक्त प्राड्डीयदत्र प्रतिपत्तिसाइसर्थ॥ बलिं समा
प्य आचम्य वामदेव्योनशान्त्युदकं गृह्णीयात्‌ भूदेशात्तु नमः परेनैव तदुक्तं परिशिष्टे॥ अहोमकेष्वपि तत्
अथो कं चंद्रदर्शने॥ वामदेव्यगणोष्वन्ते तथैव वैश्वदेविके॥ इति मनुः॥ कस्वेतद्बलिकर्मैवमतिपिं पूर्वमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

४०

णयेन भिक्षांच भक्षिवेद्द्यादि द्विब्रह्मचारिणो। यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः। तत्पुण्यफ
लमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा तु भिक्षवे॥ एतच्चातिथिभोजनादि सायंबलिदानानन्तरमेवेति केचित्। वस्तुत
स्तु दिवापि बलिदानानन्तरमेव श्राद्धान्यापद्यतिथिश्रोत्रियभिक्षणामुपस्थितिस्तदा तदैव अनुपस्थि
तौ तु श्राद्धोत्तरमेवेति युक्तं अत एव बलिदानानन्तरं विष्णुपुराणे। ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद्गृहा
ङ्गणे। अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया॥ तथा वशिष्ठः। श्रोत्रियायाग्रं दत्त्वा ब्रह्मचारिणे चा
नन्तरं पितृभ्यो दद्यादिति। शातातपः। यथाशक्त्याभिरूपाणां ब्राह्मणानां च भोजनं। अपराह्णेषु स
र्वत्र नित्यमेवं प्रकीर्तितं। अभिरूपाः कुलशीलादिसम्पन्नाः अपराह्णे बलिवैश्वदेवादिक्रिया समा
प्तावित्यर्थः। भिक्षुभ्यो भिक्षादानं वैश्वदेवात्प्रागपि न यथा नरसिंहपुराणे। भिक्षां च भिक्षवे दद्यात्पवि

त्रां ब्रह्मचारिणे। प्रकल्पितान्नादुद्धृत्य सर्वव्यञ्जनसंयुतात्॥ अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थे गृहमागते। उ
द्धृत्य वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत्॥ उद्धृत्येति वैश्वदेवार्थमन्नं पृथक् संरक्ष्येत्यर्थः। तथा पद्मपुरा
णे। यः पात्रपूरणीं भिक्षां यतिभ्यः संप्रयच्छति। विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयादिति। अतो
नित्यश्राद्धं कुर्यात्तत्र यद्यपि बल्यनन्तरमेव उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणाय बलेर्दद्यादन्नं तदिति पारस्करेस्त्रय
ते। तथापि तद्विभक्तजीवत्पितृकपरं मृतपितृकेण नित्यश्राद्धं देवश्राद्धं सर्वं करणीयं पितृभ्योऽथम
नुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजातिरित्युक्तं रोगपरिशिष्टक्रमप्रामाण्यादिति अत्र द्विजपदादतिथ्याद्यास्त्रास्र
णमात्रे सनकाद्यर्थं दातव्यमित्यवगम्यते अत्र परिभाषापि क्वचिदिमा तामहादिपक्षीयकर्मणि प्राचीना
वीती दक्षिणामुखः पातितजानुः पितृतीर्थेन द्विगुणभुग्नकुशत्रयेण सतिलजलेनोत्सर्गं कु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४८ येत् शनकादिकसेतु उत्तरमुखो निवीती प्राचीनतरस्सिरा जानु॥ कुशमध्येन प्राजापत्यतीर्थेनोत्सर्गं कुर्यादिति न
याच प्रयोगः॥ प्रथमं श्राद्धभूमिं गोमयेनोपलिप्य सति संभवे पंचगव्येनाभ्युक्ष्य नमो नम इति तिलांस्तत्र विकिरेत्
॥ द्विजास्तु तं पठेयुः पुरो हव्यसमस्तकव्यभोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोत्र॥ तत्संनिधानादपयान्तु सद्यो रक्षांस्यशेषा
एयसुराश्च सर्वे॥ ओं अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इति॥ ओंकुरुक्षेत्रं गया गंगा प्रभासपुष्कराणि च॥ तीर्थान्ये
तानि पुण्यानि श्राद्धकाले भवन्त्विह॥ इति पठेयुः॥ ततः पितृपक्षं मातामहपक्षं सनकादिपक्षीयब्राह्मणा
सनेषु नम इति प्रोक्षितान् दर्भेर्वटून् पितृमातामहपक्षयोर्दक्षिणाग्रो सनकादिपक्षे पश्चिमाग्रमिति क्रमेणास
स्थाप्य घृतेन तैलेन वा प्रसासनसमीपे दीपं प्रज्वाल्य रक्षोघ्नान् गौरसर्षपादीन् प्रक्षिप्य श्राद्धदेशमादरस्य पुंड
रीकाक्षं स्मरन् मन्त्रजलेन श्राद्धीयद्रव्याणि प्रोक्षयेत्॥ अतो ऽमुकगोत्र पितरमुकदास एष पाद्यार्घ्ये ते स्वं नम इ

ति सपुष्पतिलजलान् पाद्यार्घ्ये दत्त्वा एवमेव पितामहादिभ्यः सनकादिभ्यश्च पाद्यार्घ्ये दद्यात्॥ ततः कृतांजलि
पुटः नमो ऽद्य सदि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदासस्यामुकगोत्रस्य पितामहस्यामुकदासस्यामुकगोत्रस्य प्रपि
तामहस्यामुकदासस्य निमित्तश्राद्धमामान्नेन घृताद्युपकरणसहितेन सोदकेन कुशद्विजे ऽहं करिष्ये करुष्वे
ति द्विजेनोक्ते नम इति चतुर्वारं वदेत् द्विजस्तु गायत्रीं देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च॥ नमः स्वधायै स्वा
हायै नित्यमेव नमो नमः इति त्रिः पठेत्॥ एवं मातामहादिपक्षे कृत्वा नमो ऽद्य सादि सनकसनंदसनातनकपिलासु
रिवोढुपंचशिखानां निमित्तश्राद्धमामान्नेन सादि कुरुष्वेत्यनंते पूर्ववदिति गौडाः वस्तुतस्तु सकृदेव नमो नम इति
वदेत् ब्राह्मणाश्च सप्ताहृति गायत्रीं त्रिर्देवताभ्य इत्यादि पठेयुः अत्र देवपक्षपितृपक्षमातामहपक्षसनकादिप
क्षाणां हि श्राद्धत्रयं तांतो नमो ऽमुकगोत्र पितरमुकदासामुकगोत्र पितामहामुकदास अमुकगोत्र प्रपित

Indira Gandhi National Centre for the Arts

४९ महामुकशर्मसएतत्तेआसनंतुभ्यंनमः दक्षिणाग्रकुशत्रयमासनमुत्सृजेत एवंमातामहपक्षेपिकुर्यात ततः
सनकसनन्दसनातनकपिलासुरिवोढुपंचशिखाएतद्वःकुशासनंनमः इतिपश्चिमाग्रकुशत्रयमेकमास
नमुत्सृजेत ततोनमोऽमुकगोत्रपितरमुकशर्मामुकगोत्रपितामहामुकशर्मामुकगोत्रप्रपितामहामुक
शर्मसएतानिगंधपुष्पधूपदीपाच्छादनानितुभ्यंनमः इत्युत्सृज्यप्रत्येकंगंधादिदद्यात एवंमातामहादिभ्यः
गंधादिदत्वानमः सनकसनंदसनातनकपिलासुरिवोढुपंचशिखाएतानिवोगंधपुष्पधूपदीपाच्छादना
निनमः इत्युत्सृज्यप्रत्येकंगंधादिदद्यात ततः पात्राणियथावसानमयित्वा पात्रादिक्रमेणमान्नंयथावत्प
रिवेष्य ओंइदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं समूढमस्यपांसुलेस्वाहा इतिद्विजपाणान्तेनमः इतिस्वांगुष्ठमान्न
न्नेक्षिपेत इदंहविरितिघृतेइमाआपइतिजलेएतान्युपकरणानीतितेषुनमः इतितिलान्विकिरेत ब्राह्मण

स्तु ओंविश्वोकृपंरक्षस्व ओंअपहतासुरारक्षांसिवेदिषद इतिपठेत ततोनमोऽमुकगोत्रपितरमुकशर्मसअ
मुकगोत्रपितामहअमुकशर्मसअमुकगोत्रप्रपितामहामुकशर्मसएतत्तेमान्नंघृताद्युपकरणसहितंसोदकं
तुभ्यंनमः इत्युत्सृजेत नमोनमः इत्यभिधायमधुनाभिश्राव्ययेनब्राह्मणस्तुगायत्रीओंमधुवाताऋतायतेम
धुक्षरन्तिसिंधवः माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः मधुनक्तमुतोषसोमधुमत्पार्थिवंरजः मधुद्यौरस्तुनः पितामधुमा
न्नोवनस्पतिर्मधुमांअस्तुसूर्यःमाध्वीर्गावोभवन्तुनः ओंमधुमधुमधु ओंअन्नहीनंक्रियाहीनंविधिही
नंचयद्भवेत तत्सर्वमच्छिद्रमस्तुयथासुखंजुषध्वंभवन्ताम् आशयंतितसापोशानजलंकुशब्राह्मणोदद्यात
एवंमातामहाद्यन्नोत्सर्गसनकाद्यन्नोत्सर्ग आपोषानदानान्तंकुर्यात अतोनमोनमः इतिपित्रादीनभो
जनान्भोजनवेणुवीणादीनवादयेत विप्रास्तुगायत्रीमधुवाताइतिमधुमधुमध्वितितस्थापितृसंहि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५०

नारुचिस्तवारिकं पठेयुः ततः पितृपात्रसमीपे कुशानास्तीर्य सर्वे घृततिलमाषान्नमादाय तमइत्युदकस

हितमास्तीर्णकुशोपरि क्षिपेत् विप्रस्तु ओं अग्निदग्धाश्च ये जीवा येप्यदग्धाः कुले मम ॥ भूमौ दत्तेन तृप्य

न्तु तृप्ता यान्तु परां गतिं पठेत् ततः कृतांजलिर्नमइति वदेत् ॥ विप्रस्तु येषां न माता न पिता न बन्धुर्नैवा

न्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ॥ तत्तृप्तयेन्नं भुवि दत्तमेतत्प्रयान्तु लोकाय सुखाय तद्वत् ॥ इति पठेत् ॥ अतो

जलं स्पृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ॥ ततः पित्रादिब्राह्मणोपप्रसेकं जलगंडूषं दत्वा प्रसेकमेव नमो नमइति वदे

त् ॥ विप्रस्तु गायत्रीं मधुवातेत्यादि मधु मध्विति पठेत् ॥ ततः पित्रादिब्राह्मणोपप्रसेके शिवा आपः

सन्त्विति जलं सौमनस्यमस्त्विति पुष्पं अक्षतं चारिष्टं चास्त्विति यवदूर्वे दत्वा ॥ नमः अमुकगोत्रस्य पि

तुरमुकशर्मणः श्राद्धे दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षय्यमस्तु एवं पितामहप्रपितामहादयो मातामहादित्रि

कस्य अक्षय्योदकं दद्यात् एवं सनकादिप्रसेपि शिवा आपः इत्यादि अक्षतं चारिष्टं चास्त्विति कुर्यात् ॥

अतो अघोराः पितरः सन्तु गोत्रं नो वर्द्धतां इत्याद्याशिषः प्राङ्मुख उपवीती दक्षिणां दिशमवेक्षमाणः

प्रार्थयेत् ॥ ततः प्राचीनावीती नमइति कुशत्रयेण पित्रादिब्राह्मणान् विसर्जयेत् ॥ विप्रस्तु ओं वाजेवा

जे वत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवया

नैरिति पठेत् ॥ ततो विवर्तितोत्तरीयो नमइति वारिधाराख्यात्रिः प्रदक्षिणं वेष्टयेत् ॥ विप्रस्तु ॥ ओं आमा

वाजस्य प्रसवो जगम्यादेमे द्यावापृथिवी विश्वरूपे आमा गंतां पितरा मातरा चामा सोमो अमृत

त्वा यगम्यादिति पठेत् ॥ ततो नमइति त्रिर्वदेत् विप्रस्तु देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यादि पूर्वोक्तं त्रिः पठेत् ॥

ततोऽच्छिद्रावधारणं कृत्वा चम्मरीपात्रं निर्वापयेदिति ततो गवेग्रासं नमो नमइति दद्यात् ॥ विप्रस्तु ओं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५२ सौरभेय्यः सर्वहिताः पवित्राः पुण्यराशयः॥ प्रतिगृह्णन्तु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः इति ॐ पंच
गवे शिवे पुण्ये पवित्रे सर्वसम्भवे॥ प्रतीच्छ मम या दत्तं सौरभेयि नमोऽस्तु ते॥ ततो यदि बलिदानान
न्तरमतिथिप्राप्तस्तदा तस्मिन्नेवावसरे अतिथिमुपस्थितं हिरण्यगर्भबुद्ध्या स्वागतादिना सम्पूज्य
यथाशक्ति भोजयेत्॥ बालवृद्धातुरान्वा गर्भिणीनवप्रसूताकन्याप्रसूतातिथिभ्यः पूर्वमपि द
द्यादिति॥ निसश्राद्धे चान्नासंभवे पुरकादिना प्यावश्यं कार्यं॥ तथा मनुः॥ कुर्यादहरहः श्राद्धमन्ना
द्येनोदकेन वा॥ पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्॥ इदं च वैश्वदेवादिरहितं कार्यं॥ तथा
मत्स्यपुराणे॥ निसं चरेत्प्रवक्ष्यामि अर्घावाहनवर्जितं॥ अदैवं तद्विजानीयात्पार्वणं पर्वसु स्मृतं॥
तथा लघुहारीतः॥ निसश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिंडादिवर्जितमिति॥ आदिशब्दाद्दक्षिणादियहणं॥

अत एव भविष्यपुराणे॥ निसश्राद्धमदैवं स्याद्दक्षिणापिंडवर्जितमिति न चात्र दक्षिणादानं यथा पिंडवर्जितं
श्राद्धं कर्तव्यमिति युक्तं यथाहारेवाक्यमेदापत्तेः॥ निसश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिंडविवर्जितं॥ दक्षिणारहितं
चैतद्दातृभोक्तृव्रतोज्झितमिति काशीखंडनिबंधाच्च अत्र दातृभोक्तृसनेन पूर्वदिने निरामिषसकृ
द्भोजनादीनां श्राद्धदिने च तत्पूर्वोक्तरविहितनियमानां च अभाव उक्तः अत्र प्राप्ताद्यारिनिषेधानुप
पत्त्या पार्वणधर्मातिदेशः कल्प्यः अप्रयोजकत्वादिति निषेधानुपपत्त्यादीत्यमीयादि पुदर्शपौर्णमास
धर्मातिदेशवदिति तेन चाधिते न रुपार्वणेति कर्तव्यता प्राकार्ये अत्र च मातामहादिश्राद्धं सनकादि
श्राद्धं च प्रधानीभूतमेव कार्यं॥ तथा च मत्स्यपुराणे॥ अप्येकमाशयेद्विप्रं षण्णामप्यन्वहं गृही॥ अत्र
मात्रं ब्रह्मणः सम्भैरक्तेनेव चतारिणा॥ तथा॥ निसश्राद्धमदैवं स्यान्मनुष्यैः सह गीयते॥ तथा परिशिष्टे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५२ अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किंचिदन्नं यथाविधि॥ पितृभ्योथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजो॥ तथा कार्ष्णाजिनिः
दर्शश्राद्धे वासने दद्यान्न तु पार्वणोक्तं चन॥ पितृदेवमनुष्याणामेवं तृप्तिर्हि शाश्वती॥ एतेषु वचनेषु स
नकादिश्राद्धस्यानुक्तत्वात्प्रतीतेः सनकादिश्राद्धं नित्यश्राद्धांगमिति सोमल्लिखनेन हृयं॥ तथा॥ अ
तिथिर्यत्र नायाति न तत्श्राद्धं प्रशस्यत इति पठितवचनात्सनकादिश्राद्धमतिथिब्राह्मणोक्तं यदि स
पितेनैव बलिश्विवितं ततः पित्रा ब्राह्मणात्र पपस्ये यदा तु अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थसिद्धये॥ इति च्छंदो
गपरिशिष्टवचनात्॥ एक एव ब्राह्मणस्तदा असावतिथेरेव एव अतिथेरविहिताचारत्वेन श्राद्धं
पात्रत्वाभावात् तत एव बलिदानानन्तरं॥ विष्णुपुराणे॥ ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद्गृहांगने॥
अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया॥ अतिथिं तत्र संप्राप्तं भोजयेत्स्वागतादिना॥ एतदनन्त

रं च तत्रैवापि न व्यर्थे चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप॥ तदेशविहिताचारसंभूतिं पाञ्चयत्तिकं॥ अपरम
तिथेरन्यं प्रकृतत्वात् अतिथेराचारादिकं तु न प्रष्टव्यमित्याह॥ देवलः॥ न पृच्छेद्गोत्रमाचारं स्वाध्या
यं देशजन्मनी॥ भिक्षितो ब्राह्मणोन्नं दद्यादेवाविचारयन्॥ तथा पराशरोपि॥ न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वा
ध्यायं जन्म चैव हि॥ स्वचित्ते भावयेत्तस्मिन्व्यासः स्वयमुपागत इति नित्यश्राद्धं च पार्वणादिनेनावश्य
कं सनकादिश्राद्धमात्रं तु तत्रावश्यकं अत एव श्राद्धोत्तरधर्माधिकारे मार्कंडेयपुराणे॥ नित्यक्रियां
पितृणां तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः॥ न पितृणां तथा चान्ये सर्वं पृथक्पूर्ववदाचरेत्॥ इति॥ अत एव
दैपितृणामित्यत्र दैवोपि न पितृणामिति यद्दत्तं तेषामेव श्राद्धाभावात्सनकादित्रयः पार्वणेन जा
नत्वादिति भावः॥ गवेयासंप्रति महाभारते॥ घासमुष्टिं परगवे स्वान्नं दद्याच्च सर्वदा॥ अकृत्वा स्वयमादा

५२ रंस्वर्गलोकंसगच्छति॥भविष्येतुगोरकेनसंयुक्तंपयःप्रदद्याद्द्वान्हिकं॥कपिलाशतदानस्यफलं
प्राप्नोत्यसंशयं॥इदमपिपरगवेत्तेयं॥तथापंचमतेशिवेपुण्येपवित्रेसर्वसंभवे॥प्रतीच्छेमंमयाद
त्तंसौरभेयिनमोस्तुते॥ब्रह्मपुराणे॥सौरभेय्यःसर्वहिताःपवित्राःपुण्यराशयः॥प्रतिगृह्णन्तुमे
ग्रासंगावस्त्रैलोक्यमातरः॥इत्यादिमेनमन्त्रेणगवांग्रासंसदैवहि॥गवांकंडूयनंग्रासंग्रासमान्हिक
मेववा॥इत्वाभवेन्महापुण्यंगोप्रदानसमंतथा॥इति॥पित्रदानानन्तरंवशिष्ठः॥ततोतिथीन्भोजये
ल्॥अत्रवैयंमुवस्थावलिदानानन्तरंगोदोहकालमात्रंगृहांगणेस्थित्वाप्राप्ताःश्रोत्रियाःपरिक
ल्नेनप्रतीक्ष्येत्तेनदेवतान्भोजयित्वानित्यश्राद्धंकुर्यात्॥अन्यथातुनित्यश्राद्धेगोग्रासानन्तरम
ति॥सोमविश्वेनतुगोग्रासानन्तरंगोदोहमात्रकालंगृहांगणेअतिथिग्रहणार्थंतिष्ठेदितिप्रम

णम्॥स्कंविष्णुपुराणादिविरुद्धंचलिखितं॥विद्वद्भिरनादरणीयमेवा॥तथामनुः॥एकरात्रंहिनिवसन्न
तिथिर्ब्राह्मणःस्मृतः॥अनित्यंहिस्थितिर्यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते॥सम्प्राप्तायत्वतिथयेप्रदद्यादा
सनोदके॥अन्नंचैवयथाशक्तिसत्कृत्यविधिपूर्वकं॥शिलानप्युञ्छतोनित्यंपंचाग्नीनपिजुह्वतः
॥सर्वंसुकृतमादत्तेब्राह्मणोनर्चितोवसन्॥सप्राप्तायेति॥आह्वानंविनास्वयमुपस्थितायेत्युदके
पादप्रक्षालनाद्युपयुक्ते॥पराशरः॥तृषार्त्तःक्षुधितःश्रान्तोदूराध्वनउपागतः॥सम्पूजयेत्प्रयत्नेन
सोतिथिःस्वर्गसंक्रमः॥शातातपः॥प्रियोवायदिवाद्वेष्योमूर्खःपंडितएववा॥वैश्वदेवेतुसंप्राप्तः
सोतिथिःस्वर्गसंक्रमः॥वैश्वदेवेनिवृत्तेतुइदमर्थं॥सोपियज्ञार्थमन्यसोवागतोतिथिः॥यथाम
नुः॥नैकग्रामीणमतिथिंविप्रंसांगतिकंतथा॥उपस्थितंगृहेविद्याद्भार्यायत्राग्नयोपिवा॥एव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ग्रामीन एकग्रामवासी सांगतिकः चित्रपरिहासादिभिः सर्वैः सह संगतो भवति॥ गृहे निवासस्थाने
५५ भार्याग्नयो यस्य विद्यन्ते तेन केवलं गृहेऽपि नु प्रोषितस्यापि ग्रामान्तरे यत्र भार्याऽग्निर्वा तत्रोपस्थितः
पूर्वोक्तो नातिथिरित्यर्थः॥ यत्र भार्या यत्राग्नय इत्याद्यभिधानात् तत्रागतानामेवातिथित्वं प्रतीयते
॥ शङ्खलिखितौ॥ न ब्राह्मणो ब्राह्मणस्य श्रोत्रियाय गुणवते आतिथ्यं एजन्मविशाम्भां मित्रवत्
शूद्राया नृशंस्यार्थं॥ न ब्राह्मण इति अगुणवान् ब्राह्मणमात्रो ब्राह्मणस्य न प्रत्युत्थानादिना संभा
ष्य इति शेषः न ब्राह्मणस्य सन्निधानात् क्षत्रियादीनां च ब्राह्मणमात्र एव तत्प्रस्तुक्तं शूद्रस्य तु ब्राह्म
णो नातिथिरिति सोमभिश्रः श्रोत्रियायैव न तथाविधमातिथ्यमित्यर्थः अन्येषां त्वन्नमात्रमेव देयं
आनृशंस्यापरत्याजन्मफलार्थमित्यर्थः॥ मनुः॥ ब्राह्मणस्य त्वनतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते॥ वैश्यशू

द्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च॥ यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत्। भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं त
मपि भोजयेत्॥ वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ॥ भोजयेत्सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोज
ने॥ बलिदानानन्तरं बोधायनः॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रान् स्वागतान् यथाशक्त्या पूजयेत्॥ यदि
बहूनां न शक्नुयात् तदा एकस्मै गुणवते दद्यात्॥ यो वा प्रथममागतस्तस्मा इति॥ अनेन विधिना शा
प्यामनुवस्याप्रपासनं॥ उत्तमेषूत्तमं कुर्यात् हीने हीनं समे समं॥ महोक्षं वा महाजं वा श्रोत्रियायोपक
ल्पयेत्॥ कलौ च गोवधस्य निषेधान्महाज एव देयः॥ तथा॥ अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योढो गृह
मेधिना॥ काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यानश्नन् गृहे वसेत्॥ नैव स्वयं तदश्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत्
॥ धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिभोजनं॥ अप्रणोद्यो अप्रत्याख्येयः सूर्योढः सूर्येणास्तमयेप्रा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५५ पितः काले वैश्वदेवान्ते गोऽकालस्तदनु ॥ शातातपः ॥ जन्मनैव महाभागे ब्राह्मणो नाम जायते । न
मस्यः सर्वभूतानां पूजनीयो विशेषतः ॥ नास्य पापूजनीयोऽस्ति त्रिषु लोकेषु कश्चन ॥ तपो विद्या विशे
षेण पूजनीयः परस्परं ॥ अन्योन्यं गुरवो विप्रा अन्योन्यातिथयस्तथा ॥ अन्योन्यमनुपूजकुर्वन्ति तारयन्ति त
रन्ति च ॥ बृहस्पतिः ॥ पीपतेस्वागतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः ॥ पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ॥ वि
प्रपादोदककिलिन्नाया वन्ति ष्ठति मेदिनी ॥ तावत् पुष्करपात्रेण पिबन्ति पितरो जलं ॥ यस्यातिरिक्ताः पथि
का गृहमायान्ति कर्षिताः ॥ पूजान्नेन पयस्या दै पितरस्तेन तृप्तिदाः ॥ प्रतिश्रयं तथा शय्यां पादाभ्यङ्गं स
दीपकं ॥ प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलं ॥ दक्षः ॥ जन्मप्रभृति यत् पापं गृहस्थेन तु संचितं ॥ निर्मार्जं
यति तं सर्वमेकरात्रोषितोऽतिथिः ॥ अतिथेः प्रसादमाने दोषमाह ॥ यमः ॥ यस्य वैश्वसेवहिरोगृहे कश्चिदप

जितः ॥ न तस्य देवाः पितरो हव्यं कव्यं च भुंजते ॥ अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्त्तते ॥ स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमा
दाय गच्छति ॥ तथा विष्णुपुराणे ॥ दिनेतिथौ तु विमुखे गते यत्पातकं नृणां ॥ तदेवाष्टगुणं प्रोक्तं सूर्योढे विमुखे ग
ते ॥ यमः ॥ अतिथिर्यस्य वैश्वादेमभिसमागाः प्रयत्नतः ॥ नित्यसंस्तत्र वैविप्रो ब्रह्महत्याविधीयते ॥ बालवृद्धादीस्त
तिथितोऽग्र एव भोजयेत् ॥ यथा यमः ॥ सुवासिनी कुमाराश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ॥ अतिथिभ्योऽग्र एवैतान्
भोजयेदविचारयन् ॥ सुवासिनी नवोढा ॥ तथा याज्ञवल्क्यः ॥ बालसुवासिनी वृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ॥ संभो
ज्यातिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनमपि एवमतिथिभोजयित्वा वर्षपर्यन्ती यांश्च भोजयित्वा भुंजीत सायं प्रा
तर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितं ॥ नान्तराभोजनं कार्यमग्निहोत्रसमो विधिः ॥ अत्र प्रातः परमष्टधा विभज्य
न पंचमभागपरो ॥ यथाह दक्षः ॥ पंचमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ॥ पितृदेवमनुष्याणां कीटानां चोप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५६ द्विशपतो॥ संविभागंतत्रा ऽकरा ऽ हस्थः शेषमुपभ्मवेता॥ संविभागः सविज्ञप्रतिपादनं सायमन्नमपिरा
त्रिसार्द्धप्रथमयामपर्यं॥ यथाच्छंदोगपरिशिष्टे॥ मनुभिर्द्दिरशनंप्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां॥ नि
त्यंअहनितथानक्तंसमिर्मा सार्द्धप्रथमयामान्तरितिनान्तरेतिभोजनद्वयनिषेध॥ यथाविष्णुः॥
ननृतीयमथाश्नीयान्नापथ्यंनकराचनेतिसायंप्रातर्भोजनसाहचर्यात्तृतीयमपिनान्यूनाति
तिरिक्तान्नाभोजनविषयमेव॥ तथामनुः॥ नातिप्रगेनातिसायंनसायंप्रातरशितःइति॥ प्रगेप्रात
आशितस्तप्रदस्मर्थः अन्येविशेषावक्ष्यन्ते॥ अथभोजनप्रयोगः उपलिप्तेशुचौदेशे अर्द्धचन्द्राका
रमंडलमोलिख्याभ्युक्ष्यतदुपरियथासंभवमनिषिद्धपात्रेविन्यस्यार्द्रपाणिपादमुखः प्रशस्तरत्न
पाणिःपीठोपरिप्राङ्मुखउपविष्टःशुचिर्वाग्यतोवामहस्तधृतपात्रोऽधृतपात्रोवान्नमइतिआपो

शान्नजलगंडूषंपीत्वान्नमोनमइतिपंचार्द्धोमलकमानानन्यासानादेशेगुक्तायथाक्रमंभुंजीत॥ तत्रप्र
थमग्रासमुद्राअंगुष्ठानामिकाकनिष्ठाग्ररूपाद्वितीयाचांगुष्ठतर्जनीमध्यमाग्ररूपातृतीयाम
ध्यमांगुष्ठानामिकाग्ररूपाचतुर्थीनिष्ठकनिष्ठांगुलिचतुष्टयाग्ररूपासर्वांगुल्यग्ररूपापंचमी॥
अत्रप्रवरसंख्ययाम्नौवलिदानाचारोप्यापोशानात्पूर्वमस्ति॥ तत्रदेवलः॥ स्नात्वाप्रक्षाल्य
पादौचमुखस्थानेंगतःशुचिः॥ पंचपत्तावशिष्टंचयोभुंक्तेसोऽमृताशनः॥ उपलिप्तेशुचौपा
देप्रक्षाल्यचप्रयत्नतः॥ प्राङ्मुखोऽहनिभुंजीतशुचिःपीठमवस्थितः॥ बौधायनः॥ अथश्रा
लितपाणिपादोऽपस्पृश्याचम्यशुचौसंहतेदेशेऽन्नमुपहृतमुपनिगृह्यकामक्रोधलोभमोह
नपहायसर्वाभिरंगुलिभिःशब्दमकुर्वन्नश्नीयादिति॥ संहतेवस्त्रादिभिराहतेदेशेउपविश्यप्रति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥५८॥

शेषः॥ उपहृतमुपनीतं उपसंगृह्य निकटस्थपात्रे सम्यग्गृहीत्वा॥ ग्रहमकुर्वन्निति हंकारादिश्च ति
मकुर्वन्नित्यर्थः मौनस्य प्रामत्वादिति आचमनमपि आसनस्थः पंक्तिमध्ये न कुर्यात्॥ यथा ब्रह्म
पुराणे॥ आसनस्थस्तु योऽश्नीयात्पंक्तिमध्ये उपस्पृशेत्॥ स सर्वेषां तु यत्पापं तद्भुंक्ते तिनरव्यमः
तस्माद्बहिरुपस्पृश्य आचान्तः प्रविशेद्गृहं॥ चतुरस्रं त्रिकोणं च वर्तुलं चार्द्धचन्द्रकं॥ कर्तव्यं
मानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मंडलं॥ अकृत्वा मंडलं ये तु भुंजते वर्मयोनयः॥ तेषां तु यक्षरक्षां
सि हरन्त्यन्नस्य तद्बलं॥ शूद्रस्य तु मंडलस्थाने भस्मरणं वा कार्यं॥ यथाह शंखः॥ चतुष्को
णं द्विजाग्र्यस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य च॥ मंडलाकृति वैश्यस्य शूद्रस्याभ्युक्षणं स्मृतमिति॥ ब्रह्मपु
राणे॥ अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्रांजलिः कथयेत्ततः॥ अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वंदयेत्

सुन्नः अन्यतरशनं नित्यमयाचितरक्तस्पयन्॥ दृष्ट्वा तु ष्ठेन्न दृष्ट्वेतु प्रतिनंदेच्च निस्पशः॥ ब्रह्मपुरा
णे॥ वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वानुविसंस्थितं॥ तेजोसीति जपंस्त्वन्नं प्रणमेन्नामजं च ततं॥ मा
र्कंडेयपुराणे॥ उपघातादृते दोषं नान्नस्योदीरयेद्बुधः॥ उपघातः स्वपाकादिसंदर्शः॥ ब्रह्मपुरा
णे च॥ पात्रेषु स्वादुरूपेषु मित्रभूसात्मजैः सह॥ मौनी पात्रं प्रतिष्ठाप्य मौनेनान्नं तु भोजयेत्॥ पवित्र
पाणिः पूर्णं च लभेत्तत्राघमर्षणं॥ अघमर्षणजन्मपुण्यं लभेदित्यर्थः॥ तथा यमः॥ प्राङ्मुखो
ऽन्नानि भुंजीत पंचार्द्रो वाग्यतः शुचिः॥ पंचार्द्रः पाणिद्वयपादद्वयमुखेष्वार्द्र इत्यर्थः॥ विष्णुपु
राणे॥ प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुंजीत प्रयतो नरः॥ प्रशस्तरत्नं गारुडादि॥ ब्रह्मपुराणे॥ वामेन पाणिना
पात्रं गृहीत्वानुविसंस्थितं॥ तेजो[illegible]त्वन्नं प्रणम्येश्म जं च ततः॥ एतद्धामहस्तेन पात्रधार

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५८ गानातिशयान्तं॥ आपस्तम्बः॥ अजपीकीटो भवतीति रत्नाकरः॥ येनहृतपात्रमुपक्रान्तं तेन तत्रैव अन्येनाप्ययेति
रूपं गम्यं॥ हट्टशानातपः। परिधानपरीणानं पूर्वमाच्छादनं परं॥ नवसन्तमनग्नं हि सोत्तरीयमथाहतं॥
पूर्वे पारपीशानं जलगण्डूषपरं तेन परिधानपरं यत्तेन सोत्तरीयमजमिसर्थः॥ यथा ब्रह्मपुराणे॥ प्राणेभ्य
स्त्वथ पंचभ्यः स्वाहाप्रणवसंयुताः॥ पंचाहुतीस्तु जुहुयात् अल्पपाणिर्निमेषु च॥ प्राणेभ्यः प्राणापानव्याने
दानसमानेभ्यः॥ मुद्रालक्षणमुक्तमागमे॥ स्पृशेत्कनिष्ठापकनिष्ठिके हे अंगुष्ठमर्दा प्रथमे हमुद्रा॥ तथा
पराः तर्जनीमध्यमे स्यात्तु अनामिकामध्यमिके च मध्या॥ अनामिकातर्जनीमध्यमाः स्यात्तद्वच्चतुर्थी सकनिष्ठिका
स्याः॥ स्यात्पंचमी तद्वदिति प्रदिष्टाः प्राणादिमुद्रा निजमन्त्रयुक्ता इति॥ कामनाविशेषे विशेषो यथा॥ आयुःका
मः प्राङ्मुखो यशःकामो दक्षिणामुखः श्रीकामः प्रत्यङ्मुखः सत्यकाम उदङ्मुखश्चाश्नीत तत्र प्रथमं मधुरं र

सं मध्ये कटुतिक्ताम्ललवणं अन्ते क्षीरं प्रथमे द्रवं मध्ये काठिनं शेषे द्रवं प्रशस्तं स्मृतं जननीनाथा मुदकमागत्य मात्र
पुराणात् नश्चिकं भुंजीत॥ यथाह मनुः॥ आयुष्यं प्राङ्मुखो भुंक्ते यशस्यं दक्षिणामुखः॥ श्रियं प्रत्यङ्मुखो भु
क्ते ऋतं भुंक्ते उदङ्मुखः॥ एवं च भुंजीत नैव दक्षिणामुखो न प्रतीचीनम इति भोजनीयं॥ इति वामनपुरा
णीय दक्षिणाप्रतीचीनिषेधः॥ कामनाविनाबोध्यः॥ तथा विष्णुपुराणेपि॥ विष्णुद्वचनः प्रीतो भुंजीतन विदि
ङ्मुखः॥ प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि नोचैवान्यमना नरः॥ विदिङ्मुख आग्नेयादिमुखः तदेवं कामनाभावे
णान प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा भुंजीतनान्यमुखः इत्युक्तमिति॥ तथा॥ अन्नं प्रशस्तं पथ्यं च प्रोक्षितं प्रक्षणोद
के॥ अश्नीयात्तन्मना भूत्वा प्रथमं मधुरं रसं॥ लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकास्ततः॥ प्राग्द्रवं पुरुषो
श्नीयान्मध्ये च कठिनाशनं॥ अन्ते पुनर्द्रवाशी च बलारोग्ये न मुञ्चते॥ तथा ब्रह्मपुराणे॥ कुर्यान्न क्षीरान्नमाहा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५८ रंनचपश्चात्पिबेन्नदधि॥ सर्वाङ्गुलीभिरश्नीयान्नावष्टब्धेनकरंक्वचित्॥ तथाब्रह्मपुराणे॥ उदरंपूरयेदर्द्धमन्नैर्भागं
जलेनतु॥ वायोःसञ्चरणार्थंतुचतुर्थमवशेषयेत्॥ तथा॥ नभुञ्जीताघृतंनित्यंग्रहस्थोभोजनंस्वयं॥ पवित्रमथ
हृद्यंचसर्पिराहुरघापहं॥ अथभोजनेनिषिद्धानि॥ ननौकास्थनधान्यप्रसेपपरिष्कृतनभोनपाणितलेपात्रे
ह्लेनानफूत्कारसंयुतंनाविशिष्टाङ्गुलिनानाजीर्णेनातिबुभुक्षाजेनचतुरस्रस्पृष्टपात्रोन्नचप्रासादस्थःनभस्म
नगतःनदेवालयगतःनशयनस्थोनपाणिस्थंनासनस्थंनसन्ध्ययोर्नमध्याह्नेनार्द्धरात्रेनार्द्रवासाःनार्द्र
शिराःनकृतावशविष्टकःनपर्यङ्कस्थःनवेष्टितशिराःनक्रोडस्थपात्रःनैकवस्त्रोनदुष्टमध्येनसोपानस्थो
नपादुकास्थःनचर्मस्थोनचर्मवेष्टितपार्श्वःनग्रासशेषंनपीतशेषंनशाकमूलंदन्तच्छेदंनबहूनांपश्यतां
मध्येएकः॥ नैकस्मिन्पश्यतिबहवःबहूनांभुञ्जतांमध्येनत्वरान्वितःनचापान्नंविकिरेन्नोच्छिष्टःक्वचित्

दुच्छेन्नापिपाणिनाशिरःस्पृशेन्नतिलमूलदधिक्षीरक्षौद्रमद्यंजग्धावशिष्टंसजेत्॥ नद्वारंरक्षामिश्रमन्नं
नतावदुसंनवामहस्तेनान्नंस्पृशेन्नपाकशालायांनवीरिमध्येनचपलमध्येनपंक्त्युत्थितेकायांननिर
जनाश्रितायांनभिन्नभाण्डेनलोहपात्रेनघटपात्रेनभार्यसाहुमनाद्युपहितभार्ययाहस्यमानःनभार्योप
शयनंनमुक्तकेशोनास्मनाइति॥ यथापस्तम्बः॥ ननाविभुञ्जीततथाप्रासादेकृतभूमौनाविलासीनरस
र्थःप्रासादेप्रासादस्योपरीसर्थःकृतभूमौमृत्तिकादिसम्पादितायामितिसर्थःनाविनप्रासादोपरिमृत्ति
कादिप्रक्षेपसम्पन्नादिभूमावित्यर्थः॥ ब्रह्मपुराणे॥ नतुपाणितलेभुञ्जेपश्चफूत्कारसंयुतं॥ भस्त
नाङ्गुलिभिर्यस्तुनस्पृगोमांसमस्त्ररां॥ नाजीर्णेभोजनंकुर्यान्स्याच्चनातिबुभुक्षितः॥ हस्त्यश्वरथयानो
ष्ट्रप्रासादस्थोनभोजयेत्॥ नश्मशानान्तरगतोदेवालयगतोऽपिवा॥ शयनस्थोनभुञ्जीतनपाणिस्थंनच

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सने. नसंध्ययोर्नमध्याह्ने नार्द्रराजेकथंचन ॥ अर्द्धरात्रपरं महानिशापरं एकश्रुतिमल्लतेलाघवात् ना
६० र्द्रवासानार्द्रशिरानचायज्ञोपवीतवान् । नावसक्थिकसंस्थश्च नवापर्यंकसंस्थितः नवेष्टितशिराश्चापि
नोत्संगकृतभाजनः नैकवस्त्रोनदुष्टमध्येसोपानस्थःसपादुकःनचर्मोपरिसंस्थश्चचर्मवेष्टितपार्श्वकः
अन्नस्यजन्मकालुष्यदुष्टं नैमिश्रनकुत्सयेत् ग्रासशेषंनचाश्नीयात्पीतशेषंपिबेन्नच ॥ शाकमूलफ
लेक्षूणि दन्तच्छेदैर्नभक्षयेत् ॥ संचयेन्नान्नमन्नेनविक्षिप्तंपात्रसंस्थितं बहूनांभुंजतांमध्येनचाश्नीया
त्त्वरान्वितः ॥ प्रसृतांगुलिभिः परस्पराशक्तांगुलिभिः ॥ नवभुक्तिनइति अतिशयत्वमुख्यापादिरमात्मानंन
पीडयेदित्यर्थः ॥ पानमत्रहस्तादिभिन्नरोलादिपर्यंकिकामंचिकादृष्टाः शिविकादयःचर्मवेष्टितपार्श्व
त्तेनकृतसन्नाहःजन्मकालुष्यमित्यादिजन्मनिंदितदेशोत्पत्तिः कालुष्यंमालिन्यंदुष्टंकृमिकेशादिपाकःपी

तशेषंजलपात्रएवावशिष्टं दन्तच्छेदैर्दन्तैश्छित्वाछित्वानान्नेनाप्यपादिनापात्रेविक्षिप्तमन्नपंक्तिमंकर्पो
दित्यर्थः ॥ देवलः ॥ बहूनांप्रेक्षतांनैकोनैकस्मिन्बहवस्तथा ॥ एकस्मिन्प्रेक्षमाणेमकर्षेणसाकांक्षमा
णइत्यर्थः ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ वृथानविकिरेदन्नंनोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ नस्पृशेच्चशिरोविप्रउच्छिष्टेनैवपा
णिना ॥ तिलकल्कंफलंक्षीरंदधिक्षौद्रमुपानि च ॥ नसजेद्दंजग्ध्वानिशक्तञ्चापककराचन ॥ अर्द्धजग्ध्वा
निकिंचिद्भुक्त्वावशिष्टानीत्यर्थः ॥ महाभारते ॥ पानीयंपायसंसर्पिर्मधुशेषंदधीसर्पि ॥ निरस्यंशेषमेतेषांन
प्रदेयंतुकस्यचित् ॥ निरस्यंअस्याज्यंशेषमितिसर्वत्रसम्बध्यते ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ अप्येकपंक्त्यानाश्नीयात्सं
श्रितः स्वजनैरपि ॥ कोहिजानातिकिंकस्यप्रच्छन्नंपातकंमहत् ॥ भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैःपंक्तिंचभे
दयेत् विष्णुपुराणे ॥ आसन्नासंस्थितेपात्रे नाद्येच्छयनेस्थित ॥ नाकाशेनातिसंक्षोभेनैस्त्वायंचनवाय

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥६२॥ सेन्तः न्नाशेषं पुरुषो स्त्रीपारस्यन्नमश्नीयात ॥ मध्वासरषिसर्पिर्भिः शक्तुम्पष्टुविवेकवान् आसन्नादेवादि
घटितासनविशेषः ॥ अरेशेरथ्यारोनाकाशेहिंशेलाशे ॥ उशना ॥ खट्वारूढोनभुंजीतकपारमविधायवा
नाहारमुपभुंजीतगंच्छुंल्लिखुनस्वपन्नपिसुमंतुः ॥ शून्यागारेवन्हिगृहेदेवागारेतथैवच ॥ नभावदुष्टम
स्त्रीपान्नभांडेभावदूषिते भारम्मषितेदुष्टतयाशंकिते बृहस्पतिः ॥ नस्पृशेद्वामहस्तेनभुंजानोन्नंकथ
चन शंखलिखितौ नभोजनार्थीपाकशालांप्रविशेत ॥ हारीतः ॥ नऊढोनाम्यमनानाभिभाषमाणो
नशिश्नमर्नसयन्नमग्नायमेष्यमाणोभोनचनरश्नीयात ॥ व्यासः ॥ नप्रौढपादेभुंजीतनारिभ
घेनसंकुले पतितेस्वपत्नेर्वापिनवासनमशुवातुरेः ॥ नथाभविष्ये ॥ एकपंक्त्युपविष्टानांविप्राणांसह
भोजने यद्येकोपिसनेत्पात्रंशेषमन्नंनभक्षयेत ॥ नथावोधायनः ॥ भुंजानेषुचविप्रेषुयस्तुपात्रंपरित्य

जेत भोजनेविघ्नकर्त्तासौब्रह्महाचनयोच्यते ॥ हारीतः ॥ नकार्ष्णायसेनमन्पात्रेनभिन्नावकीर्णे का
न्नायसलोहपात्रेभिन्नेस्फुटितेअवकीर्णेअमेध्येनापवित्रीकृते भिन्नभांडापवादेपैठीनसिः ॥ ता
म्रराजतसुवर्णशंखमुक्तास्फटिकानांभिन्नेपिनदोषः ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ ब्राह्मणपार्यपासाईक्वचि
दुंजीतचाध्वनि ॥ असवर्णस्त्रियासार्द्धंभुक्तापततितत्क्षणात ॥ ब्राह्मणपरंसवर्णस्त्रियमुपलक्षयति
याज्ञवल्क्यः ॥ नभार्यादर्शनेश्नीयान्नैकवासानसंस्थितः ॥ नथाव्यासः ॥ नमुक्तकेशोभुंजीतेसादिस
कुभक्षणो हारीतः ॥ पयः पानंपुनर्दानंसामिषंपयसानिशि ॥ दन्तच्छेदनमुष्णंचसप्तसक्तुंश्चवर्जयेत
विद्यमानेतुहस्तेचब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः ॥ तोयंपिबतिवक्त्रेणश्वासौजायतेनान्यथा ॥ उद्धृतवामह
स्तेनयत्तोयंपिबतिद्विजः ॥ सुरापानेनतत्तुल्यंमनुराहप्रजापतिः ॥ अन्यान्तर्वेस्यसन्तरेतुसंधयेदन्ति ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एवं भोजनं सामाप्याम प्रक्षालितपाणिः प्रसापेशानजलगंडूषं नमद्रुतिमनसान्नपनं पिबेत् ततो जले
६२ नमृदा च हस्तमुखप्रक्षालनं क्षीरादिभिर्भुक्ता चाम्लचूर्णैः रुरम्भोरकेण करादिशोधनं कुर्यात् द
न्तलग्नानि चाकृष्यापनयेत् ततश्च पादौ प्रक्षाल्य पूर्ववदाचामेत् ॥ भुक्ता चाम्याद्ईपाणिनं का
पिगच्छेत्सात्रोद्गारपूर्वकं भोजनाचमनस्थानं तत्स्मरणादेव शोधयेत् ॥ स्वस्थः शान्तचित्तः आस
ने उपविश्याभीष्टदेवतां स्मरेत् ॥ लिखिष्यमानमेत्रान्मनसा ध्यात्वा नमनमइति पठेत् ॥ अगस्त्या
दिस्मरणपूर्वकमुदरं पाणिना मार्जयेदिति ॥ यदाह ॥ विष्णुपुराणे ॥ भुक्ताऽमृतापिधानं पिबे
नोपि सकृत् सकृत् येनान्नं न भवेत्त गजीर्णं तं जगत्त्रये ॥ लघुहारीतः ॥ हस्तं प्रक्षाल्य गंडूषं यः
पिबेद्विचक्षणः सदेवांश्च पितॄंश्चैव आत्मानं चैव घातयेत् ॥ देवलः ॥ भुक्त्वाचामेद्यथोक्तेन विधा

नेन समाहितः ॥ शोधयेन्मुखहस्तौ च मृद्गंगधर्षणैरपि ॥ वृद्धशातातपः ॥ दधिक्षीरप्राशने भुक्त्वा मध्ये तेयं जलेरपि
उष्णोदकेन वा मुख्यैः करस्य श्रोणि शोधयेत् ॥ देवलः ॥ भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् ॥ दन्तल
ग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥ न तत्र बहुशः कुर्यात् यत्नमुद्धरणे नरः ॥ भवेदशुद्धिरसंतं तन्त्रा
दैवाहुरोकृते ॥ भुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत्तु न चैवार्द्रेण पाणिना ॥ विष्णुपुराणे ॥ आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्य
वत्पात्रमनुद्धृतं ॥ उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्न मज्जने मही ॥ स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः
अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं बुधः ॥ अग्निराप्यायतां धातून् पार्थिवान् पवनेरितः ॥ दत्तावकाशे
नभसा जरयेदस्तु मे सुखं ॥ अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च भवेत्तत्परिणतो ममास्त्वव्याहतं
सुखं ॥ प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ॥ अन्नं पुष्टिकरं चास्तु ममाप्यव्याहतं सुखं ॥ अग

६३ ल्लिरग्निर्वरुणस्सुनुक्तं मसान्नं नरयं त्वशेषं ॥ सुरक्तं च मे तन्नारिपालसंभवं यच्छुल्लोगं च ममास्तु देहे ॥ विष्णु
समस्तेन्द्रियदेहदेहिप्रधानभूतो भगवाननन्त एकः ॥ रसेन तेनान्नमशेषमेतदारोग्यदं परिणाममेतु ॥ विष्णु
रन्नात्तैवान्नपरिणामश्चैवेयथा ॥ सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥ इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्जेत्तथो
दरं ॥ अनायासप्रदायीनि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥ अमीषां च पौराणिक त्वासादेष्मूढानामप्यधिका
रः संभवे ब्राह्मणेन पाद्यानर संभवे स्वयं संधेया इति ॥ अथ भक्ष्याभक्ष्यनिर्णयः संक्षेपतः ॥ तत्रांगिरा ॥ द्वि
विधं गर्हितं प्रोक्तं विसमन्नं मनीषिभिः ॥ जातितो गर्हितं चैव तथैवाश्रयगर्हितं ॥ लशुनादिकमन्नं तु विज्ञे
यं जातिगर्हितं ॥ अभोज्यान्नं विनानीयादन्नमाश्रयदूषितं ॥ तथा भविष्यपुराणे ॥ जातिदुष्टं क्रियादुष्टं का
लाश्रयविदूषितं संसर्गाश्रयदुष्टं च सहृल्लेखं स्वभावतः ॥ लशुनं गृंजनं चैव पलांडुं कवकं तथा ॥ वा

र्त्ताकुनालिकालाबु विज्ञेयं जातिदूषितं ॥ संसर्गदुष्टमेतद्धि ॥ शूद्रोच्छिष्टं तथैव च शूद्रोच्छिष्टं तु विज्ञेयं प
र्वं शूद्रप्रदर्शितं भक्ष्ययेत् क्रियादुष्टं यद्दुष्टं पतितैः पृथक् ॥ कालदुष्टं च विज्ञेयं दासनं चिरसंस्थितं
दधिवत्स्पविकारांश्च मधुवर्जं तदिष्यते ॥ सुरालशुनसंस्पृष्टं पेयूषादिसमन्वितं ॥ विचिकित्सानु
हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते ॥ सहृल्लेखं तु विज्ञेयं पुरीषं तु स्वभावतः ॥ गृंजनं पलांडुप्रभेदकर
विशेषः पाश्चात्यप्रसिद्ध इत्यपरे ॥ करकं छत्राकं कामादिप्रभवं पेयूषं नवप्रसूतायानवं पयः
अनावरनवर्तुलाकारा ॥ अलाबुवर्तुलाकारं वार्ताकं कंदसन्निभामिति वचनात् वार्त्ताकप
दमपि दैत्यरत्नुसारादाचाराच्च श्वेतवार्ताकपरं कैदिकारिकेति केचित् ॥ नालिका कलम्बी नस्य
ष्टमिति स्मृत्यन्तं पर्युषितं सर्वं भक्ष्यं संदधि भक्ष्यविकाराः गोधूमयवाः शक्तुविकारान्नेच संस्थिताः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६४ अपिसकृद्रसाल्लानुलोपरिलिखितैर्नियतः पत्रश्चवस्त्रादिविषमपिभक्ष्यमितिचलात्कारः॥ एतदृष्टव
ज्येसवर्णान्नंभोक्तव्यं यथापस्तम्बः॥ सवर्णानांभोक्तव्यमिति॥ अत्रापिचाभोज्यमाहआदित्यपुराणे॥ वि
लंजामातरंमन्येतस्यमस्तेनकारयेत॥ अप्रजायांचकन्यायांनाश्नीयात्तस्यवैगृहे॥ ब्रह्मरेयेविशेषणैव
भोज्यंसदैवेहि॥ गांधर्वेराक्षसेचैवनकुर्याद्भमनागमं॥ नब्रह्मरेयांकन्यांतुरत्नागुंनीतकश्चन॥ अथगुंनी
तमोहाद्यःसपुनर्नरकंव्रजेत॥ यमः॥ श्वशुरान्नतुयोभुंक्तेसभुंक्तेसूकरीमलमितिश्वशुरान्नंयावत्काल
मितिकेचित॥ स्वपाकेवर्त्तमानोयःपरपाकंनिषेवते॥ अश्लुतंसूकरत्वंचगर्दभत्वंचगच्छति॥ विशेषमाह
याज्ञवल्क्यः॥ परपाकरुचिर्नस्यान्निंद्यामामरणाद्रते॥ तथायमः॥ दुष्कृतंहिमनुष्याणामन्नमाश्रित्यतिष्ठति
योयस्यान्नंसमश्नातितस्याश्नातिसकिल्बिषमितितथान्यारेभ्रूणहामार्ष्टीतिकिल्बिषमितिनुषज्यते॥ तथाग

त्तातपः॥ आपत्कालेगतेमासेपरान्नंयेतुभुंजते तेषांमासकृतंकर्मदारमनुगच्छति॥ अंगिराः॥ जन्मप्रभृतिसंस्का
रेवालस्यान्नस्यभोजने॥ असपिंडेर्नभोक्तव्यंअसमानान्नेविशेषतः॥ अवधूतमवक्षुतंसरोषंविस्मयान्वितं॥ गुरोरपि
नभोक्तव्यमन्नंसंस्कारवर्जितं॥ ब्रह्मपुराणे॥ अनाहूतान्नविष्टस्यहृष्टस्यक्रूरचक्षुषा॥ आयसेपारिविष्टस्यचरंभस्य
नेभोजनं॥ परिवेशनेविधिमाहवशिष्ठः॥ हस्तदत्तास्तुयेस्नेहालवणंव्यंजनानिच॥ दातारंनोपतिष्ठन्तेभोक्ताभुंक्तेच
किल्बिषं॥ तस्मादन्तरितंदेयंपर्णेनचतृणेनच॥ प्रदद्यान्नतुहस्तेननायसेनकदाचन॥ भविष्यपुराणे॥ आयसे
नतुपात्रेणायदन्नमुपनीयते॥ भोक्ताविष्ठासमंभुंक्तेदाताचनरकंव्रजेत॥ ब्रह्मपुराणे॥ एकेनपाणिनादत्तंवामह
स्तेधृतंतथा॥ घृतंतैलंचलवणंपानीयंपायसंतथा॥ भिक्षाचहस्तदत्तापानमाह्याकस्यचित्कचित॥ देवीपु
राणे॥ नचकृशरदृप्तानिपायसंमधुसर्पिषी॥ दद्यामांसंचनाश्नीयात्पितृदेवविवर्जितं॥ ब्रह्मपुराणे॥ अपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६५ प्राणान्तसमयेनरोधो मत्स्येषुदृष्टि॥ मत्स्यकेसरादंतु वर्जयित्वा तु कामतः॥ हिंसायानाशुवसतिएतौचरविसृजे
षु अलक्ष्मीः कोविदारेवनिसमेवहतालया॥ मनुः॥ लसुनं गृंजनंचैव पलांडुं कवकानिच॥ अभक्ष्याणि
द्विजातीनाममेध्यप्रभवानिच॥ लोहितान्वृक्षनिर्यासान्वृश्चनप्रभवांस्तथा॥ सेलुं गव्यंचपेयूषं प्रयत्नेनवि
वर्जयेत॥ अमेध्यप्रभवानिसाक्षाद्विष्ठाजातानि तंदुलीयकादीनीतियाज्ञवल्क्यवचनात॥ यानितुविण्मूत्रादिकोत्प
प्रभवानितेषांपुष्पफलान्यदुष्टान्येव॥ अमेध्यभूम्यादेरसाः पत्रपुष्पफलोपगाः॥ तेषांनैवप्रदुष्यन्तिपुष्पा
णिचफलानिच॥ अत्ररसग्रहणाच्छाकादीनांनिषेधएव॥ तथासाक्षादमेध्यजातानांवृक्षाणामपिपुष्पा
णिफलानिनिषिद्धान्येव॥ वृक्षनिर्यासोवृक्षान्निर्गतोरसः वृश्चनंछेदनंतत्प्रभवान्लोहितानपीतिरत्नाक
रः॥ अतएवतैत्तिरीयश्रुतिः॥ अथोयत्तुरसोलोहितएवयोवाव्रश्चनान्निर्यसतिनसंकाममस्मीयादिति

एतेनचकर्पूरादीनांननिषेधः॥ लोहितान्वृश्चनप्रभवांश्चेतिद्वयमपिरसनिर्यासविशेषणमितिकेचित्॥ सेलुर्बहुवार
कः॥ तथापस्तम्बः॥ कीलालौषधीनांचभक्षणंतेष्वनुषंगः कीलालंसुरातदन्नंस्थापितंयोषधयोव्रीह्या
द्यः कीलालौषधयः॥ विष्णुना कोविदारवटपिप्पलीशाकं॥ हारीतः॥ परमान्नकृशरशष्कुलीमांसयाव
कापूपान्नपचेदात्मार्थे॥ नवाप्लक्षोदुम्बरदधित्थनीपमातुलुंगानिभक्षयेत॥ परमान्नंपायसं अपूपशष्कु
लीपिष्टकविशेषौ दधित्थःकपित्थः नीपःकदम्बः मातुलुंगोबीजपूरकः॥ कृशरस्तिलतंडुलपक्वः संयावो
घृतक्षीरगोधूमचूर्णादिपक्वः सूपविशेषः॥ यमः॥ कालकंकुरसंसृष्टंसक्तनाकृत्रिमंमतं॥ अनोंसंत
दिहितानीयादुर्मराजवचोयथा॥ वसिष्ठः॥ उच्छिष्टमन्नमभोज्यं स्वच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतंवसनकीटकेशो
पहतंचस्वमुच्छिष्टंस्वयमेवकिंचिद्भुक्त्वासक्तंदसनमित्युपाहितवस्त्रं॥ तथाशुक्तं॥ केशकीटवाचाभि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तेष्वभिघातंप्रोक्षितंपर्युषितंपुनः॥ सिद्धंचोद्धालावेक्षितमन्नमतोऽन्यन्नकृमिक्षितामोरकैः संसृष्टा
६६ त॥ वाचाभिहितंपदुपरिवारगुच्चारितामेक्षितंश्वभिरेव॥ मत्स्येरिसनुहन्तोहारीतः॥ नरजस्वलयार
जेनपुंश्चल्यानकुद्ध्यानमलवद्वासोविधृतयासमानापरदृष्टावपन्नजहिपंक्तेनपर्युषितंअन्यत्रगुडपिष्ट
शक्तुस्नेहरसतेसारिपक्वान्नतैलरश्यमुपारं॥ नमलरससमाविष्टाद्यन्नमगुच्छलयातैलाहीसारि
आरिशह्यातरनयद्दणांनरश्चन्नपानभोजना॥ यथातैलंदधिवापीतंभवतीसर्व्वः॥ आपस्तम्बः॥ ना
पनीयमन्नमश्नीयात्॥ आपणीयंहदपसारितंपक्वान्नमितिरत्नाकरः॥ अन्नरविस्मसन्तेऽनुसंधे
यमिति अथदुग्धानि॥ तत्रमनुः॥ अनिर्दशापागोःक्षीरमौष्ट्रमेकशफंतथा॥ आविकंसंधिनीक्षीर
विवत्सायाश्चगोपयः॥ आरण्यानाञ्चसर्वेषांमृगानांमहिषींविना॥ स्त्रीक्षीरंचैववर्ज्यानितथाउष्का

निचवर्हि॥ यस्याःप्रसवानन्तरंदशदिनाम्यपक्रान्तानिसानिर्दशाएकशफावडवादयः॥ आविकंमेषी
क्षीरंसंधिनीऋतुमतीयाहषभमिच्छति॥ तथाहारीतः॥ सन्धिनीवषस्यन्तीयातस्याःपयोनपिबे
त॥ विवत्साम्रतवत्साअरण्यमृगाहरिणादयः॥ गौतमः॥ सन्धिनीयमसूसंधिनीनांच॥ स्यन्दि
नीस्वयंस्रवत्क्षीरायमसूर्यमलापसा॥ बौधायनः॥ सन्धिनीक्षीरमपेयंविवत्साअन्यवत्साया
श्च॥ अमेनवत्सेनयाद्दह्यतेसा॥ अथब्रह्मपुराणं॥ सगुडंमरिचाजंचतथापर्युषितंदधि॥ नभ
क्षयेद्दिसनुषगः॥ यमः॥ उष्ट्राकाजुक्षीरलवणंत्रिरात्रंतुवनेवसेत्॥ भविष्यपुराणे॥ कापिलंयः
पिवेत्शूद्रोनरकेसविपच्यते॥ कृतःसोपंपिवेत्विप्रोविप्रःस्यात्तथापशुः॥ अथमांसभक्षणे
विधिनिषेधौ॥ तत्रराक्डकेद्विजातीनांभक्ष्याभक्ष्यमभ्येषतः॥ मांसस्यातःप्रवक्ष्यामिविधिंभक्ष

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१० सावर्जने॥ इतिमनुवचने॥ द्विजातिग्रहणात् शूद्रस्य मस्यामस्पृश्यनियमाभावात् लघुनारिमसंगोपघ्य
पिरोधाभावोवगम्यते तथापितन्मध्ये काकरथ्यादीनामपिकीर्तनात् तत्रअस्पृश्यजनाचारविरोधभि
जातिपरमुपलक्षणमेवअतःशूद्राणामप्युक्तोमस्यामस्पृश्यविधिनिषेधोवक्ष्यमाणोचमं
संमस्पृश्यविधिनिषेधोयथासंभवंतेविरुद्धाविति॥ तत्रपाशशय्या: सूर्तेस्पृश्योरिहृतोमस्त्वाना
तिन्नमस्तुसंविशेत॥ संविशेत्रशयीतेस्वर्य॥ तथाध्रुवमभिवन्द्यब्रह्मपुराणे॥ शिशुमारस्तुय:
प्रोक्त:सध्रुवोयत्रतिष्ठति॥ यस्तंदृष्ट्वाकरुतेपापंहस्तान्निशिविमुच्यते॥ यावत्सोपिचताराश्वशि
शुमारस्थितास्तिवि॥ तावद्वर्षसहस्राणिजीवत्यभ्यधिकानिच॥ अभ्यधिकाशतवर्षानीतिशे
ष: शयनेचायंक्रम: शुष्कपादोयथाविहितशय्यामुपगम्यात्मनोगुरुंपराम्पृश्यदेवतांस्मृ

त्वापूर्वशिरा:स्वपेत्॥ यथाविष्णुपुराणे॥ कृतपादादिशौचश्चभुक्त्वासायंततोगृही॥ गच्छेच्छय्यामस्फुटि
तामपिदारुमयीन्नृप॥ नाविशालांनचाभग्नांनासमांमलिनांनच॥ तथाविष्णु:॥ नभग्नांशय्यामधिति
ष्ठेतनन्यग्रोधमध्येनापरशिराजानुवंशेनानाहतेनपलाशनिर्मितखट्वायांनपंचजातीयदारु
निर्मितायांनविद्युद्दारिनग्धदारुघटितायांनघटशिक्यदारुजायांनाम्बवर्णोपशोभितामनस्पृश्य
नस्पृतयस्यग्रहायतनेषुनवल्मीकमसावृछायासुनपर्वणिरम्यसोत्सवेवाश्मशानशून्यालयदेवा
लयउपलमध्येवास्मगोरुकुंतानानामुपरिजोच्छिष्टेनदिवसेनसंध्यायांनभस्मतेभस्मतुषा
रांगारकपालिकासुनाशुचौनाईनचपर्वतमस्तकेअपरशिरा:पश्चिमशिरा:अनुवंशंवंशदैर्घ्य
नुक्रमेणपंचदारुणाविजातीयपंचकाष्ठे॥ हारीत॥ नतिर्यग्दक्षकमस्पृक्शिरा:जोशुचि:नाशनेप

६० गे॥ उशना॥ नैनैलाभ्यक्तशिराः शयीत॥ अयशस्यो सकामः॥ न न स्नातः सुगंध्यनुलिप्तः प्रीतः सकामः स
नुरागः स्त्रियमप्येवंविधामुपगच्छेत्॥ विष्णुपुराणे॥ स्नातः सुगंधिधृक्प्रीतो नास्नातः क्षुधितोपि
वा सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत्॥ नाम्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलां॥ नानि
ष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गर्भिणीं॥ नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितं॥ क्षुत्क्षामा
मतिभुक्तां वा स्वयं चैभिर्गुणैर्युतः॥ विष्णुः॥ न हीनांगीं नाधिकांगीं न थैव च वयोधिकां॥ नोपेया
द्दुर्भिणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः॥ विष्णुपुराणे॥ नान्ययोनावयोनौ वा नोपयुक्तौषधां तथा
देवद्विजगुरूणां च व्यवायी न भवेत्॥ चैत्यचत्वरतीर्थेषु वनेषु च चतुष्पथे॥ श्मशानोप
वने सलिलेषु महीपते॥ प्रोक्तपर्वस्वशेषेषु नैव भूपाल संध्ययोः॥ गच्छेद्व्यवायं मतिमान्न मूत्रोच्चा

रपीडितः॥ पर्वस्वगतिः पुंसामुभयत्रापि दुःखदा॥ इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुयासु व्रजेत्सदा॥ यथोक्तदोषही
नेषु सकामेष्वनृतावपि॥ तथा मनुः॥ ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा॥ पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां
तद्व्रतो रतिकाम्यया॥ ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः॥ चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः
सद्विगर्हितैः॥ तासामाद्याश्चतस्रस्तु निंदितैकादशी च या॥ त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्र
यः॥ युग्मासु पुत्रा जायंते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु॥ तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियं॥ पुमा
न्पुंसोधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः॥ समेपुमान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणेल्पे च विपर्ययः॥ ऋतुः स्त्री
णां गर्भधारणयोग्यः समयः तत्रावश्यं स्त्रियं गच्छेदिति विशेषणान्नियमः एतच्चाभावे नियमाति
क्रमाद्दोषः॥ ... ऋतुस्नातां तु यो भार्यां संनिधौ नोपगच्छति॥ घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र सं

६१

र्थ्यः इति पराशरः । स्मृतिसारेऽपि सर्वेष्वपि पर्वस्वागच्छेदित्यादिनिषेधैकमूलतया समस्तामसोपरे
दारान्नगच्छेदित्येवंरूपा परिसंख्या पर्ववर्जमिति चकारात् चन्द्रोपपर्ववर्ज्यमित्युपेयात् ॥ पर्वपदं
निषिद्धकालपरं भुक्ते स्त्री सायनन्तु तद्दिने रतिकामस्त्वुपगम्य व्रतदृत्यर्थः ॥ रतिः संभोगस्तत्
काम्या कामना एतच्च स्त्रीणां रसार्थमेव अन्तौ रसतियो वलद्रसेकमूलत्वेन तथा घवान्युग्मा
तु रजोदर्शनावधि अनिषिद्धयुग्मरात्रिषु एवमयुग्मास्वपि स्त्रियो जायन्ते इत्यनुषंगः ॥ अयुग्मा
स्वपुंसकमित्यर्थः पुंस्त्रियो वेति द्विधा जनने शुक्रे वोद्धव्यं । अत एव यमः ॥ यदि संयोगकाले तु पु
रुषो रागमोहितः । स्त्रियः समनुनस्युनेच्छुक्रं यमलं तत्र जायते । युग्मासु सारि पुरुषस्य शुक्राधि
क्ये कदाचित् युग्मे निशास्वपि पुत्रो जायते एवं युग्मा निशास्वपि स्त्रियाः शुक्राधिक्ये कदाचि

त्स्त्री जायते । युग्मनिशासु पुरुषवीर्याधिक्ये यथासंख्यं पुंस्त्रियावेवेत्यर्थः । अतः स्वातंत्र्येण द्वयोर्द्वयोरेव
पुंस्त्रीजननहेतुत्वेति सीरोनिः सारे अत्रे अनुसपरिमाणो विपर्ययो गर्भोऽनुत्पत्तिः ॥ यमः ॥ तस्मा
च्छुक्रविवृद्ध्यर्थं स्निग्धं वृष्यं च भोजयेत् ॥ वृष्यं शुक्रवर्द्धकं क्षीरादि स्निग्धः शुक्रकरं क्षीरमिति वैद्यका
युक्तं ॥ वह्वी भस्त्री ऋतुयौगपद्ये विवाहक्रमेणापगम ॥ सपुत्रापुत्रयोः पुत्रांस्तु क्रमेण वा ॥ यथा
देवलः ॥ यौगपद्येन तीर्थानां विवाहक्रमतो व्रजेत् ॥ रक्षणार्थमपुत्रां वा ऋतुप्रक्रमतोऽपि वा ॥
तीर्थमत्र ऋतुः ॥ अंगिराः ॥ साध्वी चारानना वत्स्यात्स्नातापि स्त्री रजस्वला ॥ यावत्सवर्तमाने हि र
जो नेदमवर्तनोमनु ॥ नोपगच्छेत्स्मरेत् स्त्रियमार्तवदर्शने । समानशयने चैव न शयीत तया सा
ह । रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्योपगच्छतः ॥ प्रज्ञा तेजो बलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ वृद्धशातातपः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१० ऋतौतुगर्भशंकित्वात्स्नानंमैथुनिनःस्मृतं॥ अनृतौतुसदाकार्यंशौचंमूत्रपुरीषवदिति॥ द्वावेतावशु
चीस्यातांप्रमान्स्त्रीशयनंगतौ॥ शयनादुत्थितानारीशुचिःस्यादशुचिःपुमान्॥ अशुचित्वंस्नानादि
कंविनापि॥ गौतमः॥ नमिथुनीभूयशौचंप्रतिविलम्बेत॥ वृहन्मनुः॥ तस्मात्त्रिरात्रंचांडालीपुष्पितां
परिवर्जयेत्॥ अवेक्ष्येतचताःनित्यंरथ्याभस्मनिसेवने॥ रथ्याभस्मनिसेवनेरमुकामिसथ्याहा
रः॥ प्रसितोअकाघांचेनित्तीयात्तुशासनात्॥ ततयातोमुखंनिवारयेदिसर्थः॥ वशिष्ठः॥ नम
लिनवासससासहसंविशेतनरजस्वलयानायोग्यया॥ अयोग्ययाअप्राप्ततारुण्यया॥ गौतमः
नकन्याम्स्त्रियंष्येदितिशेषः॥ अङ्गनानन्तरंशंखलिखितौ॥ ऋतुस्नातांतरहोरात्रंपरिहरेत्॥
आर्त्तवेदिवामैथुनंवर्जयेत्क्लीवाल्पवीर्याश्च दिवाप्रसूयन्तेअल्पायुषश्चतस्माद्दिनद्वर्जयेत्प्रनाः

कामइत्यादिआपदिकरावितचतुर्थ्यामपिगच्छेदिति॥ पथापस्तम्बः॥ चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तरांप्रजानिः
श्रेयसार्थमिति॥ विष्णुः॥ नाष्टमीपुष्टियमुपेयात्नरात्रौभुक्त्वानद्वीक्लसनादितःनग्नाहेनव्रतीन
दीक्षितः॥ आदितोनिमंत्रणात्प्रभृतिदीक्षितोदीक्षास्वसंस्कारवानशयनान्तंसमाप्तं॥ अथर
जस्वलाधर्मः॥ तत्रहारीतः॥ रजःप्राप्तातस्त्रधःशयीतनदेवकार्यंकुर्यात्॥ नमोकाद्यायसेमन्मयै
पात्रेण्वापिबेत्॥ शूद्राणामस्पृश्यत्वादेवसाक्षाद्देवकार्येनिषिद्धेनदैवंकर्यादिसंनिधानेन
तूष्णस्पर्शनावेक्षणाद्यपिनकुर्यादित्सेवंपरं॥ वशिष्ठः॥ त्रिरात्रंरजस्वलाअशुचिर्भवतिनाभ्यं
ज्यात्नदिवासुप्यात्नाग्निंस्पृशेत्नमांसमश्नीयात्नग्रहान्निरीक्षेतनहसेतनकिंचिदाचरेत्॥
ग्रहान्सर्वचन्द्रादीन्नकिंचिदिति [illegible] र्थः॥ [illegible] तस्याःस्पन्तरेणसंधेयइति

७१

इतिमहामहोपाध्यायश्रीमच्छ्रीकराचार्यसूनुश्रीकृतायामाचारचन्द्रिकायामाह्निकविधिः समाप्तः इदानी
मन्त्येष्ट्यादिसकलौर्ध्वदेहिकविधिनिरूपणमारभ्यते॥ तत्रासन्नमरणत्वेननिश्चितेगृहेबहिर्वाकुशास्तरणेश
मपेत॥ ततः कराग्रगतेजीवेगोभूमिहिरण्यरजततिलपात्राणियथासंभवंदापयितव्यानितदशक्तावमहाप
दापयितव्यः गंगाजलेनशरीरंसेक्तव्यंगंगामृत्तिकयानुलेपयंशालग्रामशिलासंनिधापनीयाकर्णउच्चैःस्मा
रिभुजौः श्रावयेत्तुलसीदलानिशिरसिन्नतोगतप्राणंस्नापितंगन्धपुष्पमाल्यैरलंकृत्यसमुद्रेकाश्यपसुवर्णमणि
विद्रुमान्विन्यस्य अथनासाद्वयचक्षुर्द्वयकर्णद्वयेषुसुवर्णखण्डानिचमसघृततैलयुक्तकौशेयवस्त्रेणास
साच्छाद्यनानाविधवाद्यकोलाहलेनानवंकृत्वाबांधवावन्येतीर्थजलसमीपेवाअग्निपुरःसरंदक्षिणोत्तरशिरा
रानयेयुः तदुक्तंब्रह्मपुराणे म्रियमाणोबहिर्नेयःस्थाप्यःमृतोगृहेथवा मन्त्याणिचखण्डानिसर्वाण्येवस

मुत्सृजेत अथवेतिमृतस्यैवबहिर्गृहयोर्विकल्पोमध्याचैपथ्यादिति॥ यथाब्रह्मपुराणे॥ कराग्रस्थानागतोजीवे
भीतोविभ्रान्तमानसः॥ तात्त्वाविद्वांस्तत्रतस्मात्शीघ्रंनिःसारयेद्गृहात॥ कुशास्तरणशायीसदिशःसर्वाणिप
श्यति॥ दापयेत्स्नेहभावेनभूमिदेवाद्विजातिषु॥ हिरण्यंवासुवर्णंवापयोत्पन्नेनमाचवे॥ तत्रलोकहितार्थो
यगोप्रदानंविशिष्यते॥ नवैवरीपदानेननश्चिंभंमचोतकिल्विषात्॥ पश्चात्स्मृतिपरंदिव्यमुच्चैरावश्रावयेदितिअत्र
कुशास्तरणशायित्वेनपात्रनद्यसंनिधापनात्शालग्रामतुलस्यादीनामपिसंनिधापनमवगम्यते॥ दिशः
पश्यतिसर्वाणिभूतानिचपश्यतीत्यर्थः॥ भूमीतिपृथ्वीसम्बोधनंहिरण्यपदंरजतपरंसुवर्णस्यस्वपदेनोपाद
नात्तद्द्वैसनेनसुवर्णरजतयोःसमुच्चयः॥ दिव्यलोकगमनहेतुत्वाद्दिव्यंस्मृतिपरंश्रुसूक्तंवन्नकामममावश्य
कंउच्चैरितिदृष्टार्थंनतत्कर्मात्मशस्तमेवास्मारितिा॥ आदित्यपुराणे॥ प्रेतःस्नातोवस्त्रमाल्यैर्गन्धपुष्पैरलंकृ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७२ नः श्मशानभूमिं नेन खोदांथैरनहंकृतेः॥ गुरवोनिधायवाकांसंसुवर्णमणिविद्रुमं॥ चतुर्विधेनवाद्येनकुर्युःको
लाहलंमहत॥ तथाछंदोगपरिशिष्टे॥ हिरण्यसकलानस्याक्षिमाछिद्रेषुसमस्त॥ मुखेमुचापिधायैनंनि
र्हरेयुःसुतादयः॥ तथा॥ आमपात्रेन्नमादायप्रेतमग्निपुरःसरमिति॥ मुखेछिन्नमुखमवेष्टमुखनासा
दूयचक्षुर्दूयकर्णद्वयेष्विस्यर्थः॥ निर्हरणंचशूद्रेरवेदक्षिणेनपुरद्वारेणानयाभतु॥ दक्षिणेनमृतंशू
द्रंपुरद्वारेणनिर्हरेदिति॥ तथाविष्णुः॥ पितरंमातरंचैवनिर्हरेयुःस्वयंसुतः॥ अपंचमुख्यःकृत्स्नःअ
सम्भवेसपींडादयः॥ निर्हरणेचपरिपथिग्रामःस्यात्तदातन्मध्येशवंनयेत॥ यथाहारीतः॥ तथामाभि
मुखंप्रेतंनिर्हरेयुः॥ नीयमानःशनैरेवस्थाप्योवलिनेतिस्थापनसंभावनायामपिशनैरेवनस्थाप्यःअ
ग्निरपिचांडालपतितादिदूषितोनग्राह्यः तदुक्तमादित्यपुराणे॥ गतेसुतवर्भिःप्राणोनौसौरेहंविमुं

चति सर्वेषामेवभूतानांसततवायुर्धनंजयः भिसप्रीतिरमेहांस्वज्ञानातिहृदयेस्थितः॥ ध्वनिमाक्रोदनंको
पंकरोतिक्रुणपेशय॥ इतिकृत्वाशनैःस्थाप्योयतस्तानादिनाशवः॥ तथादेवलः॥ चांडालाग्नेरमध्याग्ने
स्तिकाग्नेस्वकर्हिचित॥ पतिताग्नेश्चिताग्नेश्चनशिष्टैर्ग्रहणंस्मृतमिति॥ तथावराहपुराणे॥ महावन
स्पतिंगत्वागंधानिविविधानिच॥ घृततैलसमायुक्तंकृत्वावैदेहशोधनं॥ चंदनागुरुणालिप्तनयेनपि
रेवनमिति॥ एवंजलसमीपेदक्षिणाग्रकुशास्तरणोपरिदक्षिणाशिरसंशनैःस्थापयेत॥ ततःप्रत्ता
दिःसचेलंस्नात्वाशुचिदेशेदारुचयेनचितांकुर्यात॥ ततोजलेवक्ष्यमाणानितीर्थानावाह्यस्नापयेत
॥ यथाचवराहपुराणे॥ दक्षिणाशिरसंकृत्वासचेलंतुशवंततः॥ तीर्थस्यावाहनंकृत्वास्नपनंतत्रकार
येत॥ गयादीनितीर्थानियेचपुण्याःशिलोच्चयाः॥ कुरुक्षेत्रंचगंगांयमुनांचसरिद्वरां॥ कौशिकी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

९२ चेन्द्रभागां च सर्वे [illegible] नाशिनी॥ [illegible] या॥ येन त्वं च वराहं च तीर्थे
पिंडारकं तथा॥ पृथिव्यां यानि तीर्थानि चतुरः सागरांस्तथा॥ ध्यात्वा तु मनसा सर्वे कृत्वा स्नानं ग
तायुषं॥ इति स्वदेहशुद्धिविशेषः॥ छ॥ रोगपरिशिष्टं॥ अथ पुत्रादिरातुरस्य कुर्याद्दारुचयं महत्
॥ भूप्रदेशे शुचौ पश्चाद्विसादिलक्षणामिति॥ आतुरस्य सचैलस्नानस्य ऽर्थः॥ चित्यादिल
क्षणामिति च नैरादिभूतं लक्षणं कशंडिकोक्तलेखनोल्लेखनादिकमित्यर्थः॥ एतच्चोपनीत
द्विजातिविषयं यच्चुपेतो भूमियोषणादिसमानं यथाहिताग्नेरादकान्तस्यगमनादिपारस्क
रवचनात् अत्र भूमियोषणादि अतिरकान्तस्यगमनादिसमिधानात्॥ आमपात्रेन्नमासेये
त्यादिनान्नस्य पथिस्यागश्चितापिंडश्च निरग्नेर्नास्त्येव पारस्करानुक्तत्वाच्च॥ छ॥ रोगस्य समाप्ते

स्नेहदिनत्यमिति॥ ततः वस्त्रमुत्तरीयं च परिधाप्य चंदनागरुकुंकुमादिसुगंधिद्रव्यै रनुलिप्य पुष्पि
ताय्यथितपुष्पैश्चालंकृतायां चितायामधोमुखमुत्तरशिरसं स्थितं स्वदेहज्ञानदेहासमारोप्य वा
ससाच्छाद्यज्वलदुल्मुकहस्तः पूर्वोक्तानि तीर्थानि देवांश्चाग्निमुखान्प्रतिदिंश मंदहन्विसमि
धायत्रिःमहाश्मशानीक सापसव्यं दक्षिणामुखः पाणिना वामजानुः कृत्वा तु दुष्कृतमित्यादिमन्त्रम्
माणमंत्रेषु ब्रह्मणैः पठितेषु तमेनमइत्यस्यचार्यज्वलदग्निशिरोदेशेदद्यात्॥ आदिसपुराणे
॥ सगोत्रजैर्गृहीत्वा तु चितामारोप्यते शवः॥ अधोमुखो दक्षिणाभिचरणास्तु पुमानपि॥ उ
त्तानदेहा नारीं तु सपिंडैरपि बंधुभिः॥ कूर्मपुराणे॥ दुर्बलं स्नापयित्वा तं शुद्धचैलाभिसंवृ
तं चन्दनोक्षितसर्वांगं सुमनोभिर्विभूषयेत्॥ हरिद्रोपि न दग्धव्यो नग्नः कस्यां चिदापदि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

केनापिवस्त्रखंडेनच्छादितव्यः प्रयत्नतः ॥ तस्यालीर्षोच्चारणानन्तरं दाहे ॥ देवाश्चाग्निमुखाः
७५ सर्वेगृहीत्वातुहुताशनं ॥ गृहीत्वापाणिनातेनैवमंत्रेणैतदुदाहरेत ॥ ज्वलमानंततोवन्हिंशिरः
स्थानेप्रदापयेत् ॥ चातुर्वर्णस्यसंस्थानमेनंभवतिपुत्रिके ॥ एवंचस्त्रीदाहप्रक्षेपिनरंपंचत्वमा
गतमित्येवप्रदर्शनीयंनतुनारीमित्यूहः ॥ निःसन्दिग्धार्थमत्रातिपरिकालिंगेननरस्तावच्छेनस
मान्यतोविनियोगविधतेः प्रयाज्ञादिजादुर्दलेनविभक्तिलिंगेनसंकोचस्यानाप्यत्वात ॥ अ
तोविभक्तेः प्रयोगसाधुत्वात् ॥ नचैवंस्त्रियादिनावहुत्वादस्याभिर्विवेकाणांवेषपंक्तिनमंत्रसंधेय
तत्रैवेति ॥ ततः किंचिच्छेषलक्षणांयथास्यात्तथादग्ध्वावटैकादिक्षतांगारखदाहस्थायेना
स्थिसंचयनपर्यन्तंरक्षेत ॥ ततः प्रादेशमात्राः सप्तकाष्ठिकादग्धेकृत्वाएकैकवारंअग्निंम

रक्षिणीकृत्यकुठारेणोल्मुकोपर्येकैकंप्रहृत्यक्रव्यादायनमस्तुभ्यमितिपठित्वाएकैकांकांष्ठिकांचि
ताग्नौप्रक्षिपेत ॥ यथाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे ॥ निःशेषस्तुनदग्धव्यः शेषंकिंचित्परित्यजेत ॥ ग
च्छेत्प्रदक्षिणाः सप्तसमिद्भिः सप्तभिः सहदेयाः प्रहाराः सर्वेवकुठारेणोल्मुकोपरि ॥ क्रव्यादा
यनमस्तुभ्यमितिजपंसमाहिते ॥ नावेक्षितव्यः क्रव्यादोगन्तव्यावत्ततोनरैः ॥ निःशेषस्तुनद
ग्धव्यइत्यनेनकिंचिदवशिष्टमस्थिसंचयनार्थंरक्षणीयमितिदर्शयतिनच्चरक्षणंवटैकादि
क्षतांगारदाहस्थायेनैवअरक्षितंस्यादितितथात्वमाचप्रदक्षिणाः सप्तपद्धतौ[illegible]स्यपो
[illegible]काष्ठिकास्तुप्रादेशपरिमाणाएव ॥ दग्ध्वा[illegible]नस्तेनंप्रादेशाः काष्ठिकालघ्वा ॥ सप्तप्रदक्षि
णाः कृत्वाएकैकान्तुविनिःक्षिपेदितिप्रचेतोवचनात ॥ क्रव्यादायइतिक्रव्यादपदेनक्रव्यमत्ती

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१७५ तिनुसमा चितामिरमिधीयत इति ॥ अश्वत्थानुमरणं पुहिसं माह्यतेन तत्र स्थितदानीमेवात्रायं प्रयो
गः ॥ भर्तरि मृते पुत्रादिः पूर्वोक्तक्रमेणाशिरोदेशे वह्निं दत्त्वा प्रज्वालयेत् ॥ ततः साध्वी यथाविधि स्ना
ता रिहितसितधौतवाससौ गंगा आचान्ता प्राङ्मुखोदङ्मुखो वा ताम्राद्यन्यतमं पात्रं जलपूर्णमा
दाय सङ्कल्पं कुर्यात् ॥ नमोऽद्येत्यादि अमुकगोत्रा पाः श्री अमुकी दास्यापावद्ब्रह्मसमकालाव
च्छिन्नपतिलोकाधिकरणकपतिसहितस्वर्गवासकामा भर्तृचितानलप्रवेशनमहं करिष्ये
॥ इन्द्रचतुर्दशाधिकारावच्छिन्नकालीनभर्तृलोकाधिकरणकभर्तृसहक्रतत्वकामा वा संक
ल्पयेत् ॥ ततः सूर्यादिदेवताः प्रणम्य प्रदक्षिणीकृत्य ज्वलदग्निं प्रविशेदिति ॥ यथा विष्णुः ॥ मृ
ते भर्तरि सहगमनं वा रोहणं वा ॥ तथा ब्रह्मपुराणे ॥ मृते भर्तरि तत्स्त्रीणां नान्या विद्यते गतिः

यथा भर्तरि योगाग्नि राहसगमनं भवेत् ॥ अंगिराः ॥ मृते भर्तरि या नारी समारोहेद्धुताशनं ॥ सारुंध
तीसमाचारा भर्तृलोके महीयते ॥ तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च यानि रोमाणि मानुषे ॥ तावत्कालं वसे
त्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ॥ तथा ॥ क्रीडते पतिना सार्द्धं यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ ब्रह्महा वा कृतघ्नो वा
मित्रहा वापि यो नरः ॥ तं वै पुनाति सा नारी [illegible]ांगिरसभाषितं ॥ साध्वीनामेव नारीणामग्निप्रपतनाद
ऋते ॥ नान्यो धर्मो हि विज्ञेयो मृते भर्तरि कर्हिचित् ॥ एतेन भर्त्रग्निप्रवेशनस्य वाचनिकः यत्तु भर्त्रा सह
सुप्ता पश्चाद्दग्ने नाग्निना दग्धाते तन्नैवं तत्र राह्न का[illegible]चमस्तवा पत्नीति पतिदेह प्राप्तो तत्तत्पादु
कादिकं हृदये निधाय पूर्वोक्तविधिनाग्निं प्रविशेत् ॥ यथा ब्राह्मे ॥ देशान्तरे मृते तस्मिन् साध्वी तत्पा
दुकादिकं ॥ निधायोरसि संशुद्धा प्रविशेज्जातवेदसं ॥ [illegible] नारी न भवेत्तत्र पातकं ॥

॥७६॥ अहाशौचं निहन्तेषि द्यात्स्नानं मासोपि शास्त्र वरितिः॥ अन्यानुमता पान्ते र्वा संतै कृम्य गोमापन्नं स्याद्धं तथा
॥ निष्पन्नरस्मजाया अपि मन्नं स्मतति यावेवस्मां दुभिति दूषं प्रमाणाभूस्संकस्तत रूप श्रुति प्रामाणि
क संग्रहे प्य हृद्दत्वादिति॥ अनतीत द्विवर्षं तु मतेन गन्यमा साहि भिरस्लंकृत्य अहरहनीय मानो
गामध्वं पुरुषं पश्मूत्ना वैवस्वतोनत्यनि सुरापाइवदुर्मतिरिति यमगाथां पठितव्यतिहि जेन मन
म इति पठित्वा शातपः श्रुचि देशे निखनेयुः॥ तथाह याज्ञवल्क्यः॥ ऊनद्विवर्षं निखनेन्न कार्यं
मुदकं ततः॥ आश्मशानादनुव्रज्य इतेराजेतिनिर्मितः॥ यमसूक्तं तथागाथां पठद्भिर्लौकिका
ग्निना स च दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्या वृतान्न वरिति॥ यमसूक्तं॥ अहरहर्नयमा न इत्यादिगा
यकं मध्य पठितं तदुभयत्रापि समव्यन इतिपश्चाद्यत्नं ग्रहानुसारणान्वितो मंत्रःगौड संग्रहे

सूत्र एव द्वैगो गोरवं पठद्भिरित्यस्य दग्धव्य इत्यनेनान्वयस्य योग्यत्वादूनद्विवर्षे खनने मंत्रार्थ इति अयमे
वपक्षो युक्त इति विद्वेशमरणे अस्थ्नामलाभे षष्ट्यधिक शतत्रयपीमपि षष्ठी एर्णास्ते्रैः पुरुषमाकृतिं विधा
य दग्धव्यः॥ यथाश्वलायनगृह्य परिशिष्टं॥ अस्थिनाशे पलाशवृन्तानां त्रीणि षष्टिशतानि पुरुषमाकृतिं नि
र्मिंकृत्वा अशीत्यूर्णाः शिरसि ग्रीवायां दशयोजयेत् उरसि त्रिंशतं दद्यात् त्रिंशतं जठरे तथा॥ बाहुभ्यां च
शतं दद्यात् द्यांगुलि भिर्दश॥ द्वादशार्द्ध वृषणयो रष्टार्द्धं शिश्नं एव तु॥ उरुभ्यां त्रिंशतं दद्यात् त्रिंश
तं जानुजंघयोः॥ पादांगुलिषु च दश एतत्प्रेतस्य लक्षणं॥ ऊर्णास्त्रेणासंवेष्ट्य यवपिष्टेनलेपयेत॥
षष्टिशतानि षष्ट्यधिक विंशतीनि॥ जानुजंघयोर्मध्य इति शेषः अयं च पलाशपत्रमयः प्रतिकृतिः
शरपत्रैः कृष्णमृगचर्मणाकर्णास्त्रेणावेष्टितं वा दिह्य वेदें नमिश्रैः कल्पिता कार्यां तथा चादि

॥७७॥

न्यपुराणे॥ तदलाभे पलाशोत्थैः पत्रैः कार्यः पुमानपि॥ शतैस्त्रिभिस्तथा षष्ट्या शरपत्रैर्विधानतः॥ वेष्टितव्यस्त
थायत्नात्कृष्णसारस्य चर्मणा॥ ऊर्णासूत्रेण संवेष्ट्य पुनस्तस्य तथा शरे॥ सपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्लेपयेत्तत
तोऽग्निना॥ तदभावे अस्थ्यलाभे॥ अत्र पलाशोत्थैः पत्रैः पुरुषाकारं कृत्वा कृष्णसारचर्मणा वेष्टयित्वा तदुपरि
मेषलोम्ना वेष्टयित्वा यवपिष्टेन प्रलेपयेदिति॥ केचित्तु शरपत्रादिभिः पुरुषप्रतिनिधिं कृत्वा शिरःप्रभृत्
न्तमांगेषु पलाशपत्राण्यासमाहुस्तद्विप्रमाणकमिति॥ अत्र च पर्णनरदाहानन्तरं त्रिरात्रमशौचमिति॥ अ
योरकरणादि॥ येन दाहानंतरं सर्व एव शवस्पृशः शवानुगन्तारश्चितायां वामावर्त्तेन पण्वर्सं प्रेतास्त्रिमन्त्र
वलोकमानाः नदीप्रवाहजलं ज्येष्ठपुरःसरा गत्वा परिहितवस्त्रप्रक्षालने पुनः परिधाय जलं प्रविशेयुः॥ त
तः श्यालकमन्यंवा उत्तरदानस्य मया चेत उदकं करिष्याम इति॥ स च शतवर्षं प्रेते कुरुध्वमिति॥ अन्यत्रतु

कुरुध्वंमैवं पुनरिति ब्रूयात् ततो पसव्या दक्षिणामुखा एकवस्त्राः ओं अपनः शोशुचदघमिति मंत्रस्थानेन मोत
मइसमिधाय वामहस्तानामिकया अप आलोड्य दक्षिणातो नीत्वा सकृन्निमज्य गात्राणि नो घर्षयेयुः॥ य
हस्तु पितृपक्षारार्थे त्रिरप्येवं तर्पयेत॥ स्त्रियास्तदं करणे अमुकगोत्रे प्रेते अमुकदासीति विशेषः इसनेनसि
हौ सर्वग्रहणांशवानुगन्तृणामपि ग्रहणार्थमिति पाश्चात्याः स्नानार्थगमनेचितां वामयाह स ज्येष्ठपुरःसरा
एव कुर्युः॥ यथा स्वल्पायनः॥ सव्याहतो व्रजन्तनवेक्ष्यमाणं पत्रोदकमवहंमवतितत्प्राप्य सकृन्नद्याएकं
जलांजलिमुत्सृज्य तस्य नाम गोत्रे गृहीत्वोत्तीर्णान्यानि वासांसि परिधाय सकृदेवापीड्य उदगाशानि विसृज्या
सतेइति सव्यश्चावर्जन्त इति सव्याहतः अत्रोदकमवहंमवतितत्प्राप्य सकृन्निमज्य एकं जलांजलिमु
त्सृज्य तस्य नाम गोत्रे गृहीत्वोक्षितस्नेनतथा॥ एव यत्रैदेशे शीतो नास्तीन्यु कंगन्नद्याचनेज्जानदीति प्रार्थ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१०८

नापनेरश्नीनान॥ तस्याप्येतदनन्तरं गात्रस्थवस्त्रं प्रक्षाल्य परिधानमपि त्रेयं॥ कौरेदं स्नानं तु प्रक्षाल्य तेनैवा
च्छादितस्नानः॥ कर्तव्यं ते सचेलं तु स्नानं सर्वमलापहमिति॥ बह्वृचपुराणवचनात् सकृदुन्मज्जेत्स
विशेषमाह पारस्करः॥ सम्प्रयुक्तं मैथुनं च याचेरन्तुदकं॥ करिष्यामाण इति कुरुध्वं मा चैवं पु
नरिसुशत वर्षं प्रेते कुरुध्वमेवेति तस्मिन्निति प्रार्थिते जसर्वै ज्ञातयो भावयन्ति॥ सम्प्रकप्रयोगस्तु सम्
संप्रयुक्तः मिथुनं स्त्रीपुंसौ तदुभयसम्बन्धी श्यालकादिमैथुनस्तं याचेरन् प्रार्थयेरन् किमित्याह उ
दकं करिष्यामहे इति तत इति प्रार्थितेन श्यालकादिना अशत वर्षं प्रेते कुरुध्वं मा चैवं पुनरिति इ
नरस्मिन् शत वर्षं प्रेते कुरुध्वमेवेति ऽभिहित इति शेषः॥ भवयन्ति स्नानादिक्रियामिति शेषः यथा
स्नानं तथाह सर्व एव एकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्यानामिकया अप आलोड्य अपो नः शुशो

चदघमिति दक्षिणामुखा निमज्जन्ति॥ प्रेतायोदकं सकृत्प्रसिंचन्त्यसावपनद इति॥ अप नः शोशुचद
घमिति मंत्रेण दक्षिणाह स्नानामिकया अपः प्रसिप्य स्नानं यद् इति आसाविति संबोधनपरोपलक्ष
णान पराप्रकाशकत्वेन योग्यतयानहस्वेति प्रयोक्तव्यं अत्र नमः इत्यत्र उपतिष्ठतामिसेवचाच्यं
स्वधा प्रयोग योग्यतायाः पितृत्वप्राप्ते स्नानत्वेन तं स्थानाभिषिक्तनमः प्रयोगाद्योगात् एतन्म
लकमेव आह प्रकरणीयं प्रेतानन्तनाउगोत्राभमुष्य प्रमुतन्तर्जेदुपतिष्ठतामिति लिखिष्यमान
वचनमपि अत्रोपतिष्ठतामि सस्य सागाप्रकाशकत्वेन मयादीयतेन वोपतिष्ठतामिति स्वगति
सोपानादि सकलमैथिलसंग्रहे उदरूपतेन तच्चिन्सं बहुपुर्के शासनाद्यं गंधाद्युत्सर्गपिण्डदा
नादिचाकाविवादकृतु ग्निस्मृतिषु तथा नोपसंभारः [illegible] सामाम्नुतेरुत्सृजेद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

७९ पतिष्ठताम्मितिविशेषश्रुसापह्नर...यन्त्यायेन ना...प्रकारः कस्मान्निरुद्धकत्वं किंचेममेदमिति
स्वीकारभावान्नस्यास्वामित्वाभावात्तदुद्दिश्यकसागस्यदानत्वाभावाद्दीयत इत्यत्र लक्षणा च अ
यत्वेशब्दप्रयोगो प्रयोजनं। विनानेत्येनेनियत् किंचिद्देनददिति सहस्रेकांजलिदानमावश्यकं
अंजलित्रयदानेनतु फलातिशयः दक्षिणाभिमुखैर्देयं तस्यांजलित्रयमिति ब्रह्मपुराणोदर्श
नादिति एवं तर्पणं समाप्यजलादुत्थाय तदार्द्रवासः परित्यज्य वासोन्तरं परिधायाचम्य मृदुशाद्व
लोपविष्टा मानुष्ये कदलीस्तम्भनिःसारे सारमार्गणं ॥ यः करोति स संमूढो जलबुद्बुदसंनिभे
पंचधासत्वतः कायो यदि पंचत्वमागतः॥ कर्मभिः स्वशरीरोत्थैस्तत्र का परिदेवना ॥ गंत्री वसुम
तीनाशमुदधिर्दैवतानि च। फेनप्रख्यः कथं नाशं मर्त्यलोको न यास्यति ॥ इत्यादिना इतिहासेन

शोकापनोदनं कुर्युः ॥ न क्रन्देयुर्न्नेच श्लेष्माश्रुणी मुंचेयुरिति ॥ उत्तीर्य निवासांसीसादि पूर्वलिखिता न्या० १
श्वलायनवचनात् ॥ तथा याज्ञवल्क्यः॥ कृतोदकान्समुत्तीर्णान्मृदुशाद्वलसंस्थितान्॥ स्नाता
नुपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः॥ मानुष्ये कदलीस्तम्भे ... कोपेतो ... वश
॥ अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्या प्रयत्नत इति॥ ततः प्रेताधिकारी लघुद्दहस्तपुरुषान्तरमथवा
स्वान्ततनमन्मयघटेन जलमानीय रात्रौ चेद्दाहसमाप्तिस्तदा दिवा दिवा चेत्तदा रात्रौ कार्यानुरोधा
त ब्राह्मणानुमतो वा लघुरः सारण्यमप्रविश्य स्वगृहद्वारि देवलायनेती र्थजलसमीपे वामनि
कपापिंडस्थानं दक्षिणेन च मोटकमादाय तेनोदकेन अमुकगोत्र प्रेतामुकदासावनेनिक्ष्व तु राम:
भ्यं तत्पतिष्ठतामिति ... शोपरि अवनेजयेत् ॥ ततस्तिलफलमधुघृतान्यश्मनीदियुक्तमामा

न्नप्रमृतित्रयघटितंपिंडमसम्भवेकेवलतिलमिश्रंवापिंडंगृहीत्वाअमुकगोत्रस्यप्रेतस्यामुकश
॥८०॥ कदासस्यैतत्प्रथमंशिरःपूरकंपिंडमुपतिष्ठतामितिअवनेजनस्थानेदद्यात्॥ ततःपूर्ववदेव
अमुकगोत्रप्रेतामुकदासावनेनिक्ष्वतुभ्यमुपतिष्ठतामितिपुनरवनेजयेत्॥ ततःप्रेतमुद्दि
श्यतूष्णींपिंडंगंधपुष्पधूपदीपताम्बूलादीन्दत्वाऽमुकगोत्रप्रेतामुकदासएतदूर्णातन्तुम
यंवासस्तुभ्यमुपतिष्ठतामितितन्तोर्णातन्तुमन्त्रजपंदद्यात्॥ ततःपिंडसमीपेतिलतोयपूर्णम्
न्मयपात्रंनमोऽमुकगोत्रप्रेतामुकदासएतत्तिलोदकपात्रमुपतिष्ठतामित्युक्त्वास्थापये
त्॥ ततःआचाम्यतत्काकबलिदानंकृत्वासर्वमेवंपिंडादिकंतोयेक्षिपेत्॥ ततउपलिमायां
भूमौमासंपाणियंत्रीपंचनिधायनमोअमुकगोत्रप्रेतामुकदासएतन्मासंतुभ्यमुपतिष्ठतां

एवंपाणीयादिकमुत्सृज्यदद्यात्॥ तदुक्तंब्रह्मपुराणे॥ मृन्मयंभोगाडमादायनवस्त्रान्तःसुसंयतः॥ ल
गुडंसर्वदयत्नाद्गृहीत्वातोयमानयेत्॥ लगुडंगृहीत्वसंत्रायगामिपुरुषहस्तेनेतिशेयं॥ तोयान्त
स्तुततोगच्छेद्गृहीत्वापुरुषंपरः॥ गृहीतलगुडंयत्नात्सर्वदुष्टनिवारणंइतिब्रह्महस्तेनेतोव
चनादितिपारस्करः प्रेतस्वदर्शिनोग्रामंप्रविशेयुरन्॥ अत्रदर्शमात्रारोचिरादिसंस्थितं
ग्रामप्रविशेयुरितिप्रकृतेहारीतः॥ ब्राह्मणान्नमभावेति॥ तथाशंखलिखितौ॥ उत्तीर्यप्रेत
स्पृष्टानुदकंवासांसिपरिधायेतराणिस्वगृहद्वारेतस्मैप्रेतायपिंडंदद्युरिति॥ तथाप्रवास
दौस्वगृहासंभवेदेवतायतनेपिंडंदद्यादिसारभूनःपुच्छ॥ फलमूलेश्वपयसाशाकेन
चफलेनचाथिनामिश्रंतदर्दभैश्चपिंडंदक्षिणतोहरेत्॥ द्वारदेशेप्ररानयोर्देवतायतनेथवेति

॥८२॥ ॥ तथ्र भविष्ये दीपहूत्वं नदेवास्य हस्ताहकं॥ तिलमिश्रं त्विति तु शाद्वे॥ लधारोतिनिमिश्रमवस्थामिसर्थे॥ त
दसंभवे तु जलसमीपस्याहपलस्य॥ मत्स्यपुराणे॥ प्रतीमूतस्य सततं तु विपिंडं जलं तथा॥ सतिलं सकु
शं दद्याद्बहिर्जलसमीपतः इति॥ तथा ब्रह्मपुराणे॥ सपवित्रैस्तिलैर्युक्तां केशकीटादिवर्जितां॥ द्वारदेशेत
तः क्षिप्त्वा गृह्णात्मा गौरमृत्तिकां॥ ततः पश्चात्स्वरे दर्भान् याम्याग्रान्नदेशसंभवान्॥ दर्भास्तरणं च उपलिप्य
दिरवांछलेतिध्येयं॥ पिंडयज्ञावृता देयं प्रेतायान्नं दिनत्रयमित्यनेन याज्ञवल्क्येन पिंडपितृयज्ञेतिकर्तव्यता
तिदेशादिति॥ तथा॥ ततो वनेजनं दद्यात्संस्मरन् गोत्रनामनी॥ दद्यात्प्रेताय पिंडं तु दक्षिणाभिमुखस्थितः॥
फलमूलगुडक्षीरतिलमिश्रं तु कल्पितं॥ अर्घ्यैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैस्तोयैः सुशीतलैः॥ ऊर्णातंतुमयैः शु
द्धैर्वासोभिः पिंडमर्चयेत्॥ यावत्तिष्ठावराकाशे पिंडस्तोयमयी शिखा॥ तावत्तत्संमुखं तिष्ठन्सर्वतो ये क्षिपेत्तत

दिवसे दिवसे पिंडो देय एवं क्रमेण तु॥ अत्र पिंडदानवाक्ये केवलं षष्ठ्यंतः गोत्रनामनी योज्ये॥ न स्वधां तु प्रयुं
जीत प्रेतपिंडे दशाहिके॥ भाषितैतत्तु वै पिंडं यत्तदन्नस्य पूरकमिति ऋष्यशृंगवचनात् स्वधाशब्दस्य पितृद
त्तिस्त्यागपरत्वेन प्रेतस्य पितृत्वाभावान्निवृत्तिरिति सायमूलं न स्वधां तु प्रयुंजीतेति वचनमनो दशाहिकपिंड
इति विवक्षितं॥ अतो दशाहिकग्रहणात् इतरत्र स्वधाप्रयोगो अनुज्ञात इति सतिचिन्त्यं॥ ऊर्णातंतुदानम
पितृस्त्रीमेवाद्यो दिसाहचर्यादिति मैथिलास्तन्मन्त्रं अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः एतत्ते इति ब्रह्मपुराण
वचनेन प्रेतस्त्रस्त्रादानेवाक्यरचनाया उक्तत्वाद्दिकृतावपि सत्त्रस्थानाभिषिक्तो ऊर्णातंतुं वा तत्थैव मा अप्य
त्वादिति॥ तथा॥ एकं त्रयं जलिं त्वेवं प्रथमेऽहनि दीयते॥ द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीं श्चतुर्थे चतुरस्तथा॥ पंचमे पं
च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च॥ अष्टमेऽष्टौ नवमे नव दशमे दश॥ एन स्यु पंच पंचाशत् तोयस्यांजलयः क्रमा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥८५॥ तत्तोपपात्राणितावन्तिसंयुक्तानितिलादिभिरितिअत्रचप्रेतायपिंडंबहिर्देशात्स्वगृहसंभवविवर्जितमितिवचना
त्अत्रपितरोऽमीमदन्तःपितरस्सारियाकमंत्रनिरासःदर्भवर्जितमितिअसंस्कृतप्रमीतायमिप्रायं॥अ
हुप्रमीतायेचात्येगर्भाद्विनिःसृताः॥प्रमीतायेचाप्यसंस्कारास्तेषांभूमौप्रदापयेदितिहारीतवचनात्॥अ
न्येषांतुकुशेष्वेचप्रेतस्योदकनिर्वपणांकृत्वापिंडमेकंकुशेषुदद्युरितिविष्णुवचनात्॥स्वकुशत्वसिद्धे
न्तथाप्रकृतौःगृहीत्वाचेतस्मैप्रेतायनिर्वपेयुःभूमौमासंपानीयंचोपलिप्तायांदद्युरिति॥भूमौपिंडं
चयाविसर्थः॥प्रकृत्वात्तत्तसपिंडादिकमप्सुनिक्षिप्यभूमिमवलिप्यप्रेतनामगोत्राभ्यांमासादिदान
मित्युक्तंभवति॥तथामहाभारते॥ तिलान्तकजलपपानीयंदीपंददत्तनाग्रतः॥ ज्ञातिभिःसहयोदत्तंप्रे
तस्प्रेतस्पदुर्लभमिति॥ ततःसायंगृहद्वारिप्रेतमुद्दिश्यमृन्मयपात्रेजलंक्षीरंचशिक्यादौविहायसि॥दि

नमेकंदेयंफलातिशयार्थंयावदशौचमितिप्रयोगस्तु॥ नमोऽमुकगोत्रप्रेतामुकदासात्रस्नाहिदंपिवे
ति॥तदुक्तंयाज्ञवल्क्येन॥पिंडयज्ञावृतादेयंप्रेतायान्नंदिनत्रयं॥जलमेकाहमाकाशेस्थाप्यंक्षीरं
चमृन्मये॥इति॥तत्रपरिदिवाराद्यादिकेसमाप्तेतदानदरहरेवजलक्षीरदानंरात्रौचेत्तदापरेद्दिन
इति॥एकाहमित्यावश्यमित्यर्थः॥यत्तुमत्स्यपुराणे॥तस्माद्देयमाकाशेदशरात्रंपयस्तथा॥सर्वपा
पोपशान्त्यर्थंमध्वश्रमविनाशनमिति॥दशरात्रंक्षीरस्थापनंतदधिकंप्रेतोपकारार्थमेव॥अत्रचया
ज्ञवल्क्यः॥प्रेतायेतिग्रहणंतत्तथात्तेनोद्दिश्यत्वबोधनायेति॥अथगृहप्रवेशादिः॥तत्रयाज्ञवल्क्ये
वरणौवाग्माल्लरणात्रमत्याग्रेसंप्रविशन्तितदानीरक्षीरमरस्तेरअन्यथोक्तक्रमादेवगृहद्वारमाग

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥८३॥

न निम्बपत्राणि दन्तैः खंडयित्वाचम्य दशिगायाणिना शमीपापं शमयत्विति ब्राह्मणपाठानन्तरं
नमद्दसनेन शमीं स्पृष्ट्वा अग्निर्नः शर्मयच्छत्विति द्विजपाठानन्तरं नमइस्पर्शं सोतिरितिद्विजपा
ठानन्तरं नमइसेनेन मध्ये स्थित्वाच्छागदर्षो स्पृशेदिति ततो दूर्वाग्रप्रवालघृतजलगोमयगौरश
र्षपान् स्पृष्ट्वा अश्मेव स्थिरो भूयासमिति द्विजपाठानन्तरं नमइसप्रसनिपदं स्त्वाग्रहं प्रविशेयुरि
ति॥ यदाह याज्ञवल्क्यः॥ इति संचिन्त्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः॥ विदश्य निम्बपत्राणि निय
ता द्वारि वेश्मनः॥ आचम्याथाग्निमुदकं गोमयं गौरशर्षपान्॥ प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वाश्मनि प
दं शनैः॥ प्रवेशनादिकं कर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपीति॥ इति पूर्वोक्तशोकापनोदपरामर्षः॥ निम्बप
त्राणीति कपिंजलाधिकरणन्यायात् पत्रत्रयपरं समालभ्य स्पृष्ट्वेत्यर्थः॥ अत्र प्रेतसंस्पर्शिनाम

पीत्यनेन भिन्नकुलानामपीत्युक्तमिति॥ शंखलिखितौ॥ पश्चाद्दूर्वाप्रवालानग्निमजं वृषभं चाल
भ्य प्रविशन्तो घृतं गौरशर्षपैः मूर्द्धानमंगानि चालभेरन्निति॥ पश्चादिति गृहद्वारि पिंडं दद्युरिति प्रकृ
तपिंडदानादित्यर्थः स्पर्शश्चात्र स्मारीनां समंत्रकः स्यादन्येन वाच्यः॥ शमीमालभन्ते शमीपापं शमय
त्विति अश्मानमालभन्ते नेमिति वस्थिरो भूयासं अग्ने अग्निमग्निर्नः शर्मयच्छत्विति योमिसन्तर
गामजं चोपस्पृशन्त इति अन्तरेति वृषभाजयोर्मध्ये स्थित्वा उभौ स्पृशेयुरित्यर्थः॥ एतच्च प्रियादिद
नक्रमेणादिनानि नवमदशमपिंडदानानु त्रिंशत्तमेदिने पूर्वोक्तरीत्या समापयेत्॥ मृदुस्पर्शनं
पिंडो मासे पूर्णेन्हि दीयते॥ इति ब्रह्मपुराणवचनात्॥ प्रेताय पिंडमूढ्वा यदिनात्पष्टेन वाय वा॥ स
म्पूर्णे तु ततो मासे पिंडशेषं समापयेदिति॥ इत्यादि च ना वचनादिति॥ अत्र व्यायं विशेषः॥ द्वितीय

॥८५॥ पिंडेक र्णौ शिरा नासिका प्ररकं द्वितीयं पिंडमिति वाक्येतो यांजलि पूर्णपात्र दशदानं च विशेषः॥ तृ
तीय पिंडेन गल्लांश भुज वक्षः प्ररकं तृतीयपिंडतोयांजलिः पात्रत्रयं चतुर्थेन नाभिलिंग गुद प्ररकं च
तुर्थपिंडमिति तोयपात्रपूर्णा चतुष्टयं च पंचमे जानुजंघापाद प्ररकं पंचमं पिंडं तोयपूर्णानि
पंचपात्राणि षष्ठे सर्वमर्म प्ररकं षष्ठं पिंडं तोयपात्राणि षट् सप्तमे सर्वनाडी प्ररकं सप्तमं पिंडं
तोयपात्राणि सप्त अष्टमे दंतनखलोमादि प्ररकमष्टमं पिंडं अष्टौ तोयपात्राणि नवमे
वीर्य प्ररकं नवमं पिंडं नव तोयपूर्णपात्राणि दशमे पूर्णदेहतृप्तता क्षुद्विपर्यय प्ररकं दश
मं पिंडं दश तोयपूर्णपात्राणीति॥ अन्यत् सर्वं समानं प्रथमपिंडेन॥ प्रथमपिंडद्वये रव
सर्वेपि दातारो याः प्रथमे दिने यद्द्वयंतरे वस्या दशाहिकं॥ इति प्रागुक्तमानादिति॥ तथा कु

मेपुराणे॥ शिरस्त्वाद्येन पिंडेन प्रेतस्य क्रियते सदा॥ द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः॥ गल्लांशभुजव
क्षांसि तृतीयेन तथा क्रमात्॥ चतुर्थेन तु पिंडेन नाभिलिंगगुदानि तु॥ जानुजंघे तथा पादौ पंचमेन
तु सर्वदा॥ सर्वमर्माणि षष्ठेन सप्तमेन तु नाडयः॥ दंतलोमाद्यष्टमेन वीर्यं तु नवमेन तु॥ दशमेन तु
पूर्णत्वं तृप्तता क्षुद्विपर्ययः॥ तथा॥ भाषैवेन च चैव पिंडं प्रतरद्रतस्य प्ररकमिति अत्रापि प्ररकमिसन्न
न कर्णाक्षिपाद प्ररोयं प्रामाणिकः॥ अत एव विष्णुधर्मोत्तरे॥ प्रेतपिंडैस्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति मा
नवः॥ भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः॥ प्रेतपिंडा न दीयंते यस्य तस्य विमोक्षणं॥ श्मशानि
के भो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते॥ तत्रास्य यातना घोराः शीतवातातपोद्भवा इति॥ स्वाशौचे तु त्र्यहः पि
ण्डः प्रथमे ह्नि देयाः द्वितीये चत्वारः तृतीये त्रयः [illegible] एकस्मिन्दिने दशपिंडा देयाः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥२५॥

इति॥ तथाह शातातपः॥ अशौचे च क्रमेणास्य पिंडं दद्यात् दशैव तु॥ प्रथमे दिवसे देयास्त्रयः पिंडाः समाहि
ते॥ द्वितीये चतुरो दद्यादस्थिसंचयनं तथा॥ त्रींस्तु दद्यात्तृतीयेऽह्नि वस्त्रादि क्षालयेत्ततः॥ एतच्चाशौचा
दिपावदशौचान्तस्तोपलक्षणार्थमस्थिसंचयनं तत्थेमपि चतुर्थाह्नविहितस्याद्यंगस्पर्शाद्युपल
क्षकमविशेषादिति॥ तथा ब्रह्मपुराणे॥ सद्यः शौचेपि दातव्याः सर्वेपि युगपत्तथा॥ अनेकाहाशौ
चेपि दद्यात् पूर्वमाद्यादके दिन एव दशपिंडदानमिति अत्र च सर्व एव सपिंडा मरणादिनावधि त्रिरात्रम
शक्तावेकरात्रं एकभक्तं वा मात्रीरन् असत्तात एकेकेकाले नात्रतोनान्ततो न दिवा वैवर्जेरन्यावदंगा
स्पृश्यत्वमक्षारलवणान्नाशनाः स्वहादिकं विनाभ्रमो आस्तरशायिनो मलिना भोगवर्जिता भवेयुः
मातापित्रोः स्त्रियाः पत्युश्च महागुरूणां मरणे मृतकान्तरतीयदिनपर्यन्तमक्षारलवणादिकं स

र्वे सपिंडा यावदशौचमनामिषं दिने कवारं पत्रपुटे पाणौ वा भुंजीरन् नैत्यं कर्म न कुर्युः पंचमसप्तमनवम
दिवसे मिलित्वा वहिः स्नानं कुर्युः तिलोदकं च दद्युः ज्ञातिभिः सह भोजनं चतुःपथश्मशानाध्वगदेहु
हीपदानं जागरणादिकं च प्रेतोपकारार्थं कुर्युरिति तथाह वशिष्ठः॥ अघमर्षणेन ऽहमनस्त्वनाआ
सीरन्निति॥ अयं पापं अशौचरूपं असम्बन्धि अस्तु रेकटादविसर्थः॥ नैतस्यां रात्रावन्नं पचेयुः
॥ अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुश्च ते त्र्यहमिति॥ अशौचान्तस्याद्ये मांसदानं यद्विहितं त्रिरात्र
मक्षारलवणान्नाशिनो द्वादशरात्रं वा महागुरुष्विति॥ अत्रान्नपाकाभावादेव तद्दहरूपवासः
प्रतीयते॥ अत्राप्यशक्तौ दाहदेवेन वापः॥ क्रीत्वानीय प्राप्य गृहमेकान्नलवणामेकां रात्रिं भुंजीर
न्निति॥ तथा मनुः॥ अक्षारलवणान्नाः स्युर्निमज्जेयुः [illegible] महागुरुष्विसत्वा

॥८६॥ स्मैषोः [illegible]मित्याह॥ बौधायनः॥ [illegible] ॥शौचे [illegible] कटमुपासीरन्निति॥
कटं शवं न तत्कर्मोपासीरन्नित्यर्थः॥ तथा गौतमः॥ नमोसेमस्य पेशमशानमिति श्रोचानभ्या
दे मोसशानं यद्धिहितं तन्पर्यन्नमित्यर्थः॥ तथा विष्णुपुराणे॥ दिवा च भक्तं भोक्तव्यममांसं मनु
जर्षभः॥ दिवानिनत्रेवेच्छातः कर्त्तव्यं विप्रभोजनं॥ दिवानीत्यनन्तसंयोगे हितीयावशात्य
वरशौचं शक्तेन विप्रभोजयितव्याइत्युक्ते इच्छात इत्यभिधानात्प्रेतोपकारेच्छायामावश्य
कमित्युक्तं॥ तथा हारीतः॥ कालोपसपाणयोः स्वः शायिनोऽध उपवेशिनः एवं पिंडमुदकां
जलिं च॥ निरस्य पाणिभुपर्णपुटेषु वाश्नीरन्निति॥ कालोयसंस्नोहमयेच्छरिकादिनत्रयं
दत्तेन वापेपाणिष्विति प्रतिग्रासमन्येन हस्तेन दत्तमेव भोक्तव्यमित्यर्थः॥ पर्णपुटं पत्रघटितं

ण्यादि एतेन कदलीपात्रादावपि भोजननिषेधात्सुतरां तैजसपाषाणादिषु दासः॥ बृहस्पतिः॥ अधः श
य्यामलिनादीनाभोगवर्जिताः॥ दीनाउपवासलघुभोजनादिनाक्षीणरूपाइत्यर्थः मलिनाइति
अंगसंवाहनादिकंनकुर्युरित्यर्थः भोगवर्जिताइत्यनेनन्नसगीतगंधपुष्पसुगन्धितैलाद्यु
पभोगत्यागोपिदर्शितः॥ अंगिराः॥ ब्रह्मचर्यं स्थितो वा सो वर्ज्यमांसाशने चैते॥ ब्रह्मचर्यमै
थुनवर्जनैरितिबहुवचनात्सकलसपिंडानामेव निषेधः॥ तथा याज्ञवल्क्यः॥ संध्यां पंचमहा
यज्ञान्नैत्यिकं स्मृतिकर्म च॥ तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया॥ नैत्यिकं स्मृतिकर्मैवै
वस्तानं दशाहपदं स्वजात्युक्ताशौचकालोपलक्षणं॥ तथा याज्ञवल्क्यः॥ सप्तमाद्दशमाद्वा
पि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः॥ अपनः शोशौचदधमनेनपितृदिङ्मुखाः॥ तथा सक्रंतप्रसिंचत्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥८१॥ दर्कं नामगोत्रेण वाग्यताइति॥ सप्तमादयः प्रथमतृतीयपंचदशमादयो नवमदिने च मिलित्वा
स्नानमुदकक्रियां च कुर्युः॥ अष्टमतृतीयसप्तमनवमेष्विति गौतमवचनात्॥ तथा मरीचिः॥ प्र
थमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा॥ ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतस्य दुर्लभमिति॥ प्रेतस्य
दुर्लभमित्यनेन तदुपकारकमावश्यकमित्युक्तं एतच्च प्रागुक्तपावदशौचभोजनाशक्तविष
यं॥ मार्कंडेयपुराणे॥ तैलाभ्यंगो बांधवानामंगसंवाहनं च यत्॥ तेन चाप्यायते जंतुर्यच्च
चान्यैश्च बांधवाः॥ एतच्च बांधवानां तैलाभ्यंगः चतुर्थदिनात्प्रभृति॥ तथा महाभारते॥ भि
न्नान्तरन्तपाणीयं दीपं दद्यात जायतः॥ ज्ञातिभिः सह भोक्तव्यमेतत्प्रेतस्य दुर्लभमिति॥ एतं
च दीपादिदानं चतुःपथश्मशानादावितिपाश्चात्याः॥ ततएकादशेऽह्नि एकोद्दिष्टं देयं

त्वा श्मशाने गत्वा अस्थिसंचयनं कुर्यात्॥ तदुक्तं ब्रह्मपुराणे॥ चतुर्थे ब्राह्मणानां तु पञ्चमेऽहनि भूभुजां॥
षष्ठेऽह्नि वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परे॥ कर्तव्यं तु नरैः श्राद्धं देशकालाविरोधतः॥ जीवतामपि वर्णानां
संस्पर्शश्चाप्यपक्रमः॥ श्राद्धमस्थिसंचयनकालमिलितं देशकालाविरोध इति विहितदेशकालक्रमेणे
त्यर्थः॥ जीवतां सपिंडानां संस्पर्शे अंगाशौचाभावे इत्यर्थः॥ अयमिति चतुर्थपंचमषष्ठएकादशस्येत्यर्थः
॥ तथा॥ श्मशानदेवतायागश्चतुर्थदिवसे ततः॥ भवन्ति पूजिता यस्मात्तत्र स्थाः शंकरादयः॥ स्नाते सुधे
तवस्त्रे च श्मशानस्य समीपगे॥ स्वजातिविहिते देवे यथाशक्तिसमन्विते॥ मत्स्यं च भांडे पक्षे च सु
केषु च॥ स्वपक्वे भक्ष्यभोज्ये च पायसैः पललैस्तथा॥ फलैः पुष्पैर्वनोत्थैश्च धूपस्रक्याः दादेवता॥ कश्चिद्दे
शानंकृति [illegible] पंचशोभनं॥ दद्यादीपे तथा पाद्यं [illegible] मिते॥ जलपात्राणि पूर्णानि श्मशाना

ते:समन्ततः॥ कश्चिद्दग्धानि सर्वाणि स्वामिषाज्वालितानि च॥ निवेद्येति च वक्तव्यं तैः सर्वैरनहं हतैः॥ नमः
॥८८॥ कृत्वा स्मृत्वा मोदेवे प्रइति सर्वदा॥ येऽस्मिन् श्मशाने देवाः स्मृर्भगवन्तः सनातनाः॥ तेऽस्मत्सकाशाद्
हणन्तु बलिमष्टांगमक्षयं॥ प्रेतस्य च शुभान् लोकान् प्रयच्छन्तु च शाश्वतान्॥ अस्माकमायुरारोग्यं सुखं
च ददन्तेश्वराः॥ एवमुक्त्वा बलीन् क्षीरेणाभ्युक्ष्य वानतैव च॥ विसर्जनं तु देवानां कर्तव्यं च समाहितैः
॥ ततो पत्नीयदेशोऽन्यां शाखामारायवाप्यतः॥ अपसव्यं क्रमाद् दृष्ट्वा कृत्वा कश्चित् स्वगोत्रजः॥ प्रेतस्य
स्थीनि गृह्णाति वह्निसंयोगजानि च॥ पंचगव्येन सुस्नाप्य क्षौमयुग्मेन वेष्टयेत्॥ प्रक्षिप्य मृन्मये
भांडे नवे साच्छादने शुभे॥ अरण्ये वृक्षमूले वा शुद्धे संस्थापयेत्तपि॥ तत्स्थानात्स्थानाच्छनैकै॥ नीत्वा
कदाचिज्जाह्नवीजले॥ कश्चित् क्षिपति पुत्रो वा दौहित्रो वा सहोदरः॥ गृहीत्वास्थीनि तत्स्थानान्नीत्वा

तोये विनिक्षिपेत्॥ तदलाभे सजातीनां दद्यात् एव च पिवा क्षिपेत्॥ ततः सम्मार्जनं भूमेः कर्तव्यं गोमयाम्बु
भिः॥ पूजा च पुष्पधूपाद्यैर्बलिभिः पूर्ववत्क्रमात्॥ भूमेश्चाच्छादनार्थं तु वृक्षः पुष्करकोऽथवा॥
॥ पट्टको वापि कर्तव्यस्तत्र सर्वैश्च बंधुभिः॥ ततः सचेलस्नानं तु कर्तव्यं तैर्विधानतः॥ तथा अस्थी
नि मातापितृपूर्वजानां नयन्ति गंगामपि ये कदाचित् सद्भावकस्यापि दयाभिभूतास्तेषां तु तीर्थानि
फलप्रदानि॥ कलहद्वयं चाप्यथ वर्जयित्वा मातापित्रोर्जन्मभूम्याश्रितं च॥ अस्थीनि चान्यस्य च तत्
स्वयं॥ चदृश्य स्वसमं सततेदुष्कृतं च॥ भागीरथीपत्र यत्रा ति तीर्थे कलहद्वये वापि यदा विपन्नः॥
तदा तदा तत्र तथा स्ववन्धुर्भावेन चास्थीनि विनिक्षिपेच्च॥ स्नात्वा ततः पंचगव्येन सिद्धा हिरण्यसंभृ
ज्यतिले प्स्वयेष्व॥ ततस्तु मृतपिंडघटे निधाय पश्चान्दिशं प्रगतगणो पितॄणां॥ नमोऽस्तु धर्माय वदनं प्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विषपनलं समानीयततःक्षिपेच्च॥ तथोपभासन्नमवेक्ष्य सर्वे सरक्षिणां ब्रह्ममुखायरक्षात्॥ एवंकृतेये
८९ तपुरस्थितस्य स्वर्गगतिः स्यात्त्वमंत्रतुल्या॥ तथा॥ मातुःकुलंपितृकुलंवर्जयित्वानराधमः॥ अस्थी
न्यस्मकुलोत्थस्यनीत्वाचान्द्रायणात्शुचिः॥ महाभारते॥ यावदस्थिमनुष्यस्यगंगांभसिचतिष्ठ
ति॥ तावद्वर्षसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयते गंगातोयेषुयस्यास्थितिष्ठतिस्वस्तकर्मणः॥ नतस्य
पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात्कथंचन॥ तथा॥ दशाहाभ्यन्तरेयस्यगंगातोयेस्थिमज्जति॥ गंगायांम
रणंयादृक्तादृक्फलमवाप्नुयात्॥ अत्रप्रेतस्येत्यादिफलाभिधानमनवेक्ष्यशपकार्थतेनश्म
शानदेवतायागकरणेप्येतोपकारोऽकरणेदोषाभावइत्युक्तं॥ श्राद्धंत्वस्थिसंचयनीयंअनन्य
यासिद्धंसमानकर्तृकत्वाच्छ्रुते॥ यथाग्निसंस्कारः॥ संचयनेचतुर्थ्यामसुखानब्राह्मणान्भोजयि

त्वापलाशचूर्णेनीत्वास्थीनिपरिदह्यसंगृह्योपकनिष्ठिभ्यामादायपलाशपत्रपुटेन्यस्येतिसम्पत्र
काकर्दमेवान्तर्हाश्मशानेस्थीनिसर्वसुरभिमिश्राणिरक्षिणापर्व्वापयंताकर्तुरखाहाकुलाना
लीयंचस्ववेष्टितंहारिद्रंशंसितिनिर्वपसोक्षिप्निमारि॥ चतुर्थ्यामिति चतुर्थेदिवसइत्यर्थः
एतच्चब्राह्मणानांअमुष्मान्भोजयित्वेत्यनेनश्राद्धमुक्तंस्यात्सन्तरेश्राद्धश्रुते॥ एतदेवाग्नि
श्राद्धमितिप्रसिद्धंअत्राग्नेरवब्राह्मणस्थानीयत्वमिसाचारोपि एतत्प्रथमंकार्यंततोस्थिसंच
यइत्यर्थः॥ इत्थंचास्थीमलाभेपर्णनरदाहादौश्राद्धाभावइतिप्रतीयतइतिशपतिप्रक्षिप
तीत्यर्थः॥ ...पुटविधाना प्रथमंपलाशपत्रपुटेनिधानंप्रागुक्तंमृत्तलभाण्डस्था
पनंदानन्तरमितिव्यवस्थायोग्यत्वात्॥ ...पूर्वोक्तपंचगव्यप्रोक्षणानन्तरशमी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥८॥ पत्रं भस्मकाकटकमेवालंकृर्मं मं वस्त्रे परिश्राम्यतीत्यनुषंगः॥ अजैति ग्रहे हैमों क्षिप्यते इत्यर्थः॥ कर्षं चास्य
जनितम्मा कार्या अस्थिरक्षणार्थत्वात तन्मध्ये कुशानास्तीर्य तन्मध्ये हारिद्रं हरिद्राप्रक्षितं वस्त्राव
कृतं वस्त्रैकदेशेनास्तीर्य वामिमा दिमंत्रस्थानेनमद्दत्युच्चार्य प्रक्षिपेदित्यर्थः॥ अस्थिसंचयन
मपि द्रयवस्योत्तरप्रतिप्रत्तिरूपं उक्तनियमवत्। संभवेऽवश्यं तस्यैव प्रतिपाद्ये प्रतिपत्तिविधिः
प्रतिपाद्यं गुणभूतत्वात प्रतिपत्तेरिति प्रतिपत्तौ स्याद्दपूर्वकत्वादियमेव दाहादिक्रियांगत्वेन दृष्टा
र्थस्य वचनशतेनापि निर्णयमशक्यत्वात्। पूर्वक्रिया च विष्णुपुराणोक्ता यथा॥ आदाहवस्त्रा
स्थ्यादिस्पर्शोद्यन्ता स्त्रयाः क्रियाः॥ ताः पूर्वा मध्यमा मासि मासि एकोद्दिष्टसंज्ञिता इति॥ दाहादेर्वधेर
शौचान्तविहितैर्वार्यं स्वरादिस्पर्शाद्यन्ताः क्रियाः पूर्वा इत्यर्थः॥ अस्यां च पुत्राद्यभावे हारान्

पत्निपर्यन्तां नियतां इत्यपि तत्रैवोक्तः यथा पुत्रः पौत्रः इत्यादिनाक्रमेण पत्नी पतिरित्यन्तेन सम
त्यतोऽधिकारो रिणोऽभिवायावश्यकारिकारिण आह॥ पितृमातृसंपिंडेषु समानसलिलेषु त
था॥ सहन्तोन्तकृतोवापि राज्ञो वधिनहारिणः॥ पूर्वाक्रियास्तु चतुर्थ्यां पुत्राद्येरेव चोक्तराद
ति॥ कर्तव्यमित्यवश्यमित्यर्थः॥ अत एव स्मृत्यन्तरे॥ अकृत्वा प्रेतकार्याणि प्रेतस्य धनहारि
णः॥ वर्णानां यद्दृषे पापं तद्दोषमवाप्नुयादित्युक्तमिति॥ ततो देयाश्चतुर्थ्यादिनेऽकरणे
ऽशौचमध्ये दिनान्तरेऽप्यस्थिसंचयनकार्यमावश्यकत्वात्॥ अत एव संवर्त्तः॥ सोन्द्रत्वने
येत्समक्रमेण वमेनया॥ अस्थिसंचयनं कार्यं द्विजैस्तद्गोत्रजैस्तत इति ब्राह्मणानां चतुर्थाह
दाहयन्नावस्थिसंचयमाद्दशेषंस्तुवोधं॥ [illegible]॥ एकाद्यादिनेस्नात्वाप्राद्धमर्मिंगे

मयेनोपलिप्य सुप्रक्षालितपाणिपाद आचम्य दर्भपाणिः ॥ दक्षिणाग्रान् लिंगस्त्रो प्रविश्य नम इति ति-
॥९५॥ लान् विकीर्य दक्षिणाग्रैकङ्कशपुञ्जे आसने दक्षिणाग्रे नम इति अर्चिते दर्भे बटुं आचारार्थं
वा संनिधाय वस्थाप्य घृतेन तिलतैलेन वा सह समीपे दीपं प्रज्वाल्य प्राङ्मुखः यथाप्रयोगसं
निधिक्रमेण संस्थाप्य पुंडरीकाः संस्कारजज्जलेन प्रोक्षेत् ततः प्राचीनावीती मोदकमाला
दायनमोऽमुकगोत्रप्रेतामुकदासस्यैष पाद्यार्घस्तुभ्यमुपतिष्ठतामिति तिलपुष्पयुक्तोत्तो
यं दर्भे बटोर्दद्यात् ततः सिद्धमिदमन्नाद्यमनामिषं त्वाजमोऽदोऽसौ दिश्य अमुकगोत्रस्य प्रेतस्या
मुकदासस्यास्थिसंचयनार्थं कोद्दिष्टश्राद्धमामान्नेन घृताद्युपकरणसहितेन साद्यकेन द
र्भबटो आचारार्थाय वहं करिष्ये ॥ इत्युक्तो कुरुष्वेति ब्राह्मणैरुक्ते नत्वा नम इति बटेन ॥ ब्राह्म

णास्तु गायत्री ततो देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ॥ नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो न
म इति त्रिः पठेत् ॥ ततो नमोऽमुकगोत्र प्रेतामुकदासैतत्तेऽशासनं तुभ्यमुपतिष्ठतामित्युक्त्वा
शासनमुत्सृज्य दद्यात् ॥ ततो नमो नम इति तिलान् विकिरेत् द्विजास्तु ततः अपहता असुरा रक्षां
सि वेदिषद इति ततः आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु नः इति पठेयुः ॥ ततो दक्षिणाग्रमर्घपा
त्रं निधाय सार्द्रमनन्तगर्भकुशपत्रद्वयं नमो नम इति प्रादेशमात्रेण नखच्छिन्नं नम इति प्रोक्षितं तत
त्र प्रक्षिप्य नम इति जलं दद्यात् ॥ द्विजास्तु शन्नो देवीरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये शंयोरभिस्रवन्तु
नः इति पठेयुः ॥ ततो नम इति तिलान् प्रक्षिपेत् ॥ ब्राह्मणास्तु ओं तिलोसि सोमदेवत्यो गोसवो दे
वनिर्मितः प्रत्नमद्भिः सक्तः स्वधया मेतान् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहेति पठेयुः ॥ ततस्तु सोगं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्धपुष्पदूर्वाः क्षिपेत् ततस्तदर्घपात्रं वामहस्ते कृत्वा पवित्रमुद्धराय्य कुशासने दत्त्वा तल्लान्तरं पुष्पान्तरं च
॥१२॥ दद्यात् ततो द्विजेः ओं या दिव्या आपः पयसा सम्बभूवुर्या अन्तरीक्षा उत पार्थिवीर्याः हिरण्यवर्णा
यज्ञियास्तान आपः शिवाः सस्योनाः सुहवा भवन्त्विति पठिते नम इत्युक्ते नमो ऽमुकगोत्रप्रेता
मुकदास एषो ऽर्घस्तुभ्यमुपतिष्ठतामिति अर्घं दद्यात् ततो नमो ऽमुकगोत्रप्रेतामुकदास एता
नि गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि तुभ्यमुपतिष्ठन्तामित्युक्त्वा प्रत्येकं गन्धादिं प्रक्षिपेत् ॥ त
तो यथाविधिपात्रं पातयित्वा आमान्नव्यञ्जनानि घृताद्युपकरणानि च यथास्थानं परिवेशये
त् ततः अङ्गुष्ठमेवान्नखं ओं इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूढमस्य पांसुले स्वाहेति
द्विजपादान्तरं नम इति तिलान् विकिरेत् इदमन्नं इदं हविः इमा आपः एतान्युपकरणानी

ति निवेद्य वामहस्तेन पात्रं स्पृष्ट्वा नमो ऽमुकगोत्रप्रेतामुकदास एतदामन्नं घृताद्युपकरणसहितं सोद
कं तुभ्यमुपतिष्ठतां ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं ओं मधुवाता ऋतायते मधुक्षरन्ति सिन्धवः माध्वीर्नः स
न्त्वोषधीः मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः मधु द्यौरस्तु नः पिता मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमां
अस्तु सूर्यः माध्वीर्गावो भवन्तु नः ओं मधु मधु मध्विति द्विजः पठति नमो नम इति अन्ने मधु दद्या
त् तदभावे गुडं वा ततो द्विजैः ॥ ओं अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनं च यद्भवेत् तत्सर्वमच्छिद्रम
स्तु इति पठिते नमो नम इति वदेत् यथासुखं वाग्यतो जुषस्वेति भवान् प्राशये द्विजान् गंडूषं दत्त्वा
भुञ्जानं प्रेतं भावयेत् ॥ द्विजे च सव्याहृति गायत्रीं मधुवाता इति त्र्यृचं मध्विति त्रिः पितृसहितो पुरुष
सूक्तं रुद्रजपादि पठति नमो नम इति वदेत् वेणुवीणामृदंगादि च वादयेत् ॥ तत उच्छिष्टसं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नधौकुशान्नास्तीर्यप्रोक्ष्यामान्नं सतिलघृतमादाय ओं अग्निदग्धाश्च ये जीवा येप्यदग्धाः कुले मम भूमौ
२३ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु परां गतिमिति द्विजे पठति नमइति कुशेषु विकिरेत्॥ ओं येषां न माता न पिता न
बन्धुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति। तत्तृप्तयेन्नं भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु लोकाय सुखाय तद्वत् इति द्विजेप
ठति नमइति पठेत्॥ ततो जलगंडूषं दद्यात् सव्याहृति गायत्रीं मधुवाता ऋतायते मध्विति च त्रिः पठति नमो नमइ
ति वदेत्। ततः पात्रान्तरे तिलपुष्पजलानि वामहस्तेनादाय दक्षिणेन नमोदकमादाय नमोऽमुकगोत्र प्रे
तामुकदास अवनेनिक्ष्व तुभ्यमुपतिष्ठतामिति स्तरणोपरि अवनेजनं दद्यात्॥ घृताद्युक्तमन्नपिंडं प्रे
दकपुष्पसहितमादाय नमोऽमुकगोत्र प्रेतामुकदास एतत्पिंडं तुभ्यमुपतिष्ठतामिति वामान्वारब्धदक्षि
णहस्तेन दद्यात्। अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वमिति द्विजे पठति नमइति पिंडान्तिपिंडे शे

षं विकिरेत्॥ ततो वामावर्तेन उदगन्तं गत्वा ओं अमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति द्विजे पठति न
मइत्युक्त्वाभिजपन् तेनैव पथा परावृत्य पिंडप्रक्षालनोदकेन जलेन नमोऽमुकगोत्र प्रेतामुकदास अ
वनेनिक्ष्वेति पुनरवनेजयेत् ततो नीवीं विस्रस्याचम्य दक्षिणां वा स्पृष्ट्वा ओं नमस्ते प्रेत शोषाय नमस्ते प्रेत
तपसे नमस्ते प्रेत यन्त्री नमस्ते प्रेत रसाय नमस्ते प्रेत घोराय मन्यवे स्वधायै ते प्रेताय नमइति द्विजे
पठति नमइति पिंडं जलीन्दर्शयेत्॥ ततः सूत्रं जलादियुत नमोदकमादाय ओं एतद्वः पितरो वासो मानोतोम
त्पितरो युद्ध्वं प्रेतवासइति द्विजे पठति नमइत्युक्त्वा नमो अमुकगोत्र प्रेतामुकदास एतद्वासस्तुभ्यमुप
तिष्ठतामिति सूत्रं पिंडोपरि दद्यात्॥ ततस्तत्तु लीगंधपुष्पधूपदीपताम्बूलैः पिंडमर्चयित्वा नमः शिवाः
आपः सन्त्विति दर्भवद्धेन जलं सौमनस्यमस्तु पुष्पं अक्षतं चारिष्टं चास्तु स्वस्त्यस्तु दद्यात् नमोदकमादाय

नमो अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदासस्य दत्तमिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठताम् अक्षय्योदकं दद्यात्॥ ततः पिंडोपरि
।९५। कुशान्दत्त्वा ओं ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिस्रुतं स्वधास्थ तर्पयेत मे प्रेतमिति द्विजेप्यतिनमः स्वधेन
पिंडं सिंचेत् ततः पिंडं सम्पन्नमिति पृष्ट्वा सुसम्पन्नमाघ्राय पिंडमुत्तोलयेत्॥ नमो अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य
प्रेतस्यामुकदासस्य कृतैतदस्थिसंचयनार्थैकोद्दिष्टश्राद्धकर्मणः सांगतार्थं दक्षिणामिदं रजतं तन्मू
ल्यं वा यथासम्भवं वेदगोत्रशाखिनाम्ने ब्राह्मणाय ददे इति दक्षिणां दत्त्वा ओं देवताभ्य इत्यादि त्रिर्द्विजेप
ठतिनमो नम इति वदेत्॥ अभिरम्यतामिति विसृज्य दीपं निर्वापयेत्॥ ततो ऽच्छिद्रावधारणं कृत्वा हरिं स्मरे
त्॥ श्राद्धीयद्रव्याणि गोभ्यो क्षिपेत्॥ ततः पुत्रादिः सपिंडबंधुसहितो धौतवस्त्रधरः॥ नानाविधफलमल्लादि
भिरष्टौ पात्राणि पूरयित्वा गन्धपुष्पधूपदीपादिभिः श्मशानं त्वा लगान्वितैर्दर्भादिभिः पूजयेत् केचिद्दधि

केचित्पुष्पैः केचिद्भोजनैः केचिद्धूपैः केचिद्दीपैः केचित्सानीयैः केचिन्माल्यैः केचिद्दस्ते श्मशानदेवताभ्यो
निवेदिते यथासंविनाया उत्तरद्वारमागत्योपविश्य ओं नमः क्रव्यादमुखेभ्यो देवेभ्य इति सर्वदा॥ येस्मिन्
श्मशाने देवाः स्युर्भगवन्तः सनातनाः॥ तेस्मत्सकाशाद्गृह्णन्तु बलिमष्टांगमक्षयं॥ प्रेतस्यापि शुभान्
न्लोकान्प्रयच्छन्तु च शाश्वतान्॥ अस्माकमायुरारोग्यं सुखं च ददतामवरमिति द्विजपाठानन्तरं नम
इति वदेत्॥ ततो नम एषोऽष्टांगबलिः शंकरादिदेवताभ्यो नम इति बलिं दत्त्वा पददक्षिणं क्रमेणापर
पात्रद्वयं अष्टद्रव्यपूर्णं त्रिषु द्वारेषु नीत्वा पूर्ववद्बलिं दत्त्वा क्षीरेणास्थ्नः शंकरादिदेवताः स्वीयस्वीय
स्थानं गच्छन्त्विति विसृज्य प्राचीनावीती दक्षिणामुखो मौनी गोक्षीरेणाचितास्थिखंडान्यभ्युक्ष्य श
मीपलाशशाखाभ्यां सन्दंशन्यायेन भस्मनः सकाशादस्थीनि ... अस्थीनि ततो मुखाद्यस्थीनि क्रमेण

दुग्धोदकसगन्धेनानेन गंधवारिणा चर्चितान् पलाशपत्रसंपुटे संस्थाप्य तत्पत्रपुटं नवमृन्मयपात्रसंपुटे कृ
९५ त्वा सत्वरेण परिवेष्ट्य यत्र नद्यादिकर्षणशंका न भवति तत्र शुचौ देशे अतिनिम्नं गर्तं कृत्वा तन्मध्ये कु
शानास्तीर्य तत्र हारिद्रवस्त्रखंडं पातयित्वा नमः इति तत्र मृत्पात्रसंपुटं निधाय तदुपरि कंटकशैवा
लपंकपिंडं निधाय गर्तं दृढः इष्टकारचितपिंडकाचयः पुस्करकः पट्टको वा कारयितव्यः ॥ त
तो बन्धुभिः सह सचेलः स्नायात् समयान्तरे च पुत्रादिस्तत्स्थानं मृद्भिः पूरयित्वा समं कुर्यात् तत
श्चिताभस्मानि तोये क्षिपेत् गोमयाम्बुभिः चिताभूमिं संशोध्य पूर्ववद्देवशंकरादिदेवताभ्यो बलिं
दत्वा देवता विसृज्य बलिं तोये निक्षिपेत् ॥ चिताभस्मेराच्छादनार्थं दृढः इष्टकारचितपिंडिकाच
यः पुस्करः पट्टको वा कारयितव्यः ततो बन्धुभिः सह सचेलः स्नायात् ॥ समयान्तरे च पुत्रादिः

ततस्थान्यस्थीनि गंगां नीत्वा स्नात्वा पंचगव्येनाभ्युक्ष्य सुवर्णमधुघृततिलैः संयोज्य मृत्पिंडसंपुटे निधाय
दक्षिणां दिशं पश्यन् नमोऽस्तु धर्माय इति वदन् जलं प्रविश्य स मे प्रीतो भवत्विति गंगाम्भसि क्षिपेत् ॥ ततः स्ना
त्वोत्थाय सूर्यं पश्येत् तत आचम्य कुशतिलजलान्यादाय नमोऽद्येत्यादि कृतैतदस्थिप्रक्षेपकर्मणः
सांगतार्थं दक्षिणामिदं कांचनमग्निदैवतं यथासंभव वेदगोत्रशर्मणा नाम्ने ब्राह्मणाय अहं ददे इति द
त्वा यथाशक्ति ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यादिति ॥ ततो यावद्दशौचं प्राग्भक्ततर्पणवाक्यैस्तर्पयेत्
अक्षारलवणं हविष्यं च नक्तं भुंजीत नमे दिने प्रातर्वस्त्रादिशुद्धं गृहादिशुद्धिं च कारयेत् ॥ ततो ग्राम
हिर्गत्वा दशमं पिंडं पूर्वोक्तप्रक्रियया दत्वा तोयांजलिं दशाकं च दत्वात्मश्मश्रुलोमकेशनखादीनि
च्छेदयित्वा नापितेभ्यः प्रेतसंस्पृष्टवासांसि दत्वाऽन्यदपि पारितोषिकं दत्वा तिलतैलेन शिरःप

च्चतिपाराज्ञ सर्वांगान्यभ्यज्य पिष्टैस्तिलैः सर्वगात्राणि विधिवत्प्लुत्वेन शर्षपैर्दूर्वाप्रवालं गां सुवर्णं रवि
९६ मखुरर्पणं शंखमननीनिमंगलद्रव्याणि स्पृष्ट्वा कीर्तयित्वा च वंशरंडं च एवं स्नात्वा शुद्धो गृहमाग
च्छेदिति॥ तत्राह पैठीनसिः॥ मृतं मनसाध्यायन्त्रीनुदकांजलीन्निनयेत् शावमन्त्रसेका॰
रशाह यावदिति त्रीनिति फलातिशयार्थं एकादशाहप्रभृति शेषवाच्य द्वितीयदिनपरं तत्र
नन्मात्र एव न कुर्यादित्यर्थः अत एव पितृयज्ञस्तु निर्वर्त्यं यानि तेष्वाहुरेव तु॥ आद्यं प्रति
रुचौ चैव मातापित्रोर्मृताहनि॥ असपिंडीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेदिति जाबालवच एम:
ने पितृयज्ञतर्पणं निर्वर्त्य क्रियमाणे श्राद्धे एकोद्दिष्टेन तर्पयेदिति संगच्छते तेन यास्वा॰ ९६
ध्यायं चास्य तर्पणमिति मदनरत्ने पाले ऽन्यपदार्थे प्रेततर्पणमवगम्यत इति तथा ब्रह्म

पुराणे॥ एकैकेन केन देयास्तु विप्राणां नलयोदशा राजन्ये द्वादश देयास्तु वैश्ये पञ्चदश च॥ त्रिंशत् शूद्राय देयास्तु
प्रेतभूमिगताय चेति॥ तथा ब्रह्मपुराणे॥ यस्य यस्य तु वर्णस्य यद्यत्स्यात्पाश्चिमं तु यत्॥ स तत्र वस्तु शुद्धि
र्वाग्गृहशुद्धिं च कारयेत्॥ समाप्य दशमं पिंडं यथाशास्त्रमुदाहृतं॥ ग्रामाद्बहिस्ततो गत्वा प्रेतस्पृष्टे च वा
ससी॥ अन्त्यानामाश्रितानां च त्यजेत्सानं च कारयेत्॥ श्मश्रुलोमनखानां च यत्साल्यं तत्त्यजेदपि॥
गौरसर्षपकल्केन तिलतैलेन संयुतः॥ शिरः स्नात्वा पुनः कृत्वा तोयेनाचम्य वाग्यतः॥ वासो युग्मं
नवं शुक्लं अक्रमाणं शुद्धमेव वा॥ स्पृष्ट्वा गां सुवर्णं च मंगलानि शुभानि च॥ स्पृष्ट्वा कीर्तयित्वा तु प
श्चात्स्वाध्यायं भवेन्नरः॥ स्वब्राह्मणीनां मध्ये पतत्यागादूर्ध्वं तत्सर्वं तन्मत्ते दिसर्षपः॥ एतेनास्थिरिलोम्नांशि
खायाः स्थापनमुक्तं तिलतैलेनेति एतदनन्तरं तिलतैलेन सर्षपाणामपि तेष दशमे ह्न्यवश्यं गत्वा॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नश्मश्रुकर्माणः प्रेतस्पृष्टा सुतस्नातिलकल्कावघृष्टगौरसर्षपैः शिरः स्नाता नाहतवाससः शुक्लव
२० सनो वा अरिष्टगौहिरण्यपाणिमालभ्य प्रविशेरन्निति हारीतवचनात्। कृतश्मश्रुकर्माण इति बहुवचना
त् सर्वेषां सपिंडानां क्षौरमुक्तं शेषं अव्यक्तं यथा मनुः। विप्रः शुद्ध्येदपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायु
धं वैश्यः प्रतोदं रश्मिं वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रिय इति। कृतक्रिय इति समापिताशौचान्तकृत्य इत्यर्थः
अस्यार्थः प्रेतक्रियायां पुत्राद्यानां नियुक्तपर्यन्तानामुक्तक्रमेणावश्यमधिकारिणः इत्युक्तं तत्र
परिपुत्रादेर्नियताधिकारिणि क्रमप्राप्ते देशान्तरवशेऽसगोत्रेणान्यगोत्रादिना वा शौचमध्यविहित
पूर्वाः क्रियाः कृताः तदा पुत्रादिना पुनः स्नानकार्यं स एव भासमापयेदिति। यथा ब्रह्मपुराणे। प्र
थमेऽहनि यो दद्यात्प्रेतायान्नं समाहितः। मनोज्ञं बंधुचान्येषु स एव प्रदहानपीति। अत्रान्नं स

एवेत्येवकारेण प्रथमपिंडदानेनैव तत्पिंडदानाधिकार इत्युक्तं अत एवाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम
पि। असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्॥ प्रथमेऽहनि यो दद्यात्स दशाहं समापयेदिमा
ह स इति स एवेत्यर्थः॥ सर्ववचनेकमूलत्वादिति केचित्॥ तन्न पुत्रादेरपि नियताधिकारि
त्वात्करणे प्रत्यवायापत्तेस्तदनुपपत्तये कर्तव्यतायां बाधकाभावात् न च दशाहिकपिंडद
नकार्यस्य प्रेतदेहपूरणस्य प्रथमपिंडदानेनैव जातत्वात् पुनः करणं वैफल्यमिति वाच्यं भ
विष्योत्तरेऽपि स्वप्रसवायाभावार्थं कर्तव्यत्वात् अत एव ज्येष्ठे देशान्तरस्थे कनिष्ठेन षोडशा
श्राद्धेषु कृतेष्वपि ज्येष्ठस्य पुनः करणमधिकाराधिकरणे व्यवस्थापितं निबन्धृभिरिति स ए
व प्रदहानपीत्यस्यापि प्रदहान्येवेत्येवार्थः न तच्छिद्रे पिंडदानेऽस्मिन् कृतेऽधिकारिणागतेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ननिवर्त्तितव्यमिति अत एवाश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे स्मरणाहसमाप्यैरिष्युक्तं वस्तुतस्तु सर्वत्रक
॥९८॥ मिकाधिकारिणां पूर्वपूर्वसत्वे परस्यानधिकारात् ॥ प्रथममनधिकारिकृतपिंडदानात्प्रेतशरीर
पूरणमपि नकृतमेवेति प्रकमाधिकरणन्यायेनारब्धसमाप्तेः शिष्टगर्हीयत्वत्वात्पेअप्रथमकर्तुरपि समा
पनेन्यायप्राप्तमेव ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ अनुदिनमिति अत एवमरणेनकृतायाअपिदशरथप्रेतक्रिया
याः श्रीरामचन्द्रेण पुनरनुष्ठानं रामायणोस्पपन्नमिति अतो ऽन्येन कृतेपि पुत्रादिनाउत्तरकरा
नादि यावत्प्रेतक्रियाकार्येति शास्त्रार्थः ॥ दाहस्तु न पुनः कार्यः तस्य प्रतिपत्तिरूपत्वेन प्रति
पाद्ये सत्वेऽनुष्ठानात् पर्णदाहस्य तु प्रतिपाद्यसत्वेन प्राप्तोवा वाचनिकत्वादिति ॥ इत्याचा
रचन्द्रिकायां पूर्वक्रियानिर्णयः ॥ अथमध्यमा ॥ तत्राशौचव्यपगमदिने प्रातर्नद्यादौ गृहसम्व

न्धिजनैः सहयथाविधिस्नातः शुचिः शुक्लनववस्त्रगन्धस्त्रगलंकृतः स्वगृहद्वारमागत्य कृतपाणिपादशौच
आचान्तः चतुर्दशशान्तिं स्वयं तब्राह्मणेनकारयेत् ॥ तदाहदेवलः ॥ अथाहः सुसमतीतेषु स्ना
ताः कृतमंगलाः ॥ आशुच्याद्धिमुच्यन्ते ब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्य चेति ॥ अथमंत्राशौचेरहः
स्विति बहुवचनमविवक्षितं असंघेकाहपक्षिणापाद्यनुपपत्तेः आकांक्षयाअत्रापिस्ना
नादेरन्वयात् अतः सद्यः शौचेपि अशुचित्वस्य पातिक्रमएव कृतपूर्वस्याधिकारिणः सपिंडा
नां च स्नानमंगलरूपशान्त्यादरक्रिया तद्दिनेकार्येत्युक्तं आशुच्याद्विमुच्यन्त इत्यभिधा
नात् ॥ स्नानादिभिर्विनाशौचनुभवतीनास्तीत्युक्तं भवति ॥ अथ चतुर्दशशान्तिप्रयोगः ॥ त
त्र प्रथमं नियत शुचिर्वेदस्मिंत्रिंश ब्राह्मणां संनिधाप्य पेत्ससकृताचमनो ऽग्निं प्रज्वाल्य सब्राह्मणा

न्स्वस्तिवाच्यपात्रचतुष्टयेनजलं संस्थाप्य प्रथमेपात्रेहस्तंदत्वागायत्रीपठेत् ततओंशन्नोदेवीर
९९ भिष्टयआपोभवन्तुपीतये शंयोरभिस्रवन्तुनः स्योनाःपृथिविनोभवास्स्वानिवेशनी यच्छा
नः शर्मसप्रथाः आपोहिष्ठामयोभुवस्तानऊर्जेदधातन महेरणायचक्षसे योवःशिवतमो
रसस्तस्यभाजयतेहनः उशतीरिवमातरः पुनर्गायत्रीपठेत इत्येकाशान्तिः ॥ पुनरपरस्मिन्
पात्रेतथैवहस्तंदत्वागायत्रींपठित्वाशन्नोदेवीरित्याद्यनन्तरोक्तक्रमकचतुष्टयं ओं अन्त
येनसहोवाचविज्ञापतेहास्तिहिरण्यस्यापतिगोः स्वानांदासीनांप्रवराणांपरीधानानां
मानोभव्यजयहोवशंतस्यापर्यन्तस्याद्यवहाद्योअभूदितिसवैगौतमीदत्युपेष्यहस्तवन्त
मितिवाचाहमस्यवहूर्वमुपयन्तिसहोगायनकी तोनावाचमरोवाचदेवेन्द्रवैगौतमतद्

न्तरेषुमानुषानांब्रूहिअपिहिनर्विषः ओंदेंरतीअस्तनवाणावास्तन्नणामहंदेवानामुतमर्त्यानां ॥
नाभ्यामिदम्विश्वमयंसमेतिपदन्तरापितरंमातरंच ओं नाहमतएकचावतिकरतइतिप्रतिका
मुदासावेतिपुनर्गायत्रीचपठेदितिद्वितीयाशान्तिः ततोवामहस्तेनशर्कराकुलत्थं चगदीत्वादन्ते
नचर्वयित्वानिष्ठीव्याचामेत् पुनरपरस्मिन्पात्रेतथैवहस्तंदत्वागायत्रीं गंधदन्द्रावरुणा
वानहव्या ॥ शवइन्द्रापूषणावाजशीनोसमिन्द्रासोमासविताययो ॥ शंनोदेवीरभीष्टयइसा
दिपूर्वोक्तास्वतस्वस्तस्याअरंगसमेवोयस्यस्यायजिन्वथ ॥ आपोजनयथाचनः ॥ द्यौः
शान्तिरन्तरीक्षं शान्तिः पृथिवीशान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः ॥ दृतेदृंहमामित्रस्यमा
चक्षुषासर्वाणिभूतानिसमीक्षन्तां मित्रस्याहं चक्षुषासर्वाणिभूतानिसमीक्षेमित्रस्यचक्षुषा

समीक्षामहे॥ येनेतंहमा घोरेनस्त शिजीयासा॥ नमस्तेहरसेशो चिषेनमस्तिउपर्णिये॥ अमांस्तेअस्तन्त
१०० पन्तुहेतयः पावकोयमस्मभ्यं शिवोभव॥ नमस्तेरस्तु विद्युतेनमस्तेस्तनइत्नवे॥ नमस्तेभगवन्नस्तुयतःस्वः
समीहसे॥ यतोयतः समीहसेततोनोअभयंकुरु॥ शन्नःकुरुप्रजाभ्योऽभयन्नः पशुभ्यः॥ सुमित्रियान आप
ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मैसन्तुयोऽस्मान्द्वेष्टियंचवयंद्विष्मः॥ तच्चक्षुर्देवहितंपुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्
पश्येमशरदः शतंशृणुयामशरदः शतं॥ ओंतत्सुमित्रावरुणायोः सायचन्ससरेभ्योमानस्थाग्रहाणा
तुविश्वेदेवास्त्वागृहाणातुविश्वेदेवास्तपितृणामगृहोवैप्रतिष्ठासत्वंततप्रतिष्ठितमप्यावाचासंस्तव्यत
स्मादद्यपशूनतेतेगृहाणावेगानियमिषतिपशूनांप्रतिष्ठाइतिश्वनगायत्रींचपठेत॥ इतिनत्तीयाशान्तिः
पुनरपरस्मिन्मात्रेहस्तेस्त्वागायत्रीसम्भावानेतिस्वस्तिनस्तामिषिथ्याभिमर्शवःस्वस्तुतामिषिंचामि

ब्राह्मणेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्योभूतेभ्यस्तपितृणाम ओं इन्द्रजीवासुनीतीसहमापुनातुसोमः अस्मावरुणाः सुनी
तायमोराजाप्रस्वरणाभिःपुनातुमाजातवेदाऊर्जयन्त्यापुनातु॥ ओंयस्माकोपान्मेशतपापअग्निर्यज
जायमानस्सचयच्चापिचवद्धितोमेततपावमानीभिरहंपुनामि ओंगोघ्नात्तस्कराद्धातस्त्रीवधाद्यच्चकि
ल्विषं॥ पापकंचरणेभ्यस्ततपावमानीभिरहंपुनामि ओंपृथिवी शान्तिरितिपुनर्गायत्रीं चपठेदिति॥
॥ततस्तेनोदकेनसर्वान्शोधितोगृहंद्वाराणिप्रोक्षेत॥ तदुक्तंपैठीनसिना॥ स्वोभूतेऽग्निमुपसमाधा
यशान्त्युदकंकुर्यात॥ शन्नोदेवीरितिसूक्तेनप्रथमंद्वाभ्यांद्वितीयंशन्नोदेवीरन्वयः शन्नोइन्द्राग्नीतत
सुमित्रावरुणोतितृतीयंसम्भावाहेन्द्रजीवयस्मात्कोपात्पृथिवीशान्तिरितिचतुर्थं सर्वत्रसावित्रींच
कुर्यात॥ ततीयेचशर्कराकलशकंचनिष्ठीवाचामेदिति॥ स्वोभूतेदशमदिनादिसर्थः॥ एतदप्यशौचा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥१०५॥ पगमपरेशन्तोदेवीरितिसत्कंचयोवस्सार्थ्यंचन्नाकदनुप्षंशन्नइन्द्राग्निभ्यामपितच्च्युरित्याद्यध्यायसमाप्तिपर्य
न्तंशेषंपरयाख्यातं॥एतदनन्तरंतिलपात्रवैतरणीधेनुदानमाचरन्तितन्निषधमाशमितिकश्चित्॥ततः
सोपकरणांशय्यामानीयसम्प्रदानंचकृतनित्यक्रियमाचान्तंसमीपेउपविश्य॥नमःसोपकरणायैश
य्यायैनमःएतत्सम्प्रदानब्राह्मणायनमःइतिदेयब्राह्मणौसम्पूज्ययथार्हंपाद्यादिकंदत्वाइमांसो
पकरणांशय्यांदास्यामीतिद्विजकरेजलंदद्यात्ददस्वेतिद्विजेनोक्तेअद्भिःशय्यांप्रोक्ष्यकुशतिलजला
न्यादाय नमोऽद्याशौचव्यपगमेअमुकगोत्रस्यप्रेतस्यामुकदासस्यस्वर्गकामइमांसोपकरणांशय्या
मर्चितांसवस्त्रांविष्णुदैवताममुकगोत्रायामुकशर्मणेब्राह्मणायार्चितायतुभ्यमहंसम्प्रददेइतिकु
शादिदद्यात्स्वस्तीतिप्रतिवचनंततस्तथैवनमोऽद्याशौचव्यपगमेकृतैतत्सोपकरणशय्यादानप्र

तिष्ठार्थंदक्षिणामिदंकांचनंअग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणेब्राह्मणायतुभ्यमहंसम्प्रददेइतिओंअ
स्मात्रातादेवतापच्छप्रदानरमाविशेतिद्विजपादानन्तरंनमोनमइतिद्विजकरेकुशादिसहितंकांचनंद
द्यात्स्वस्तीतिप्रतिवचनंततःशय्यायांसुप्त्वाप्रेतपतीर्थेनकरमध्यांगुलकेनशय्यांस्पृशन्गायत्रीओं
इदंस्यानवेत्वामह्यंवरुणोददातुसोमनत्वमस्यात्इन्द्रात्त्रणविमयोमह्यंप्रतिगृह्णीतेओंअस्यैत्व
मह्यंवरुणोददातुसोमनत्वमस्याआयुर्दात्रएधिमयोमह्यंप्रतिगृह्णीतेओंकोदात्कस्मात्अदात्
कामोयादात्कामोदाताकामःप्रतिगृहीताकामैतत्तेनवकामसतांमुनजामहेओंद्यौस्त्वांददातु
पृथिवीत्वांप्रतिगृह्णातुइतिपठित्वाशय्येयंविष्णुदैवताकाइतिवदेत्॥ततःफलवस्त्रसहितंकां
चनपुरुषंप्रतिगृहीत्वाब्राह्मणावपिपूर्ववत्सम्पूज्ययथार्हंपाद्यादिकंदत्वाफलवस्त्रसहितंकां

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चनपुरुषंददानीतिद्विजकरेजलंदद्यात्ददस्वेतिद्विजेनोक्तेयद्यमद्येत्यादिरुच्यकुशतिलजलान्यादाय
॥१२५॥ नमद्यमशौचव्यपगमे अमुकगोत्रस्यामुकप्रेतस्यामुकराससस्वर्गकामइमंफलवस्त्रसहितकां
चनपुरुषमर्चितंसवस्त्रंविष्णुदैवतंअमुकगोत्रायेत्यादिदक्षिणान्तंपूर्ववत्प्रतिगृहीताच
गायत्री ॐ अग्नयइत्यादि ॐ बृहस्पतयेत्येत्यादि ॐ कोदादित्यादि द्यौस्त्वेत्यादि आग्नेयनीर्थं
नद्यागोस्पृशन्पठेत्फलवस्त्रसहितकांचनपुरुषोयंविष्णुदैवताकइतिवदेदिति॥अन्या
न्यपिप्रेतसकलतत्फलकामनयाभूम्यासनजलादिविषयोपभोगोचितद्रव्याण्युत्सृज्यद
द्यात् तदुक्तंमत्स्यपुराणे॥सूतकान्ताद्वितीयेन्हि शय्यांदद्याद्विलक्षणां॥कांचनंपुरुषंतद्वत्फ
लवस्त्रसमन्वितं॥सम्पूज्यद्विजदाम्पत्यंनानाभरणभूषणैः॥वृषोत्सर्गश्चकर्तव्योदेयाचकपि

लाशुभेतिसूतकान्तद्वितीयेन्हीतिएवंदिनव्यापकसूतकाभिप्रायंतेनैवद्वितीयदिनेऽशौचव्यप
गमोभवतितेनैवचयथासूतकव्यपगमेनस्नानंइतितथासत्रादिःसूतकान्तेतुभोजयेदयुजोद्विजा
नितादिमत्स्यपुराणादिवचनेद्वितीयदिनमहचरितादयश्राद्धविधानदर्शनात्स्पष्टाद्वितीयदिन
कर्तव्यतयाअहरर्थकतापत्तेःइत्थंचसद्यःशौचेतद्दिनएवविहितकाललाभेशय्यादिदान
सहितमात्यश्राद्धमितिसिद्धंतद्दिनेविहितकालालाभेतुततरदिनएवपश्चान्नश्राद्धवत्॥अ
शौचव्यपगमस्यविहितकालवर्तिनएवाधिकारत्वेविप्रत्स्वरसात्॥एवंचाशौचव्यपगमस्या
नन्तरेपिप्रथमविहितकालवर्तिनएवनिमित्तत्वंउपस्थितपरित्यागेहेत्वभावेऽप्यनेदस्वरस
तःसूतकान्ताद्वितीयेन्हिइतिनिमित्तोद्देश्यविशेषणतीयएवअधिककमसूतकविवेकार्णवे

तस्मन्देयमि॥ अथ मासपक्षतिथ्युल्लेखोपि निष्फल [illegible] एवं तत्तद्विधौ वचने षां निमित्तत्वाभावात्
१०३ ज्ञायमानतया कार्यजनकस्यैव निमित्तत्वात् यत्तु मासे कार्यादित्यादिविधिर्मासविशेषाद्युल्ले
खवान् तत्र मासाद्युल्लेखं विना न तत्कर्मेति युक्तं तन्निमित्तत्वमिति नतु मासपक्षतिथी
नां च निमित्तानां च सर्वेशः उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेदिति ब्रह्मांडपुराणवचने
मासपक्षतिथीनां न निमित्तत्वेनोल्लेखः किंतु निमित्तानामपि कर्माधिकरणीभूतानामेव अ
न्यथा निमित्तानां चेव सर्वश इत्यनेनैव प्राप्तौ वैयर्थ्यात् ततः कर्ममात्र एव मासाद्युल्लेखस्यांग
त्वात् कुतो न तेषामुल्लेख इति मैवं माघादितया निमित्तत्वाभावेपि मासपक्षतिथीनामुल्लेख
निषेधो माघादिरूपेणोल्लेखाभावेन मासि पक्षे तिथावित्येवं केवलानां तेषामुल्लेखापत्तेः एवं रू

पस्य च वचनस्य प्रकृत [illegible] तात् मासि भाद्रपदे तु स्यामित्यादिविधौ माघे मासि सिते पक्ष इत्यादिमंत्रे
षु च निमित्ततया प्राप्तस्य माघादेर्विशेषणतया मासादिसामान्यानामुपस्थितमासपक्षादिपरत्वे
उल्लेखार्थमेवं पृथङ्मासपक्षतिथिपदानां सार्थकत्वमुक्तं लाघवात्॥ अत एव मासीत्यादेर्मा
सपक्षपदप्रयोगो मुनीनां तथा॥ माघे मासि शुक्ले पक्षे तिथौ सप्तम्यामित्यादेर्गौडानामाचारः प्रा
माणिकः सर्वसम्प्रदायसंमतो दृश्यते न तु माघशुक्लसप्तम्यामिति पाश्चात्याचारः किंच माघक
र्णात् शुक्लपक्षे सप्तम्यामित्यादिविधिषु असमस्तत्वेन सर्वेषां श्रुतेर्मासादीनां तिथिविशेषणा
नपासमस्ततयोपन्यासोपि निर्युक्तिक एव स्यादेतत् तथापि अद्येत्यस्य कथमुल्लेखः न हि त
त्र हि न स्यापि निमित्तत्वं [illegible] पि प्रतीयते [illegible] किंचिन्म

याहीकर्त्तव्यतापत्तेः तद्व्यावर्त्तनायेति प्राच्यं अत्र न्यायवर्त्मकरूपेण माघादीनां निमित्तत्वमानाभावात्
॥९४॥ वस्तुतोपरितनवाक्ये तत्तस्यैव माघादिरूपेण विधिवाक्यस्थतया कर्मप्रयोजकत्वेन निमित्तत्वादि
तिसमं प्रातःस्नानं करोम्यघमाघे पापप्रनाशनं तथा अद्यकुम्भस्थे मेषे रवौ नभस्ये सरोहिणी
तथा जन्मशारीरलक्षणगुणोपेतानन्ताक्षणात्तपामंत्रयेतत्ततो ऽद्येत्याद्यभिलापेषु स्कंद
पुराणाद्युक्तेषु अद्येत्यादिपदस्य दर्शनात् मासपक्षतिथीनां चरतत्र चकारेण कर्माधिकरण
तत्तद्दिनानामहोरात्रात्मकानामपि समुच्चितत्वाद्द्येत्यादिप्रयोगः प्रामाणिक एव पद्धाइमे
माघादयः इत्युपस्थितत्वेन तान्नानामेव माघादीनां कर्मप्रयोजकतया विधिवाक्यान्तरा
नामप्याद्यकारेणीभ्न तज्ज्ञानविषयतया लाघवाद्द्येसैवमासादिसाधारणतयोल्लेखः अ

तएव अद्यास्यां गंगायामित्यादिष्वपि गंगावर्ज्जितेनाद्येत्यस्य निमित्तत्वादुल्लेखः सम्पन्न इति अत एव पाश्चा
त्यादिपद्धतौ सर्वत्राद्येति लिपिरिति अद्यपदस्य चास्मिन्नेवाहनीत्यर्थे उशनसे ऽहः परं निरूढलक्षणया अ
होरात्रपरं अत एवाद्य भवो ऽद्यतनः इत्यत्रोभयतो द्विरात्रं वालोकः सिद्धमित्यत्राद्धरात्रसहितदिने ऽद्यशब्दो नि
रूपितः अ तएवाद्येवाह्नीत्यादौ दिनेऽहोरात्रव्याप्ततया पूर्वाहोरात्र एवाद्यव्यवहारो दृश्यते नाहः परस्याहो
त्रेन निरूढलक्षणा दृशाहं शावमाशौचं तथाहोरात्रेणैकेन साधारणो दिवसः स्मृत इत्यादौ दृष्टत्वात् एवं
च व्यवहारे चाद्यसैव प्रयोगो न तु तस्यां गंगायामिति मासपक्षतिथीनामत्र तद्दिनेनैव न तु तद्विशिष्य कीर्त्तनस्य
समुच्चितत्वात् अन्यथा ऽपराह्नकालव्यापिनीनामुल्लेखप्रसंगात् पद्धतिनिमित्तानामिति प्रयोगविधिवाक्योपात्ता
नामेवं श्रौतनिमित्तानां कीर्त्तनं महानामेकफलं प्रत्यसाधारणाकारत्वावगतेः अत एवामुककामस्येक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥१०५॥ सेवोद्देश्योनतुविभक्तेरोपात्तस्यशुचित्वोपवीतित्वादिरितियत्रतान्यभिवाक्यान्यवगाआद्युद्देश्योस्तित्रापि
नसंरात्रावितिसेववाच्यंउक्तयुक्त्यामासादिवदिनस्याप्युद्देश्यत्वसिद्धेरितिअह्लामितिकर्तुंअमुकंकर्मेति
कर्मणाश्वकरिष्यइतिक्रियायाअपिमनसासंकल्पयतिवाचाभिलपतिकर्मणाचोपपादयतीतिपरिभा
षयाकर्मणः सुकृतिसाध्यत्वज्ञानविशेषरूपस्यकर्ममात्रहेतुत्वबोधनात्तद्विषयाणामेवस्वकृतिकर्मणा
मभिलापविषयत्वसिद्धेर्नेदंवमासपक्षतिथीनामितरेनेनतेषामप्यधिकानामुद्देश्यत्वविधिरितितस्मिन्
विशिष्टभारतवर्षइत्याद्यभिलापेचमानंनपश्यामः तीर्थाहीनुप्रयोगविधिवाक्यस्थतयातत्तत्तीर्थानामि
ज्ञतयैवोद्देश्यत्वइति। अत्रचशय्याकांचनपुरुषदानयोः फलाश्रवणात्विश्वजिन्न्यायेनस्वर्गएवफलंचर्ये
त्स्वर्गस्यएकादशाहेप्रेतस्यपस्यचोत्सृज्यतेयः प्रेतलोकंपरित्यज्यस्वर्गलोकंसगच्छतीतिसत्त्विवरणाच

वज्ञानात्॥ प्रेतलोकपरित्यागपूर्वकस्वर्गलोकगमनंफलंतरपिप्रेतगतत्वमेवोद्देश्यंप्रेतस्यैतदभिधानात्तद्धिज
नस्पतिपूजायाश्चक्त्वाप्रत्ययबोधितसमानकर्तृकत्वेनवृषोत्सर्गोपकारकत्वावगमात्फलवत्संनिधाय
फलंतदंगमितिन्यायात्वृषोत्सर्गांगत्वमेवेतिमयंचित्तंविवेकार्थचेलस्थागोनमः स्वजनिप्रेतेरयात्रासंगि
कमेतेनमातापितृभ्यविद्यास्थेति॥ प्रसंगोविषयोपभोगः॥ तत्रप्रयुक्तशय्यासनादिप्रासादिकंमाता
पितृद्दिश्यतयायस्यप्रासंगिकशय्यासनदानेनतद्द्विष्टैतेनव्याख्यातात्तयोरपिप्रेतयोः प्रासंगि [redacted]
कंदद्यादित्यर्थः अत्रप्रेतेदस्यनेनतयाभूतेपितरिपुत्रेणक्रियाकार्याविधानतद्गतिमारीत्विवचनेनचप्रे
तत्वसेवदानादिनिमित्तत्वावगतेशोचस्याधिकारिविशेषणतयावैश्वानरंद्वादशकपालंनिर्वपेत्पुत्रेज
तेइतिवच्छोच्यमगमेवेतिन्यायम्लानेवस्तलकालेदित्तीवेद्वन्तितयासत्रियादिस्सतकानेतुप्रेत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

येद्गजो द्विजान्॥ तथा अद्याशौचव्यपगमे सुस्नातः स्मारिद्वचनानां प्रागुक्तेन व्यवस्थेति एतत्प्रसंगिकदानं
॥९५॥ श्राद्धात्पूर्वं परं वेत्यत्र नाम अतएव रामायणे श्राद्धानन्तरं ततस्त्वो द्विश्वपितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ॥ सहा
र्हाणि च रत्नानि गात्रवाहनमेव च॥ यानानि दासीदासांश्च राज्ञस्तस्यैव दैहिकमिति॥ अत्र प्रयोगः॥ तत्र
निर्वर्जितनिसर्कसः शुचिराचान्तः प्राङ्मुखस्तथाविधं सम्प्रदानं चोदङ्मुखं समीपे उपवेश्य ब्राह्मणा(
न्स्वस्ति वाचयित्वा चारणत्रयमं भूमिं दद्यात् सशरण्यायैन भूम्यै नमः एतत्संप्रदान ब्राह्मणाय नमः॥
इति तौ सम्पूज्य यथार्हं पाद्यादि किंचद्दद्यात्॥ भूमिमपि सवस्त्रां कृत्वा सशरण्यां भूमिं दानीति सम्प्रदा
न करे जलं दद्यात् दरस्वेति तेनोक्ते अद्भिर्भूमिं प्रोक्ष्य ततस्तुलसीकुशैर्युक्तं जलं गृहीत्वा नमोऽद्या
शौचव्यपगमे अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदासस्य स्वर्गाधिकरणकमहीप्रमाणत्वकामोऽहमिमां भूमि

सवस्त्रामर्चितां विष्णुदेवताकाममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणायार्चिताय तुभ्यमहं सम्प्रददे प्रति
गृहीत्वई स्तेजलादिदद्यात् स्वस्तीति प्रतिवचनं॥ पुनस्तथैव अद्याशौचव्यपगमे कृतैतत्सशस्यभू
मिदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं हिरण्यमग्निदैवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं स
म्प्रददे॥ ओं अस्मात्त्वा तारेवत्वागच्छ प्रदाता रमाविशेति द्विजपादानन्तरं नमइत्यनेन सम्प्रदानक
रे कुशादिसहितं कांचनं दद्यात्॥ स्वस्तीति प्रतिवचनं ततः प्रतिगृह्णीतादक्षिणावर्जेन भूमिं गत्वा
अग्नितीर्थेन स्पृशन् गायत्रीं कोदात्हस्यतयेवा अग्नयेदसादि पूर्वोक्तामृचः पठेत् भूमिरियं विष्णु
देवताका इति वदेत्॥ अथासनदानं॥ आसनं प्रेक्ष्य कुशादिजलेन प्रोक्षणान्तं पूर्ववत्कृत्वा कुशा(
स्तारायनमो अद्याशौचव्यपगमे अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदासस्य सार्वभौमस्थानप्राप्तिकामोऽह

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥२८०॥ मिरमासनमुक्तानांगिरोदेवतमित्यादिआसनाभिरमुक्तान्नादिग्रोदेवताकमिपन्नंपूर्ववदेवप्रतिग्रह्या
सनेउपविश्यतइतिविशेषः॥अथवस्त्रदानं॥अत्रबृहस्पतिर्देवताचन्द्रसालोक्यंफलंप्रतिग्रहस्त्र
परिधायाचम्यदशान्तंस्पृष्ट्वेतिविशेषःशेषंपूर्ववदिति॥अथजलदानं॥अत्रवरुणोदेवतास्वर्गा
धिकरणाकमहीयमानत्वफलमितिविशेषःअन्यत्सर्वंपूर्ववदेव॥अथान्नदानं॥अत्रप्रजा
पतिर्देवतास्वर्गाधिकरणाकमहीयमानत्वंफलंइतिविशेषःअन्यत्सर्वंपूर्ववदेव॥अथताम्बूल
दानं॥अत्रवत्सरांगोदेवताउत्तमरूपप्राप्तिःफलंशेषंपूर्ववत्॥अथच्छत्रदानं॥सौभाग्यला
मस्वफलं॥अथदीपदानं॥अत्राग्निर्देवतास्वर्गाधिकरणाकमहीयमानत्वंफलं॥अथकांच
नं॥अत्राग्निर्देवताकुलसहितविष्णुभवनप्राप्तिपाणांस्वर्गाधिकरणाकमहीयमानत्वंवाफलं

अन्यत्सर्वंपूर्ववत्॥अथरजतं॥अत्रपितरोदेवताउत्तमरूपप्राप्तिःफलंशेषंपूर्ववत्॥अथ
च्छत्रदानं॥उक्तानांगिरसदेवताअत्यन्तसुखित्वंफलंप्रतिग्रहंतुदंडंविद्धसेतिशेषंपूर्वव
त्॥अथवनं॥अत्रवनस्पतिर्देवतासदामुक्तत्वंफलं॥अथमाल्यदानं॥श्रीर्वनस्पतिर्वदेव
ताअत्यन्तसुखित्वंफलं॥अथपादुकादानं॥उक्तानांगिरोदेवताशोभनगतिप्राप्तिःफलं
प्रतिग्रहस्तारुद्या॥अथशय्यादानं॥विष्णुरुक्तानांगिरोवादेवताअत्यन्तान्नत्वंफलंप्रतिग्र
हस्तुसुखा॥अथधेनुदानं॥धेनुंप्राङ्मुखींसमीपंगत्वानीय ओंयालक्ष्मीःसर्वभूतानांप
वदेवेष्वस्थिता॥धेनुरूपेणसादेवीममशान्तिंप्रयच्छतु॥ओंदेहस्थायाचरुद्राणीशंकर
स्यचयाप्रिया॥धेनुरूपेणसादेवीममशान्तिंप्रयच्छतु॥ओंविष्णोर्वक्षसियालक्ष्मीर्याल

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥१०५॥ स्मी हुतवहस्य च॥ पालस्मी लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे॥ ऐं चतुर्मुखस्य या लक्ष्मीः स्वाहा या
च विभावसोः॥ चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपास्तु सा श्रिये॥ ओं स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञ
भुजां यतः॥ सर्वपापहरा धेनुस्तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे॥ ओं सर्वदेवमयीं देवीं सर्वदेवमयीन्तथा
॥ सर्वलोकनिमित्ताय सर्वलोकप्रदामपि॥ प्रयच्छामि महाभागामक्षयाय शुभाय चेति द्विजेप
ठति प्रतिमंत्रं कृतांजलिपुटेन मोनम इति वदेत्॥ देवताचास्या रुद्रः ब्रह्मपिष्टप्राभिः फलंप्र
तिग्रहः पुच्छे गृहीत्वेति प्रयहे रुद्राय त्वामहं वरुणो ददातु सोम तत्वमस्यात्॥ प्राणो दानाधि
संपो महं प्रतिगृहीतेदति मंत्रपाठश्च विशेषः॥ एवमन्यास्वपि यानेदासदासीगृहादीनि तत्तत्फ
लमुद्दिश्य दद्यात्॥ अत्र सकलदानसाधारणी परिभाषा॥ अत्र दानस्वरूपमाह देवलः॥ अ

न्नानामुद्दिश्य पात्रे यथावत्प्रतिपादनं॥ दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्यानं तस्य वक्ष्यते॥ यथा विष्णुः॥ अम
याधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि॥ श्रद्धावर्जमपात्राय न किंचिद्गतिमाप्नुयात्॥ तथा मनुरपि
॥ पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव हि॥ अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलं॥ पात्रल
क्षणमुक्तं याज्ञवल्क्येन॥ न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं
प्रचक्षते॥ वृत्तं सदाचारः॥ तथा॥ नावृताय प्रदातव्यं किंचिद्धाकेन चित्कचित्॥ अवृताय तु य
द्दत्तं दाता तु स दोषमाप्नुयात्॥ तद्दानं दातुर्दोषमाप्नुयात् ब्रनये दिसर्थः॥ दाने च सुवर्णादक्षिणां
कार्या तथा व्यासः॥ श्रद्धायुक्तः [illegible] द्विजे [illegible] दद्यात्सदक्षिणं॥ अदक्षिणां तु यद्दानं तत्सर्वं
निष्फलं [illegible] सिद्ध्यति॥ मानवो [illegible] सर्वा सदक्षिणास्त्वि

१०९ पने॥ तथा हारीतः॥ तस्माद्दद्विरसुस्पदस्य दालम्भेववा अतुस्पर्गोः एवं कृत्वा आलम्भ हस्तेन स्पृष्ट्वा सर्वेः॥ त
याविसुधर्मोत्तरे॥ द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्दद्दानीति तेनतो वदेत॥ तोयं दद्यात्ततः पाणौ दाने विधिरयं स्मृतः॥
एतच्च त्र यंत्राह्मणार्चोनन्तरं॥ अमुकदानं ददानीति हि तत्करे जलदानरूपं एवं ददस्वेति प्रतिवचनमपि
तदर्थमेव तस्याभिधानादिनि पाश्चात्या सकलपद्धति लिखनमप्येवमिति॥ यथा गोनमः॥ अन्तर्जानुक
रं कृत्वा सकुशं सतिलोदकं॥ फलं समभिसन्धाय प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः॥ तथा स्मृतिः॥ नामगोत्रे समुच्चा
र्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोः कीर्त्तनात्॥ उदङ्मुखाय विप्राय दत्वान्ते स्वस्तिवाचयेत्॥ तथा व्यासः॥ नामगोत्रे समुच्चार्य
प्रदद्यात्श्रद्धयान्वितः॥ परितुष्टेन भावेन तुभ्यं संप्रददे इति॥ अथ द्रव्याणां देवता॥ अभयं सर्वदैवतं मि
वै विष्णुदैवता॥ कन्यादासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः॥ प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः॥

तथा चैकशफं सर्वं कथितं यमदैवतं॥ महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैर्ऋतो भवेत्॥ रौद्री धेनुः समुद्दिष्टा च्छाग
त्वाग्नेय उच्यते॥ मेषस्तु वारुणं विद्यात् हरिणो वैस्रवः स्मृतः॥ आरण्याः पशवः सर्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः॥ वि
घावाह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च॥ सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकानि च पंडितैः॥ सर्वेषां शिल्पभांड
नां विश्वकर्मा तु दैवतं॥ द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हरितैः सह॥ फलानामथ सर्वेषां तथा ज्ञेयं वन
स्पतिः॥ मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्रजापत्ये तथैव च॥ छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च॥ उपानहौ त
था यानं तथा यम्याणां वर्जितं॥ उत्तानांगिरसं ह्येतत् प्रतिगृह्णीत मानवः॥ गृहं तु सर्वदैवत्यं सर्वं वा विष्णु
दैवतं॥ पत्रफलमात्रस्य दानसमत्वे पितामूले वनस्पतिज॥ तदुक्तं कपिलपंचरात्रे॥ नाम्बूलेवनस्पति
स्तु दैवतं परिकीर्त्तितं॥ तयोरप्यपि पितरो देवताः परिकीर्त्तिताः॥ तदेवं यथा य य्युसमुक्तं दैवतमिति प्रत्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

११० त्रिशेषकालेजशानवाक्ये अभिलापश्च कर्जेअशिति॥ ...स्वर्यमितिपरंपरामाकृतुः॥ अत्रचदक्षिणानांदेयमा
नानांवाक्यानन्तरंनमोनमइतिवदेत्॥ द्विजस्तुअस्वस्त्यानेतिलिखितमंत्रंपठेत्॥ अतएवकासाप्यनह्य
नकस्यसत्वं॥ उपवेश्यहिरण्यमेमेरदासस्वस्त्यानेतिप्रतिग्रहस्थान्नेयतीर्थेन॥ तदुक्तंविष्णुधर्मोत्तरे॥
गृहीत्वाग्नेयतीर्थेनगायत्रीमपठेत्ततः॥ कामस्तुतिंपठित्वान्तेकीर्तयेतद्द्यदेवतां॥ अत्रचान्तसेतेनै
वमामेयदन्तेदस्युक्तेतेनानयोर्मध्येकिंचिदपरंपाठंतुध्यनेतच्चपारस्करोक्तं॥ यथामयत्तिकेंचिन्ततेन
तदृह्णामिद्यौस्त्वाददातुपृथिवीत्वाप्रतिगृह्णात्वितिसहमानन्नहीर्यतेइति॥ आग्नेयतीर्थंचात्रसच्य
कनमध्येन्नावचनात्॥ तथाहिविष्णुधर्मोत्तरे॥ भूमेःप्रतिग्रहंकुर्यात्कृत्वाभूमेःप्रदक्षिणं॥ करेगृह्यतथा ६२
कन्यांदासदासौद्विजोत्तमः॥ करस्तुहरिविमस्यधर्मोज्ञेयःप्रतिग्रहः॥ आरुह्यचासनस्योक्तःकर्णेचाज

स्पकीर्तितः॥ तथाचैकशफानान्तुसर्वेषामविशेषतः॥ प्रतिगृह्णीतगांपुच्छेस्पृशेत्कृष्णाजिनंतथाः॥ आ
रण्याःपशवःसर्वेग्राह्याःपुच्छेविचक्षणैः॥ प्रतिग्रहस्तथोक्तस्यआरुह्यचतथाभवेत्॥ बीजानांमुष्टिमाद
घ्रत्वाग्राह्यायसर्वशः॥ वस्त्रंदत्त्वान्तमादद्यात्परिधायतथापरः॥ आरुह्योपानहौयानमारुह्यैवच
पादुके॥ आरुह्यतुरथंगृह्यछत्रंदंडेचधारयेत्॥ आयुधानिसमादायतथाभूषणविभूषणं॥ चर्मध्व
जौतथास्पृष्ट्वाप्रविश्यचतथागृहं॥ समुत्तीर्यचसर्वाणिजलस्थानानिवैद्विजाः॥ इत्यारण्यमन्यथाशप
स्पृष्ट्वाचब्राह्मणाःपठेत्॥ विधिंधर्ममयोहित्वायस्तुकुर्यात्प्रतिग्रहं॥ दातारुसहवरंसेषतरोदुर्गास्प
मोद्विजाइति॥ अत्रचतिलपात्रंवैतरणीगोश्चगोदुःसंग्रहापिका॥ पांचौशपयन्तिपषन्तिचप्रेतमुद्दिश्य
योदद्याद्धेमगर्भास्तिलान्पात्रयावन्तस्तेतिलाःस्वर्गेनावत्कालंसमोदते॥ कृष्णांवैतरणींधेनुंयःप्रयच्छे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हिरण्यानये॥सर्वेषामपविनिर्मुक्तोवैजनरखीनरतेस्वर्गंतिइति॥तथाहरिशर्मभाष्येपारस्करीयेतथासत्वायनः
॥१११॥ ॥अभ्युत्तरणीणामज्ञांवैकरजांहलामैकइतिमनुरेवागोरेकवर्णोवानवेतिपक्षेतांब्राह्मणार
याद्देदेतिपुराणेविहितं॥यमद्वारेमहाघोरेतमावैतरणीनदी॥तांतर्तुंकामोदास्यामिकृष्णांवैत
रणींचगां॥दानेचसवत्सत्वेयद्यपिश्रृंगयाह्निकयाप्रमाणंनश्रूयतेतथापिवत्साभावेक्रियाना
स्तिवेदायज्ञात्सप्तांमिव॥स्नात्वावासांसिदेयानिश्राद्धेषुचविशेषतःइतिब्रह्मपुराणवचनाद्
न्नीयतेअत्रवेदायज्ञाइत्यादिप्रदर्शनार्थमेव॥अतएवगोदानेयाज्ञवल्क्यः॥सुशीलांवस्त्रसंयु
तेतिकन्यादानेमनुः॥आच्छाद्यचार्चयित्वाचश्रुतशीलवतेस्वयमिति॥तथाकांचनंपुरुषंतद्व
तफलवस्त्रसमन्वितमितिवराहपुराणं॥छंदोगपरिशिष्टे॥द्रव्यवन्तनरीणामलंकरणंवाससी

गंधर्वायनिवेदयेदित्यादिष्वपिवस्त्रदानंविवक्षइति॥अथदानफलानि॥तत्रभूमिदानस्यवृहन्नार
दीयपुराणे॥अघोषोभूमिदानेनशुद्धवंशसमन्वितः॥प्रयातिविष्णुभवनंयत्रगत्वानशोचते॥दशहस्तां
महींदत्वासर्वपापैःप्रमुच्यते॥सत्पात्रेभूमिदानायःसर्वदानफलंलभेदिति॥अघोषोराजविशेषः
॥तथायाज्ञवल्क्यः॥भूदीपयानवस्त्रांभस्तिलसर्पिःप्रतिश्रयम्॥नैवेशिकंस्वर्णधूर्यंदत्वास्वर्गेम
हीयते॥प्रतिश्रयोगृहाद्यानैवेशिकंविवाहोचितद्रव्यंधूर्यावलीवर्दादयः॥तथाभविष्यपुराणे॥न
रत्वासदानेनमानंसर्वत्रविंदति॥वस्त्रदानेमनुः॥वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः
॥तथाम्बेतेदानसागरलिखितंभारतवचनं॥सर्वोपकरणोपेतंगृहंवानेदोषवर्जितं॥योग्यंदद्या
तिविप्रायस्वर्गलोकेमहीयते॥अश्वंयस्तुप्रयच्छेत्तहेमपिंगंसुलक्षणं॥सतेनकर्मणादेवीगा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ध्येवेलोकमाप्नुयात्॥ तुरगानदेश्मयन्ति सूर्यलोकं व्रजन्ति ते॥ यावन्ति तस्य रोमाणि तावद्वर्षशतानि
११२ च॥ एवं तं चतुरंगं दत्वा फलं त्वानगुणं भवेत्॥ चतुर्वायाः प्रदानं च एवं तत्तुल्यफलं स्मृतं॥ यस्तु वेगवतीं
मथ्यांतथाभरणभूषितं सपर्याणां रोमचित्रां वस्त्रगन्धभूषितां॥ मोदकोदकताम्बूलयुक्तान्स
द्विजातये॥ एतद्दुत्तरनिस्तारकारणं पारलौकिकमिति॥ अत्र सोपकरणश्रुतेः सर्वत्रोपयोगो
परिरतसोपकरणामपि देवता प्रतीयते॥ इत्थं जनानुरोधो वापि तत्सहितं दीर्घचरानं युज्यते॥
अत्र यथाजलादिगतविशेषेन तथोपकरणविशेषेपि विशेषफललाभप्रकर्षः सकलः॥ संसतत्फ
लत्वेनैवोद्देश्यत्वेन तत्र विशेषत्वेन॥ ताम्बूले भविष्ये॥ ताम्बूलस्य प्रदानेन सौभाग्यमतिविंदतिः
राजते स्वर्गारूमउत्तरप्याहरूपहारूप्यअनमिति॥ स्वर्णेनारदीये॥ हेमदो विष्णुभवनं प्रयाति

कुलसंयुतः॥ छत्रे याज्ञवल्क्यः॥ गृहवासोपगरणं छत्रमाल्यानुलेपनं॥ यानं वस्त्रं शिवं शय्यां रत्नायन्तं
सुखिभवेदिति॥ फले संवर्ते॥ फलमूलानि पानानि भक्ष्याणि विविधानि च॥ यानानि दत्वा विप्रेभ्यो मु
दा युक्तः सदा भवेत्॥ गन्धे नारदीये॥ गन्धदः पुण्यफलदः प्रयाति ब्रह्मणः पदं॥ पादुकायुगले भवि
ष्ये॥ पादुकानां प्रदानेन गतिमाप्नोति शोभनां॥ गोदाने मनुः॥ गोदो ब्रह्मस्य पिष्टपमिति॥ अत्र पद्य
पि स्वर्गे महीयत इत्यादौ दानं निष्ठतये वक्ष्यमाणं फलं पित्राद्युद्देश्यकदानस्यापि प्रमाणाभावा
त् अनुपपन्नं तथापि दानानां पित्राद्युद्देशेनापि कर्तव्यतायाः प्रामाणिकत्वात्॥ फलाकाङ्क्षा
यां दानसामान्येनस्वोद्देश्यकदानश्रुतफलानामेव कल्पनायाः औचित्यात् सर्वत्र वा विश्वजिन्न्या
यात्स्वर्गएव फलं अलसेनुमानवककर्तुर्वैश [illegible] ने फलविशेषाश्रुते रेवं तज्जनकसाम्येन ब्रह्म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥१२३॥ यज्ञायपनेन श्रुतफलस्यैव यथा न कर्मादेः कल्पनं ॥ विश्वजिन्न्यायात्स्वर्गस्य वेति सहयुक्तीभिर्निर्णीतं
इत्थं च मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः स्त्र्याहितापुत्रादेः पित्रादीनां सकलौर्ध्वदेहिका
धिकारात् तत्ताशयप्रतिष्ठादेरपि पित्राद्युद्देशेन महाजनैराचरणं क्रियत इति ॥ अथ वृ
षोत्सर्गः ॥ तस्य फलमग्निपुराणे एकादशाहे प्रेतस्य यस्य चोत्सृज्यते वृषः ॥ प्रेतलोकं प
रित्यज्य स्वर्गलोकं स गच्छति ॥ अत्र यद्यपि वक्ष्यमाणयुक्त्या समंत्रकालंकृतवत्सतरीचतु
ष्टयसहितवृषोत्सर्गस्यैव प्रधानत्वं तत्र च द्विजेतरेषां स्त्रीशूद्राणां समंत्रत्वेनानधिकार ए
व प्राप्नोति तथापि ॥ श्वेतो रक्तः कृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते ॥ स्निग्धरक्तेन वर्णेन क्षत्रिय
स्यापि शस्यते ॥ कांचनाभेन वैश्यस्य कृष्णेनाप्यन्त्यजन्मन इति मत्स्यपुराणवचने शूद्रस्य वृष

विशेषोपादानान्यथानुपपत्त्याधिकारः कल्प्यते न तु लाघवतरार्थं मूलमंत्रपाठेप्यधिकार इति नवा
मंत्रकत्वपुरस्कारेणाधिकारकल्पनात्स्त्रीणामप्यधिकार इति वाच्यं अन्त्यजन्मपदस्य शूद्रपर
त्वेनामंत्रत्वपुरस्कारेणाधिकारकल्पनायां मानाभावात् न च शूद्रस्त्रियाः शूद्रत्वेनाधिकारो
स्त्विति वाच्यं शूद्रेनाधिकारेपि स्त्रीत्वपुरस्कारेण मंत्रत्वेन प्रतिप्रसवाभावात् ॥ एवमनुपनीतद्वि
जानामपि नाधिकारो मंत्रत्वात्स्त्रीवदिति ॥ अत्रैवैकादशाहक्रियमाणे वृषोत्सर्गे गंधेनाभ्यु
णात्तथाचारप्राप्तेः पूर्वेद्युर्नाधिवासनं च कर्त्तव्यमेव एकादशाहे वृषोत्सर्गः कर्त्तव्य इति वि
धिना प्रयोगमांगवृषोत्सर्गस्य कर्त्तव्यतायां बोधितायामधिवासरूपस्यांगस्यापि पूर्वेद्युर्दिने
कर्त्तव्यतावगमात् तदनुरोधेन तत्कर्मप्रतिष्ठादिवत्स्वप्राणिकल्पत्वादंथकार आरब्धोनेमत्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शंकरजातिविशेषस्यसमंत्रकाग्निस्थापनरूपाग्न्याधिकारेबोधितेतदनुपपत्त्याविद्याप्रयुक्तिक
॥१२४॥ स्यनवदितिप्राचः॥ तदर्थंप्रयोगविधिप्राप्तेदर्षोत्सर्गेअंगविधीनांसामान्यतःप्रवृत्तानामपित
कारशाहकालीनदर्षोत्सर्गेणपूर्वदिनेशौचाभावरूपेवाधेनतदितरपरत्वेनतत्राधिवासं
सांगत्वाभावेनतदितरांगीरेवसांगस्यकर्त्तव्यतावगमात्अतएवदृष्टिश्राद्धरूपांगवाधे
पिनवैगुण्यमितिअतएवस्वर्गकामोयजेतेतिसामान्यशास्त्रस्यार्थवाधेनतरस्वर्गकामपरत्
याशंकोचइतिसिद्धान्तितं॥ रथकारस्यलेत्वनमथासिद्धाधिकारवलादस्तुविद्याप्रयुक्ति
कत्वमनमिति॥ अननुनादृशविध्यभावाद्रथकारेणावेलक्षण्यमेवकिंचआचाराद्युपकारं
कारणामंगानांप्रयोगविध्यविषयत्वेनप्रधानाधिकारवोधनान्तरीयकत्वाभावोद्वैलक्षण्य

आज्यं२
मेवअतएवप्रयोगशरीरघटकसन्निपातोपकारकांगेषुहोमादिषुप्रयोगविधिवलादेवाधिकारःए
वेषाणमासिकादौक्रियमाणेपिदर्षोत्सर्गेनपूर्वदिनविहितकर्माधिकारःकालाशौचादिति
॥विधिमाहपारस्करः॥मध्येगवांसुसमिद्धमग्निंकृत्वा आज्यंसंस्कृत्यइहरतिरितिषड्जुहोति॥गवांमध्येगो
ष्ठेगोशालायांवाअग्निंकुशंडिकाविधिनासमिद्धंकृत्वासंस्थाप्येत्यर्थः॥आज्यमितिआज्यहो
मार्थमित्यर्थात्इहरतिरितिषड्भिर्मंत्रैर्वक्ष्यमाणैःषडाज्याहुतिःपायसहोमात्पूर्वंजुहु
यात्नत्वाज्यसंस्कारानन्तरमेवाघारात्पूर्वमितिव्याख्यानेयुक्तंप्राङ्महाव्याहृतिभ्यःस्विष्टकृ
दाज्यादन्यत्रविच्छेदिपरिभाषायामाघारपरकर्त्तव्यताबेहेत्वाभावात्आज्यंसंस्कृत्येत्यस्यानु
इहरतिसाज्याहुतीनामान्तरकत्वबोधनाय अन्यथासुसमिद्धमग्निंकृत्वाआज्यंसंस्कृत्येत्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्मिन्प्रक्रमेपायसस्यपरांउपयमनादानमपिनस्यात्ततश्च॥ यद्बोत्सर्गोगोयज्ञेनैवव्याख्यातइति
११५ गोयज्ञधर्मातिदेशात्पायसचरौचूर्खदानधर्मेणाज्यादिष्वलंगवांक्तनचरेवृताभ्योनचाहूतीर्जु
हुयात्॥अवदानधर्मश्चआज्यसेकोहोमपात्रेस्त्राधारःपरिकीर्तितः॥हव्येयआज्यसेकस्तु
प्रत्याधारःसउच्यते॥साज्येहवनपात्रेचप्राग्यविहीनमवदानकं॥पुनस्तथैवयद्दानंत
त्स्यात्प्रत्यवदानकं॥स्नेहविषियद्दानंस्नाधारःसउच्यते॥स्नेहविश्वरौयत्तुस्नेनाभ्य
गःसउच्यतइतिगृह्यपरिशिष्टोक्तं॥अत्रचमन्त्राणांमध्येअशनायस्वाहेत्यकारान्तोऽश
नशब्दइतिवृद्धाः॥अत्रप्रमाणंनास्तिअतोऽपिंहृदयेनाशनिंहृदयाग्रेणपशुपतिंकृत्स्न
हृदयेनभवं॥यकारइतियजुर्वैदिकश्रुतिदर्शनादिकारान्तएवाशनिशब्दः॥ततश्चाशनये

स्वाहेत्येवप्रयोगः॥ततःपूषाणाअन्वेतुनःपूषारक्षत्वर्वतःपूषावाजंसनोतुनःस्वाहेतिमंत्रस्यजुहोतिपे
ष्टस्यपेषणेरेवतस्यपक्वचूर्णमयचरोरित्यर्थः॥ततःपरिभाषाबलात्चरुद्वयेनस्विष्टकृद्धोमः॥ततोमहा
व्याहृत्यादिप्राजापत्यान्तक्रसंत्रेशेषप्राशनीयान्प्राशनान्तेरुद्रानपिस्त्रेक्कवर्णाद्विवर्णावायोवापृथक्छादयति
पंवापृथक्छादयेत्॥लोहितोवैवस्यात्सर्वांगेरूपतोजीवत्वत्सायाःपयस्विन्याः॥अतोपृथेचरूपवान्
स्यात्तत्प्रमलंकृत्यपूर्वमध्याह्नेतस्यावत्सतर्पस्तावज्ञालंकृत्यएवंपुत्रानंपतिंआदायनितेनक्तीदन्तीश्च
रथपिहासमानःसप्तजुहुयात्सुभगावायस्योषेणसमिषामदेमेत्येतयेवच्चाचोत्सृजेरन्रुद्राध्यायं
पठित्वाणकन्यर्णेक्रसंज्ञसेनाप्यन्सजन्त्सनइतिश्रृंगोचरतयानस्येवप्राशस्समत्यपुराणेदर्शितत्वा
[illegible]महाजनपरिगृहीतत्वाच्चनास्मवर्णावाद्वितर्णमितिशुक्रकृष्णमिश्रवर्णमिति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हरिभाष्यं॥योवेतिउभयोनवत्सपृथक्स्थः परिपो॰ ॰पत्नइत्यर्थः॥ ॰नेः वत्साहुत्सपृथमध्येतियोनहस्य
११६ नइत्यर्थः यत्साह परिशिष्टे॥ एकवर्णोद्विवर्णोवायोवास्याद्दृष्टकायुतः॥ पृथगुच्चतरोवापिसमोवान्य
च एव वेति लोहितो वेवेति॥ अथवा लोहितवर्ण एव वा यः स्यात् अत्र मत्स्यपुराणोक्तविशेषोपि ज्ञेयः
॥ यथा लोहितो यस्तु वर्णेन शंखवर्णखुरस्तथा॥ श्वेतः शिरसि लांगूले स तु नीलवृषः स्मृत इति अत्र च
फलम् माप्पि यथा एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोपि गयां व्रजेत्॥ यजेत वा अश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्
इति तत्रैवोक्तः सर्वांगैरपि अव्यंग इत्यर्थः॥ अव्यंगो जीववत्सायाः पयस्विन्याः स्तनोपलोति परिशिष्ट
वचनात् तन्मल्लं हसेति॥ अत्र विशेषाभावेपि मत्स्यपुराणोक्तमो वर्णः शृंग वक्र राजतत्रिशूल खुर
चतुष्यताम्रपृष्ठकांस्योदरघंटाचामरादि परिशिष्टोक्ता हनवासोयुगहेमवीरपद्मादिरूपो अलंकारो

वोध्य इति हरिभाष्यं आचारेप्येवं अत्र सुवर्णपरिमाणोक्तं पिलपंचरात्रोक्तमहाशृंगी शान हष्टसुवर्ण
चतुष्पयमुत्तमं द्वयं मध्यम मेकोऽधम इति शृंगं च॥ चतस्र इति लोहितशुक्लकृष्णनीलवर्णा इति शा
स्त्रिणस्ताः व्यवहारेप्येवं॥ ब्रह्मपुराणे तु षष्टेवत्सतर्य उक्ताः॥ यथा अष्टाभिर्दशभिर्वाक्तस्वतुभि
रपि वाक्रमात्॥ त्रिहायनीभिर्वत्साभिः सुरूपाभिश्च शोभितः इति अत्र फलभूमाकल्पनीयः ताश्चैते
रेवालंकारैरलंकृतनाभिः सह एवं युवानमिमा हि स इतो जयामश्चैव न तु पोरुषेयवाक्येन तु
त्सृजेरन् यथेष्टविनियोगाभावं प्रतिजानीध्वमित्यर्थः॥ ननु मजेरन्तु मन्त्रस्य सजने स्तथात्वा
भावात् इति मपंचित मिति विशेषतो स्याभिर्विवेकार्णवे प्रपंचाभियाने ह बहु विस्तृष्टमिति॥ नन्वत्र
एवकारस्वलान् पोरुषेयवाक्यपाठनिषेधो अस्तु तावत्॥ तथापि मूढ इत्यस्मिन्मंत्र निषेधरूपवाधास्म

Indira Gandhi National Centre for the Arts

११८

च्छस्तु शूद्रस्यापि प्रोमंत्रेणाग्रहणमिति वराहपुराणवचनात्॥ अत्र मनोस्य नमस्कारो मंत्र इति गो
तमवचनाच्छ्राद्धे पित्रावाहनादिवन्नमस्कारेणैवोत्सर्गोस्तु अत्र प्रकाशनरूपदृष्टप्रयोजनम
पि ब्राह्मणपठितमंत्रादेवास्त्विति उक्तं तः शूद्राणां विद्याप्रयुक्तिकत्वनारवकारस्थलेत्रापान
प्रदस्य समन्त्रकाग्नेः स्थापनं त्वमन्यथासिद्धशरत्वादेवनयाकत्वनाइहतु द्रव्योत्सर्गपर
स्य द्रव्यसम्बन्धिविषयेष्ट विनियोगाभावहेतुक्रियायां संकल्परूपायामेवयौगिकत्वेनाभिला
पादीनां तत्रानन्तु प्रवेशान्मनसा संकल्पयति वाचाभिलपति कर्मणा चोपपादयतीत्यादि
विधिवलात्तेषामंगत्वात्॥ अत्र कश्चिदनये वेसेवकारेणउपायान्तरस्य व्यवच्छेदार्थं च विनाउ
त्सर्गानुष्ठानस्यासिद्धिप्रसंगाद्विद्याप्रयुक्तिकत्वनेति तन्न एवकारेण मंत्रातिरिक्तोपायस्य

पौरुषेयवाक्यान्तरस्यैव व्यवच्छेदः क्रियते न तु मंत्रस्य ततः शूद्रस्यापि मंत्रमात्रस्य प्राप्तिर्नाभिलाप
न्तरस्य॥ तत्र च वाधेन स्थानाभिशिक्त नमस्कारादीनां परिभाषानः प्राप्तो वाधकाभावात् प्रधान
मात्र एवोत्सर्गे शूद्रस्याधिकारेण वाधिते अंगे अधिकारप्रागेवमानाभावात् अन्ये त्वाहुः संक
ल्पयति अभिलपति उपपादयतीति तु सफलतया विधानाद् द्रव्योत्सर्गे कर्यादिमादि विधिरभि
लपितद्रव्योत्सर्गेतात्पर्याद् यथाकारं तु स्वतया अनन्यथासिद्धविद्याप्रयुक्तिकत्वनेति॥ वस्तुत
स्तु द्रव्योत्सर्गपरस्य तत् किंचिदुत्सर्गप्रयोगान्तनाश्वालंहक्तस्य प्रवानभिन्नेन येवोत्सर्जेरन्नितस्य
पयन्ति विधिविवशाच्छ्वनतन्मंत्रकरण कद्रव्योत्सर्गोरवयेकजादिवयौगिकत्वमतोरथकारस्याप
हिंसाप्रयुक्तिकत्वनां विनाप्रभ्यानकरीणलिप्सने: शूद्रस्यापि देवमन्त्रपाठाधिकार इति न चैवं रुद्राध्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

११८ एकपारौतेषाश्चंगव्येनस्नाप्याद्यंगन्धंचवस्त्रमस्त्रादिनाभ्यर्च्यमृग्या ॥ सिद्धे इति ॥ अत्रयद्यपिहोमानन्तरंस
हान्तमपिसैत्यनेनांकंविनीत्सर्गोक्तः तथापिअत्ररागंध्येनमानस्तोकेइत्यादिऋचाद्यमित्यादिमंत्र
ध्यांदक्षिणपार्श्वेत्रिशूलांकं ॥ वामपार्श्वेचक्रंचलिखित्वापश्चात्तप्तलोहेनतावंकौस्थेयथेस्य
ष्टयित्वातत्तन्मंत्रैःस्नापयित्वावासोऽलंकारादिपरिधाप्योत्सृजेत् ॥ यथावृद्धरोगपरिशिष्टे ॥
ततोरुद्रेणगंधेनमानस्तोकइतिऋचावृषस्यदक्षिणपार्श्वेत्रिशूलांकंसमुल्लिखेत् ॥ वृषाय
सीतिसव्यस्यचक्रांकमपिलेखयेत् ॥ तप्तेनचायसापश्चात्स्पृष्टौतावेवकारयेत् ॥ अथैनंकल
शस्थाभिरद्भिरेकोदर्षेणावे ॥ सर्वौषधिसुगंधैश्चस्नापयेद्रक्षिकाअपि ॥ परिधाप्याहतेशुक्लेवा
ससीहेमपट्टकं ॥ सन्नमित्याद्वृषेसोमसामभ्यांशिरसिन्यसेत् ॥ इतिविष्णुनास्तिकत्तपार्श्वेचक्रेण

दक्षिणेशूलेनवृषमंकपित्वेतियद्यपिसामान्येनोक्तंतथारुद्रपरिशिष्टवचनात्तथा ॥ शू
लंतुदक्षिणेपार्श्वेवामेचक्रंविनिर्दिशेदितिपुराणवचनाच्चदक्षिणेशूलंअन्यत्रचक्रंनतुवैप
रीत्येनतुदक्षिणेचक्रेणवामेशूलेनेत्याद्यवलायन.महांनद्वचविषयमेवअत्रव्यवहारात्त
रोवानपार्श्वपदंभागपरमेवपार्श्वयोश्चसहासुराइत्यादिवत्सचभागःपश्चादुरुद्वयरूपएवगा
वादिचिन्हांकस्यपश्चादुरुभागएवव्यवहारसिद्धत्वात्अन्येत्वग्निमोरुद्वयएवांकनंप्राथमि
कत्वादितिवदन्तिअंकनस्यपरिचयमात्रदृष्टप्रयोजनत्वाच्चात्रनियमेआस्था ॥ अतएव
पारस्करेणोक्तमित्यप्याहुःअत्रपारस्करेणारुद्रजपमात्रमुक्तंनतुगायत्र्यादिसमर्पणादिरुपस
न.महेन्द्रादेवदेवनमित्यादिकूष्मांडीपजपुरुषयावृषस्यदक्षिणकर्णेपितावत्सानामित्यादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

११९ मञ्जप्रयोगः तथापि मानुकर्तास्ते फलान्निमान्कार्या इति पाश्चात्याः अनाकांक्षितत्वेनबद्ध
संवास्तव्यो क्तं यस्य यत्कर्म कीर्तितं तस्य तावता शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेदिति गृह्यप
रिशिष्टवचनात् पारस्करीयानामनावश्यकत्वादिति अत्र केपि पुण्याहवाचनाद्युपचारेण निष्क
मणकृत्ये वेति प्रतीमः उत्सर्गानन्तरं च पारस्करः मध्यस्थमभिमन्त्रयते मयोभूरित्यनुवाक
शेषेण पूर्वोक्तरीत्या आचाराद्धल्लोहितादिवत्सतरीचतुष्टयं संस्थाप्य तन्मध्यस्थं वृषं मयोभुर
भिमावाहीत्यादि स्वर्णस्वर्यः स्वाहाद्यन्तेनानुवाकशेषपाठेनाभिमन्त्रयेत् ततः पंचापि स्व
स्थानादेशान्मा किंचिच्चालयेत् यथेष्टं स्वयं पर्यटतेति मन्त्रेण तथा छन्दोगपरिशिष्टं अथोपका
लयथेष्टं स्वयं पर्यटतेति अत्रावसरे आचारादेव वृषपुच्छोदकेन तर्पणादयस्तु तिस्रव

णादिकं कुर्वन्ति अत्रावसरे वृषवत्साश्चयागो गौरीविशिष्टवृषोत्सर्गकर्मसांगतार्थे देयागोभक्तेतत्सत्वधर्मवयोगो
रीविशिष्टोत्यभिधायवृषोत्सर्गे गोयत्तेनैव व्याख्यातइति पारस्करदर्शनात्॥ ततो वृषाद्यलंकरणं वास
सी चाचार्याय दद्यात्॥ तदुक्तं परिशिष्टकृता॥ अथ वृषभवत्सतरीणामलंकरणं वाससी चाचार्याय नि
वेदयेदिति होमदक्षिणा च होमसमाप्तौ ब्राह्मणायदेया सा च होतुर्वस्त्रयुग्मं कांस्यं सुवर्णं चैव
दक्षिणेति विस्तृता पूर्णपात्रादिका वा अन्यहोतृपक्षे होतृब्राह्मणेभ्यो विभज्य देयेति॥ तथा सर्वासां प
यसि पायसं स्थापयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति पारस्करवचनं॥ जगमात गोष्ठस्थयावत् गोक्षीरेण गो
जनमपिवृषोत्सर्गांगं कार्यं फलान्तरश्रुतेरिति॥ अथ प्रयोगः॥ तत्र गोष्ठे गोशालायां वा गत्वा सुमर्थ्ये
त्रिःपाणिपाद आचम्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयित्वा ... सोम ... पृष्ठत्वा कुशकुसुमसहितं

लपूर्वोनात्रपात्रं गत्वी तासङ्कल्पं कुर्यात्॥ तमोऽद्याशोचापगमे अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदासस्य प्रेत
॥१२०॥ लोकपरित्यागपूर्वकस्वर्गलोकगमनकामोऽहमलंकृतवन्महीचतुष्पलाहिनं वृषोत्सर्गं करिष्ये इति
कृतांजलिर्नम इति वदेत्॥ ततो होतारं वृणुयात्॥ साधु भवानास्तामित्यलंकारदानान्तं कृत्वा रक्षि
तांजानुं कृत्वा अद्याशोचापगमे संकल्पितवृषोत्सर्गकर्मणि होतृकर्म कर्तुममुकगोत्रममुकप्रव
रममुकवेदामुकशाखाध्यायिनं श्री अमुकशर्माणं गन्धाक्षतपुष्पादिभिरभ्यर्च्य भवन्तमहं वृणे॥ वृतो
स्मीति प्रतिवचनं एवमाचार्यं ब्रह्माणं च वृणुयात्॥ तत आचार्यः पुस्तकमादाय कर्मोपदिशेत्॥ होता
च विघ्नध्वंसाय पञ्चगव्यं गणेशं च सम्पूज्याग्निस्थापनं च कुर्यात्॥ यथा प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपवि
श्य हस्तपरिमाणं पूर्वं चतुरस्रं वेदिं वा स्थंडिलं कुशैस्त्रिः परिसमूह्य गोमयेनोपलिप्य स्फ्येन कुशेन

वा स्वाभिमुखं प्रादेशमात्रं रेखात्रयमुल्लिख्यांगुष्ठतर्जनीभ्यां रेखास्विसमृत्तिकां निरूह्य सापनीयज
लेन ना रेखा अभ्युक्ष्याग्नेर्दक्षिणोत्तलत्तमध्यमानीयन्तलहिरण्मयं ओं क्रव्यादमग्निं प्रहिणोमि दूरं य
मराज्यं गच्छतु रिप्रवाहः इति मंत्रेण क्रव्यादांशं परित्यज्य ओं इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वह
तु प्रजानन् इति मंत्रेणाग्निमात्माभिमुखं वेद्युपरि स्थापयेत्॥ ततोऽग्नेर्दक्षिणभागे यज्ञकशरु
ह्रितमासनं ब्रह्मोपवेशनार्थं स्थापयेत्॥ तत्र पूर्ववृतो ब्रह्मा ओं अहो रैभिसमोरत तिष्ठान्स्स
देत सीदपोस्मत्साकतर इति मंत्रेणाग्निं प्रदक्षिणीकृत्य गत्वा ब्रह्मसदनमीक्षनेनततस्तस्मात्तृ
णमेकं वामहस्तांगुष्ठानामिकाभ्यां गृहीत्वा निरस्तः परावसुः सहतेन ब्रह्मघ्नं इत्यनेन निरस्य ओं
[illegible]हं वसुस्थानेमपसिदामि [illegible] नोदैवेन सविता [illegible] प्रसूती सिद्धासायवेन तत्पश्चिमे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥१२५॥ र युनेनाग्निमुखउपविशति ततोग्नेरुत्तरेस्तरणाय [illegible] मतीकृशाता जीर्णानद्वकरणकाष्ठमयषडंगु
लविस्तारविंशत्यंगुलदीर्घं चतुरंगुलखातं चतुरंगुलदंडात्मकं चमसस्थं मन्नयपात्रस्थं वाकुश
च्छादितं सर्वकर्मार्थमुदकं ब्रह्मणोमुखमवलोक्य स्थापयेत् ॥ ततउपमूलमूनबर्हिभिः स्तरैः प्रा
गग्रैर्यावदीशानान्तं दक्षिणस्यां ब्रह्मणोग्निपर्यन्तं पश्चिमायां नैर्ऋतादिवायुकोणान्तं मुत्तर
स्यां अग्नेः प्रणीतोदकान्तं परिस्तरेत् ॥ ततउत्तरस्यां स्वसमीपाद्वारभ्य प्रांचंप्रांचं होमद्रव्याणि
सादयेत् ॥ पश्चापवित्रच्छेदनार्थं त्रयः कुशाः पवित्रार्थं साग्रकुशपत्रद्वयं प्रोक्षणीपात्रं अन्य
स्थाली चरुस्थाली उदूखलमुषले सूर्पं दृशदुपलं व्रीहियवौ वा शीरं संमार्जनकुशाः उपयमनकु
शाः समिधः स्रुवः आज्यं होमां करणार्थमरुणाश्वत्थं होपलदंडं स्थापनद्रव्याणीनि स्थापयेत ॥ त

तः कुशपत्रद्वयं प्रादेशमितं गृहीत्वा ओं पवित्रेस्थो वैष्णव्याविति मंत्रेण पवित्रच्छेदनैः कुशैश्छि
त्वा प्रोक्षणीपात्रे निधाय तत्र प्रणीतोदकं संस्थाप्य वामहस्तानामिकांगुष्ठाभ्यां पवित्राग्रं दक्षि
णहस्तानामिकांगुष्ठाभ्यां तन्मूलं धृत्वा प्रह्वीकृत्य पवित्रमध्येन ततः किंचिज्जलं वा स्वयंमेवो
त्क्षिपेत् ॥ ततो वामहस्ततले प्रोक्षणीपात्रं कृत्वा सपवित्रदक्षिणहस्तेन प्रोक्षणीजलान्किं
चिज्जलं वारत्रयं मुत्तुस्य पवित्रं पुनस्तत्रैव प्रक्षिप्य तदुदकेनासादितद्रव्याणि सकृत्प्रोक्ष्य स्व
वामे प्रोक्षणीपात्रं स्थापयेत् ततआज्यस्थाल्यामाज्यं निरूप्य पूर्वासादितव्रीहीनानीय ओं अ
ग्नयेत्वाजुष्टं गृह्णामीति जिनेभ्यो मुष्टिमेकं गृहीत्वा ओं अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्युदूखले नि
क्षिप्य ओं अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति प्रोक्षेत् ॥ [illegible] प्रुसद्गणासादनप्रोक्षणादिम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥१२५॥

न्द्रेरेनत्वासदइतिसांस्थापनसूत्रात्॥एवंरुद्रायत्वा॥ओंसर्वाय त्वा॥ओंपशुपतये त्वा॥ओंउग्रायत्वा॥ओंअशनाय
त्वा॥ओंभवायत्वा॥ओंमहादेवायत्वा॥ओंईशानायत्वा॥ओंअग्नयेस्विष्टकृतेतूष्णींदेसादित्यग्रहणसादनप्रो
क्षणानितूष्णींद्विःकुर्यात्॥ततोप्रशनेनावहन्यसर्पेणत्रिःप्रस्फोट्यतंडुलान्कुर्यात्॥एवंपत्वानाशाय
ओंपूष्णेत्वामित्येकस्मैवमुष्टिर्ग्रहणसादनप्रोक्षणानिकृत्वाअग्नयेस्विष्टकृतेतूष्णींदेवतथैवकृत्वा
व्रीहिपवनतंडुलान्कृत्वापृथगुभयमपिप्रणीतोदकेनत्रिःप्रक्षाल्यपवनतंडुलान्पूर्वासादितदशदुपत्ना
भांपिष्ट्वाचरुस्थालीद्वयेद्वयंनिधायतत्रक्षीरंपेक्ष्यचरोप्रणीतोदकंचपाकोचितंदत्त्वाग्नेरुत्तरतोऽगारा
न्पृथक्कृत्वातत्रघ्नतमधिश्रित्याग्निमध्येचरुंतदुत्तरतःपोष्णचरुंचाधिश्रित्ययथाविधिश्रपयेत्॥पक्व
ज्ञात्वाज्वलदग्निंगृहीत्वाज्योपरिचरुद्वयोपरिचभ्रामयित्वारूपंपर्यग्निकरणंकृत्वातमग्निंपुनरग्नौक्षिपेत्तत

तःपूर्वासादितस्रुवंस्रुचंचगृहीत्वातावग्नौप्रतप्यसंमार्जनकुशैरग्रान्मूलंमूलादग्रंयावत्संमार्ज्यसंमार्जन
कुशान्॥ओंसत्वन्नोअग्नेइदमग्निवरुणाभ्यां॥ओंअयाश्चाग्नेइदमग्नये॥ओंयेतेशतंइदंवरुणायसवित्रेविष्णवे
विश्वेभ्योदेवेभ्योमरुद्भ्यःस्वर्केभ्यःउत्तुद्दत्तमंवरुणाय॰ओंप्रजापतयेस्वाहाइदंप्रजापतयेइतिदत्वाग्निमभ्य
र्च्यपूर्णाहुतिंहुत्वाबर्हिर्दत्वाचसंस्रवंप्रा——चम्यब्रह्मणोदक्षिणांदद्यात्॥यथानमोअद्येमादिकेजेतद्
षोत्सर्गांगहोमकर्मणःप्रतिष्ठार्थंदक्षिणामिदंवस्त्रयुगकांस्यसुवर्णंअमुकगोत्रायामुकशर्मणेब्राह्म
णायब्रह्मणेतुभ्यमहंसम्प्रददेस्वस्तीतिप्रतिवचनं॥अस्मिन्होत्रपसेब्रह्महोतभ्यामुत्सृज्यदक्षिणांदद्या
त्॥ततोहोतासमस्तरुद्राध्यायंद्वष्वस्यदभिणाकरोत्पिठेत्॥ततोऽरुणेनगन्धेनाचार्यएदंडोपलस्देनवृष
भस्यदक्षिणशृङ्गेप्रमानस्तोकदक्षिमन्त्रेण[illegible]लिखेत्॥वामेत्र्यम्बकंसीतिमन्त्रेणचक्रांकंलिखेत्

॥१२४॥ ॥ततस्तमाघस्तत्रावंतौ स्पृष्टौ ऊर्ध्वेन अन्नावृते आचारात पूर्वमारोपयन्निति ततो वृन्तान्तरी चतुष्टय सहि
तं दृषमद्दे तेनेमंत्रैः सर्वौषधिसुगन्धिजलेन स्नापयेत॥ ते च ओं हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकायासुजाताः
काश्यपोयास्विन्द्रो या अग्निगर्भं दधिरे सुवर्णास्तान आपः स्योना भवन्तु॥ ओं यासां राजा वरुणो याति म
ध्ये सत्यानृते अवपश्यन् जनानाम्। या अग्निगर्भं दधिरे सुवर्णास्तान आपः स स्योना भवन्तु॥ शिवेन
मा चक्षुषा पश्यतापः शिवया तन्वोपस्पृशत त्वचं मे घृतश्चुतः शुचयः पावकास्तान आपः स स्योना
भवन्तु॥ ओं शन्नो देवीरभिष्टये॥ ओं शन्न आपो धन्वन्याः शमनः सन्तु कूप्याः शन्नः समुद्रिया आपः शम
नः सन्तु नूप्याः॥ ओं द्रुपदादिव मुमुचानः आपो हि ष्ठेत्यादि तिस्रः ओं ऋतं च सत्यं चेति अघमर्षणं च
सत्यं चेति एतैर्मंत्रैः स्नापयेत॥ ततः सितवाससा जलमपनीय गन्धपुष्पांजलिना सिन्दूरगोरोचना

दि मंगलद्रव्यैः सुवर्णशृंगचक्ररोप्यखुरत्रिशूलताम्रपृष्ठकांस्योदरघण्टाचामरैश्च वृषं वत्सतरीश्चा
लंकुर्यात तत्रालंकारन्यासे मंत्रानपि पठन्ति॥ ओं हस्ताविष्णु गाणि इति शृंगद्वयं ओं अक्षरपंक्तिश्छं
द इति रजतखुरं॥ ओं असौ यस्ताम्र इति ताम्रपृष्ठं॥ ओं नमउदर्याय णेति उदरं॥ ओं नमो रुद्रस्य वेइ ति र
जतत्रिशूलं॥ ओं इदं विष्णुरिति सुवर्णचक्रं॥ ओं आ हलस्यनेति दर्पणं॥ ओं वातो वा वेति चामरं॥ ओं
मनो नयेति घंटान्यसेत॥ ततो यथाकामं गायत्रीमघमर्षणरुद्रान्पुरुषसूक्तं यद्देवादेवहेलनमिति
त्रिकत्रयं कूष्मांडीश्च जपेत॥ ततो वृषस्य दक्षिणे कर्णे॥ ओं पिता वत्सानां पतिरघ्न्यानामथो पिमह
तां गन्धर्वाणां गर्भोत्तराय प्रतिधुक्पीयूषमाहिस्साम्यतं त्वद्भूम्येतः॥ ओं दृषो हि भगवान्धर्मश्चतुष्पा
दः प्रकीर्तितः वृणोमि तमहं भक्त्या स मां रक्षतु सर्वदेति जपेत्य वोदत्वन्नन्निति आचारार्धपूर्वं वृषमुपपु

॥१२५॥

उद्गम्यतरीचतुष्पथं वा ससारथिस्तां छित्वा विग्रहाः कृत्वा च स्ता च्छारि [illegible] सर्वाः कृत्वा कुशजलाभ्या
ताया॥ ओं एतं युवानं पतिं आददेयनि तेन क्रीडन्ती श्वरथ प्रियेण नेना सम्प्रयनुषासुभगावायसो
षाय समिषामदेन इति पठित्वा पदभ्योणि त्यपयद्यात् ततः ओं मयोभूरभिमा वाहीन्याः स्वर्णास्त
र्यस्वाहेत्यनेनानुवाकशेषेणहोतृहाराभिमंत्रयेत् स्वयं चनमइति वदेत् ततो वन्धासं चापि
विमुच्यैशान्यां किंचिच्चालयेत्॥ तत आचाराघस्यवृषोत्सर्गः क्रियते तस्य पूर्वोक्तवाकेन तिल
कुशत्वपपुच्छजले तर्पणं कृत्वा तर्पयेत्॥ ओं स्वधापितृभ्यो मातृभ्यो वन्धुभ्यश्चापितृप्तये मातृप
क्षाश्चये केचिद्धेचास्मे पितृपक्षका॥ गुरुश्वशुरवंधूनां ये कुलेषु समुद्भवाः॥ ये प्रेतभावमापन्ना
ये चाम्ये श्राद्धवर्जिताः॥ वृषोत्सर्गेणते सर्वे लभन्तां प्रीतिमुत्तमां इति मुक्तमासिति द्विजपाठानन्तरं

नमइत्यनेनात्रावसरे पोत्सचरुशेषेण पिंडदानमपिच्छन्ति केचित्॥ ततः पंचापि प्रदक्षिणीकृत्य
द्विजं पाठयेत्॥ ओं धर्मोसि त्वं चतुष्पादश्चतस्रस्ते प्रिया स्त्विमाः॥ दत्तुर्णां पोषणार्थाय मयोत्सृष्टा
स्त्वया सह॥ ओं देवानां च पितॄणां च मनुष्याणां च पोषितः॥ भूतानां तृप्तिजननात् त्वया सार्द्धं व्रज
न्त्विमाः॥ नमो ब्रह्मण्यदेवेश पितृभूतर्षिपोषक त्वयि मुक्ते स्व यान्तु लोका मम सन्तु निरामयाः॥ मा
मे ऋणोस्तु दैवो थमेत्रो भौतो थमानुषः धर्मस्त्वं तत्प्रपन्नस्य या गतिः सास्तु मे ध्रुवा यावन्ति सन्ति
लोमानि भवतीनां च गोपते॥ तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वासोस्तु मे पितुः॥ मोचितोसि मया नाथ स्व
च्छं दगतिरस्तु ते॥ मत्पितुः स्वर्गसिद्ध्यर्थं तारस्त्वं भवसागरात्॥ इति पाठयित्वा यथेष्टं यूथं पर्यटनेत्युत्
स्रान्॥ ओं उस्रादेः परशस्यादि [illegible] गर्भिणीं चगाविति द्विषतु दशासिणां दद्यादिति॥ अथ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥१२५॥ न्यादिकं तेन तच्छ्रेष्ठं कृतवत्सतरीचतुष्टयसहितवृषोत्सर्गकर्मणः प्रतिष्ठार्थं दक्षिणाभिमां गां रुद्रदैवतां
वृषतुल्यवयस्कां तन्मूल्यं वा विष्णुदैवतं अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय संप्रददे इत्युत्सृज्याच्छि-
द्रावधारणं कृत्वा वृषवत्सतरीचतुष्टयालंकारवासोयुगसहितदक्षिणागवी आचार्याय निवेद-
येत्॥ तदभावे कलशहिरण्येन तदभावे संहिताय ब्राह्मणाय वेदविदे दद्यात्॥ ततो यजमानस्य यावन्तो
वेनवः सम्भवन्ति तासां पयोभिः पायसं कृत्वैतत्पायसान्नात्॥ पयोभिः पायसं श्रपयित्वा ब्राह्मणान् भो-
जयेत् गोपालादिभ्यो वेतनं दद्यात् इति॥ तेन क्रीडन्तीश्चरथेति मन्त्रलिंगाच्चालंकृतवत्सतरीस-
हितवृषोत्सर्ग इत्यभिलापः पाश्चात्यसपरिलोपानादिपद्धतिषु दृष्टः॥ अत्र वृषोत्सर्गश्च कर्तव्य
एवं मात्रस्य मत्स्यपुराणादिविधिदर्शनात्॥ यद्यपि वृषोत्सर्गमहं करिष्ये इत्येवं संकल्पाभिलाप

उक्तेन यद्यपि पूर्वं लिखितपारस्करीयविधिवाक्येन चालंकृतिलेखनपरमिति॥ अत्र होमानन्तरं
दक्षिणायां ब्रह्मकर्मप्रतिष्ठार्थं इति साम्प्रदायिकं लिखनं चिन्त्यं ब्रह्मकर्मणः कृताकृतावेक्ष-
णरूपस्य दक्षिणायामानाभावात्॥ होमस्य तु यद्यपि कर्मांगत्वेन दक्षिणाप्राप्तिस्तथापि होम-
रूपतापन्नस्यैव सांगप्रधानस्यांगत्वेनाप्यन्तविधिदेवकृतो यतेस्तद्दक्षिणारूपस्य दक्षिणायां
मानाभावात् इति निन्दान्तु साम्प्रदायिकाः॥ स्थितान्होमांकृतस्यार दक्षिणामप्युपरिष्टाद्वहिष्या-
द्वारादिदेति सा च ब्रह्मणो दक्षिणा देया पत्रयाम्पूर्णकीर्तिनाकर्मणोऽनुच्चमानायां पूर्णपात्रा-
दिकामदेदिति इच्छन्दोगपरिशिष्टवचनात् हुतस्यापरे याम्न होतृ एवं चानहोत्रेऽपि विभज्य देय-
मिति स्थानमंत्रास्तु यद्यपि पारस्करे सालीनतया तथापि स्थानापेक्षया तद्दृष्टादेव तन्मन्त्रा परत्वे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥१२६॥ दन्त्यलकाराद्यपञ्चगुल्सर्गोऽपूर्वेऽपिहृष्यकरोंगाद्यन्तादिष्याच्चरणंपातुकार्णाद्युक्तमन्ताद्यपकंअनाक्रां
क्षितत्वेनवद्धत्वसंभवासम्भवेयोः जयस्यपरककर्मकीर्तितत्वतान्ततिप्रान्ताद्यैकृतेसर्वेःकृतोभवेदितिग
प्यपरिशिष्टवचनविषयत्वादितिदृष्टाद्यलंकारप्रतिपत्तिश्चयद्यपिपारस्करेणोक्तातथापिदृष
वत्तानरीणामलंकरणंवासम्भवाच्चार्यायप्रतिवेदयेनगांदेतिच्छंदोगपरिशिष्टवचनात्अत्राप्या
कांक्षितत्वेनाचार्यायवकार्यायद्यपिमृद्वाराणामुपनयनसंस्काराभावात्॥पारिभाषिकस्याचार्य
स्यात्रासंभवःतथापिव्याकरणादिव्यापकस्यमन्त्रस्यवालदाहवेतिवेदार्थान्ज्योतिविद्याःस्य
तिरपिसमापन्नमाचार्यत्वंप्रचलतइतिप्रतिपत्तिविधानंतरोक्तंछंदोगपरिशिष्टवचनोपात्तग
णाधुक्तस्यैवप्रतिपत्तिस्थानत्वासएवकर्मोपरेष्ठापितारश्माभावेत्वाचार्यप्रतिनिधिकृत्वानस्येप

तिपत्तिःकार्येतिअत्रकृतोपयोगालंकाराद्रिसाहचर्यात्कृतोपयोगायैवदक्षिणांगांचेतिगोपदेनो
पादानमितिसर्वमनवद्यं॥ वृषोत्सर्गानन्तरंमत्स्यपुराणोक्तक्रमानुरोधात्कपिलादानंतत्रप
योगः॥ कपिलाधेनुप्राङ्मुखीमनवस्थाप्यपठेयेत्॥ ओंयालक्ष्मीःसर्वभूतानांयाचदेवेष्ववस्थि
ता॥ धेनुरूपेणसादेवीममशान्तिंप्रयच्छतु॥ देहस्थायाचरुद्राणीशंकरस्यचयाप्रिया॥ धेनुरूपे
णसादेवीममशान्तिंप्रयच्छतु॥ विष्णोर्वक्षसियालक्ष्मीर्यालक्ष्मीर्धनदस्यच॥ यालक्ष्मीर्लोकपा
लानांसाधेनुर्वरदास्तुमे॥ चतुर्मुखस्ययालक्ष्मीःस्वाहाचैवविभावसोः॥ चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्याधे
नुरूपास्तुसाश्रिये॥ स्वधात्वंपितृमुख्यानांस्वाहायज्ञभुजांचया॥ सर्वपापहरोधेनुस्तस्माच्छान्तिं
प्रयच्छमे॥ देवैरिवमयीदेवीतस्मात्सर्वसुखप्रदा॥ सर्वलोकनिमित्ताप्रसर्वलोकप्रदामपि प्रयच्छ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥१२७॥ प्रमहाभागामस्यामुसुप्रायतः॥ स्वयंच प्रतिगृह्णन्नम इति वदेत्॥ नमः सर्वत्वकायै कपिलधेनवे नमः॥ एत
त्तंप्रदानब्राह्मणाय नमः इति तो यथार्हं पाद्यादिभिः सम्पूज्य कपिलां धेनुं दद्यात्। तिरस्वेति तेनानुज्ञातो
जलेन धेनुं प्रोक्ष्य पुच्छं धृत्वा नमोऽद्याशौचव्यपगमेऽमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकदासस्यैतत्कपिल॰
गवीरोमसमसंख्यवत्सरावच्छिन्नस्वर्गासममकुलनारकामोहमिमां कपिलधेनुं हेमशृंगीरौ॰
प्यखुरां ताम्रपृष्ठकांस्योपदोहां घंटाचामरयुतां अलंकृतां वस्त्राच्छादितां सवत्सामर्चितां रुद्रदेवता
कामुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणायार्चिताय तुभ्यं संप्रददे स्वस्तीति प्रतिवचनं॥ नमोऽद्याशौ
चव्यपगमे अमुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय कृतैतत्कपिलधेनुदानस्य प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामि
दं कांचनमग्निदैवतं तुभ्यमहं सम्प्रददे॥ ओं अस्मत्ताता देवत्रा गच्छ प्रदातारमाविशेति द्विजे पठति

॥१२८॥ नम इति द्विजकरे जलं दद्यात्॥ प्रतिगृह्णीतां स्वस्तीत्युक्त्वा गोपुच्छं धृत्वा गायत्री॥ ओं रुद्राय त्वा मह्यं वरुणाय
ददातु सोऽमृतत्वमस्यां प्राणो दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिगृहीत्वेति॥ ओं अग्नये त्वा मह्यं वरुणो ददातु सो॰
ऽमृतत्वमस्यां आयुर्दात्र एधि मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे॥ ओं बृहस्पतये त्वेत्यादि॥ ओं कोऽदात् कस्मा अदात् का
मोऽदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते नवकाममज्ञानमनामहे द्यौस्त्वा ददात्वि॰
त्यादि पठित्वा कपिलाधेनुरियं रुद्रदेवताका इति पठेत्॥ यथा याज्ञवल्क्यः॥ स्वर्णशृंगी रौप्यखुरां ताम्रपृष्ठ
घंटालंकृतां दत्त्वा स्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् लोमसंमितान्॥ कपिला चेत्तारयति भूयश्चासप्तमं कुलमिति॥
इहार्थं कुरुक्षेत्रसम्मारादुपजायते॥ तच्छोधनीयं कृतिभिर्गुणलेशानुरागिभिः॥ इति महामहोपाध्याय॰ राम:
श्रीमच्छ्रीकरणाचार्यात्मजश्रीमच्छ्रीनाथाचार्यचूडामणिकृतायामाचारचन्द्रिकायां पूर्वखंडः समाप्तः॥ शुभ ॥१२८॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

Indira Gandhi National
Centre for the Arts